

**TEHETSÉGEK A
TÖRTÉNETTUDOMÁNY
SZOLGÁLATÁBAN**

V.

**TÖRTÉNELEM SZAKOS HALLGATÓK
DOLGOZATAI**

Szerkesztette
Ferwagner Péter Ákos

**SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSESZET- ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KAR**

**SZEGED
2019**

Szerkesztette
Ferwagner Péter Ákos

A kiadvány a Nemzeti Tehetség Program „**Hazai tudományos diákköri műhelyek és rendezvényeik támogatása**” c. pályázata támogatásával **valósult meg** (NTP-HHTDK-18).

Szegedi Tudományegyetem
Történeti Intézet
Újkori Egyetemes Történeti és Mediterrán Tanulmányok Tanszék
H-6722 Szeged, Egyetem u. 2.
Tel./Fax.: (36) (62) 544-805

ISSN: 2630-8819

TARTALOM

Előszó	5
Danka Balázs Újratemetett uralkodók a középkori Magyarországon	7
Gudmann J. Rafael Az ún. négyéves itáliai háború kapcsolati hálójának elemzése és az Itálián kívüli hadszínterek eseményeinek hatása a paviai csatára	18
Árvai Lajos Lengyel–litván és svéd hadszervezet és hadrend a 16–17. század fordulóján	41
Pásztor Renáta Kirill Grigorjevics Razumovszkij, Kisoroszország utolsó hetmanja (1750–1764)	53
Krizsán Bálint Egy konzervatív hírlap és a pesti forradalom. A <i>Nemzeti Ujság</i> radikális fordulata 1848-ban	68
Berczeli-Nemcsényi Alex Emigráció és abolíció – A texasi németek és a rabszolgaság.....	81
Tóth István Adalékok a szegedi Balkán Akadémia történetéhez	97
Izing Máté Antal A magyar társadalom rétegei és nemzetiségei az 1910-es és 1920-as népszámlálási adatok alapján	115
Domonkos Ádám Magyarkanizsai hétköznapiak az első világháborút követően	130

Dávid Benjámín

Emlékezzünk a hősökre! I. világháborús emlékműállítás Gyomán és
Endrődön141

Csóke Márk

A visszacsatolás után. Levéltári források
a bácskai lakosság 1941–1944 közötti hangulatához153

Domján Máté

Az Egyesült Államok Tengerészgyalogsága a guadalcanali hadjáratban ..165

Bessenyei Vanda

Koncepciós perek Csehszlovákiában 1948 és 1954 között
a Piller-jelentés alapján178

Csík Ádám Lajos

Részletek az 1968-as csehszlovákiai intervencióban résztvevő magyar
gépkocsizó lövész és harckocsizó alakulatok tevékenységéből189

Előszó

Fontos határkőhöz érkezett a Szegedi Tudományegyetem Történelem Diákkörének tanulmánykötet-sorozata, hiszen az 1990-es évek végén elindított *Diákköri dolgozatok* után a 2010-es években felújított kiadvány ötödik kötet jelenik meg. Folytatódik tehát az a hagyomány, hogy a legtehetségesebb, szárnyaikat a diákkörben, vagy éppen az Új Nemzeti Kiválósági Programban (ÚNKP) próbálgató történelemhallgatók a kutatási eredményeiket külön tanulmánykötetben teszik közzé az érdeklődők számára. Örömeinkre szolgál, hogy évről évre egyre többen kapnak kedvet az elmélyült kutatáshoz, s nem sajnálják az energiát arra, hogy tanulmányaik mellett egy-egy témakörbe alaposabban beássák magukat. Büszkeségre adhat okot, hogy idén rekordszámú, 14 dolgozat kerül publikálásra.

Ahogy a korábbi években, a témaválasztás ezúttal is széles spektrumon mozgott. A szokásosnak is mondható új- és jelenkori témák mellett most a középkor is hangsúlyosan képviselteti magát. Figyelemre méltó, hogy a had- és politikatörténet mellett társadalomtörténeti, sajtótörténeti, sőt emlékeztetőtörténeti témák is feldolgozásra kerültek. Igen terjedelmes a bevont források köre a levéltári dokumentumoktól a sajtón át egészen a releváns szakirodalomig. A dolgozatok szakmai nivója alapján minden reményünk megvan arra, hogy ezek a kutatások később magas színvonalú szakdolgozathoz, sőt akár doktori fokozatszerzéshez is elvezethetnek.

A tanulmányok elkészítésében természetesen meghatározó szerepet játszottak a hallgatók témavezetői. A felkészítő tanárok munkája nélkül értelemszerűen nem születhettek volna ilyen erőteljes művek. A feladatok oroszlánrészét mégis a szerzők vállalták magukra, akik iskolai feladataik mellett önként vállaltak többletmunkát. Elismerés illet mindenkit, aki közreműködött ezeknek a tanulmányoknak a megírásában. Kiadványunkkal arra törekszünk, hogy a jövőben másokat is hasonló kutatásokra, a diákköri mozgalomba való minél hasznosabb bekapcsolódásra ösztönözzünk.

Szeged, 2019. április

A szerkesztő

Újratemetett uralkodók a középkori Magyarországon

DANKA BALÁZS

Magyarországon a középkori királyi temetkezőhelyek története viszonylag precízen feltárt témakör. Székesfehérváron a Szent István által alapított Szűz Mária-társaskáptalanban a harminchét uralkodóból tizenötöt helyeztek nyugalomba. A többséget tehát nem Székesfehérváron temették el. Forrásaink több olyan esetről tudósítanak a középkorból, mikor az uralkodók földi maradványát első nyughelyéről egy másikba helyezték, vagy amikor temetlenül hagyott testnek adták meg a végtisztességet. Kinek az akaratából, és milyen célból hajtották végre az újratemetést? Erre a kérdésre keres választ ez a tanulmány.

Az újratemetéseket vizsgálva három kategóriát állapíthatunk meg:

- Temetlen vagy kevésbé méltó helyre temetett uralkodóknak adtak méltóbb nyughelyet.
- Testükért pert indított egy adott egyházi intézmény.
- Szentként tisztelték őket, ezért került sor a *translatióra*, vagyis az ereklyék áthelyezésére.

Az első kategóriába sorolható uralkodók a következők voltak: Aba Sámuel, IV. István, Kis Károly, II. Lajos. Aba halálát a *Képes Krónika* írja le.¹ Eszerint Abát egy gödörben ölték meg, s halálának színhelyén temették el. Később a testet kiemelték, melyen az elbeszélés szerint időközben behegedtek a sebei. Ezt követően temetik el Sáron (mai nevén Abasáron), az általa alapított bencés monostorban. Sámuel temetőiről tehát nem kapunk információt, de feltételezhetően két temetésről is szó lehet. Aba esetében a temető kiléte vita tárgyát képezheti. A család egyes tagjai még Károly Róbert idején is aktív szerepet vállaltak, amiért életükkel fizettek. Nem zárható ki, hogy Abát tehát családtagjai temették el, ahogy az sem elképzelhetetlen, hogy az Abát temető személy nem más volt, mint az apát. Ugyanis az abasári monostort ő alapította. Tehát az apátban élhetett az Aba iránti tisztelet, amiért úgy dönthetett, megadja a királynak a végtisztességet. A test rom-

¹ *Képes Krónika*, 85. fejezet. 57.

latlansága árulkodó. A szentek vagy a szentéletű uralkodók teste volt romlatlan legtovább.

A *Képes Krónika* elbeszélése szerint az uralkodó korántsem volt szentéletű. Szabados György véleménye az, hogy Abát feltehetőleg I. András idején temethették el, feltételezhetően a király vagy Aba családtagjai.² A régészek véleménye talán megnyugvást hozhat Aba temetkezésének kérdésében. Pláner Lajos úgy fogalmaz, hogy Abát I. András vagy I. Béla temethette el. Mindkét uralkodó harcolt a németek ellen, ahogy Aba is.³ Tehát Aba eltemetésével talán saját németellenes politikájukat legitímálták.

IV. István (1163–1165) halála igen erőszakos volt, megbuktatott uralkodóként számoltak le vele, mégis Fehérváron temették el, tehát egyértelműen végtisztességről beszélhetünk az ő esetében. István nem más, mint tulajdon unokaöccse, III. István ellen lázadt fel. Bukásáról így ír a *Képes Krónika*: „Szent Gervasius és Szent Protasius ünnepén győzték le, keddi napon.”⁴ Majd így folytatja: „Zimony várában halt meg az Úr ezeregyszázhetvenharmadik évében, április tizenegyedikén, csütörtökön. Teste Fehérvárott nyugszik.”⁵ A király hatalmának utolsó éve 1163, ekkor győzték le Fehérvár közelében a magyar hadak (az unokaöccsével hadakozott), de csak két évvel ezután halálozott el ténylegesen Zimony várában. Amit biztosan tudunk Niketas Choniates által, az az, hogy eret vágtak rajta, s a sebbe mérget kentek, ráadásul a „hunok” még Zimony városát is elfoglalták. Emiatt a bizánci császár, Manuel később hadat üzent a magyaroknak.⁶ Ioannes Kinamosnak köszönhetően megtudhatjuk, hogy a királyt valóban megmérgezték, majd a testet meggyalázták és a szentségekben sem részesítették, hanem a város kapuja elé helyezték a holttestet. Az uralkodó testét végül eltemették: „A természet figyelmeztetésére István első vértanú templomába vitték.”⁷ Az

² Kádár Tamás: Az Árpád-házi uralkodók és országlásuk idején hercegi címmel tartományi különhatalmat gyakorolt külhoni, fejedelmi származású előkelők, valamint azok családtagjainak elhalálozási és temetési adatai 997–1301 között: Aba Sámuel király. *Fons*, 19. évf. (2012) 1. sz. 66–67.

³ Pláner Lajos: Aba Sámuel, az első választott magyar király.

<http://archeologia.hu/aba-samuel-az-első-valasztott-magyar-kiraly>, letöltés: 2019. február 2.

⁴ *Képes Krónika*, 170. fejezet. 111.

⁵ Uo.

⁶ Moravcsik Gyula: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988. 276–277.

⁷ Uo. 229.

imént idézett forrásokból azt a képet kapjuk, hogy IV. Istvánt egy ideig temetetlenül hagyták Zimonynál. Később a testet kiemelték és eltemették Szent István vértanú templomába (valószínűleg Zimonynál), majd később az uralkodót újratemették Székesfehérváron, ami szokatlan lehet egy trónkövetelőnél. Ami bizonyosan feltételezhető, hogy Istvánt III. Béla temethette el. Azért ő, mert Béla bizánci herceg volt korábban, kis híján ő lett a bizánci császár is. Béla tehát megbékélési szándékkal temethette el Istvánt, hisz ő volt az, aki végül békét kötött a bizánci nagyhatalommal.

Temetetlen uralkodó végtisztességéről beszélhetünk II. Károly esetében, akit Visegrádon halt meg. Merénylet áldozata lett, szintén a végtisztesség megadása végett temetik újra. Mivel az uralkodó pápai átok alatt állt, testét egy ideig temetetlenül hagyják, később a következő pápa, IX. Bonifác feloldotta az átkot, így a testét a Szent András-monostorba temették el.⁸ A monostor különlegessége, hogy eredetileg görög rítusúként alapították, Károly uralkodásának idejében viszont már a bencések tulajdonában volt. Fontos tény, hogy a 11. században több uralkodót is a bencésekhez temettek, de a 14. században Károly uralkodása alatt már nem volt szokás Magyarországon a bencésekhez való temetkezés. Károlyt azért temetik a bencés apátságba, mert a királyt Visegrádon érte a halál, és ez az intézmény volt közel a király halálának helyszínéhez.

Az utolsó uralkodó, akinek érdemes az újratemetéséről beszélni, II. Lajos volt. Lajos 1516–1526 között ült a magyar trónon. A királyt Székesfehérváron koronázták, a mohácsi csatából menekülve veszíthette életét. Több forrás is elbeszéli a halálát, melyek ellentmondanak egymásnak. Az egyik forrásunk Antonio Giovanni da Burgio pápai követ levele Jacopo Sadoletto pápai titkárnak. Vízbefülést, továbbjutást is lehetségesnek tart, de a vízbefülést tartja valószínűbbnek, mondván, „a csata napja óta már egy hét eltelt, s Őfelségéről még mindig nem hallani semmit”.⁹ II. Lajos temetése nem zaj-

⁸ Horváth István: Visegrád középkori egyháztörténetének áttekintése. *Magyar Sion*, http://epa.oszk.hu/01300/01397/00002/pdf/2007_2_221-227.pdf, 225. Letöltés: 2019. február 18.

⁹ Antonio Giovanni da Burgio pápai követ levele Jacopo Sadoletto pápai titkárnak Pozsony, 1526. szeptember 7. In: Farkas Gábor Farkas – Szebelédi Zsolt – Varga Bernadett (szerk.): „Nekünk mégis Mohács kell.” *II. Lajos király rejtélyes halála és különböző temetési.* *Az Országos Széchényi Könyvtárban 2015. augusztus 29-én azonos címmel megrendezett tudományos szimpóziumon elhangzott előadások szerkesztett és bővített kiadása.* MTA BTK – OSZK, Budapest, 2016. 178.

lott problémamentesen. Az uralkodó holttestének felkutatására Mária királyné parancsára Sárffy Ferenc, Győr várának parancsnokat és Czettrich Ulrik kamarás indult.

A király testét (feltehetőleg valaki vagy valakik) elhantolták, mert Czettrich friss sírdombot fedezett fel. Amint elkezdtek ásni, megtalálták a holttestet, Sárffy elbeszélése alapján sértetlenül: „Odasiattünk valamennyien, s Czettrich rögtön elkezdte a földet lekaparni (...) Czettrich megragadta a holttest jobb lábát, gondosan lemosta kétkalapnyi vízzel, s ekkor felfedezte azt a jegyet, mely őfelsége jobb lábán volt... felismertük azokról a jegyekről, melyek őfelsége fogain voltak (...) sohasem láttam emberi holttestet, mely ennyire épen megmaradt volna.”¹⁰ A leírás alapján az derül ki, hogy a király nem gyilkosság áldozata lett, a szöveget tovább olvasva azt is megtudjuk, hogy az uralkodót Székesfehérváron temették el. Sárffy levele az újabb kutatások szerint 1526. október 19.-én kelt.¹¹

A fentiekkel ellentétes nézetet fogalmaz meg Szerémi György *Levél Magyarország romlásáról* című művében, mely 1545 körül keletkezhetett. Leírása szerint Szepesi György nemes ölte meg a királyt három cseh kardszúrással.¹² Kolozsvári Grandpierre Endre felfigyelt a források közötti ellentétekre. Feltételezi, hogy a király gyilkosság áldozata lett.¹³ Ez a téma az utóbbi időben is foglalkoztatja a szaktudósokat, kutatókat. Nemes István és Tolvaj Balázs szombathelyi orvosok végeztek 2014-ben egy vizsgálatot. Farkas Gábor Farkas is foglalkozott a témával, ő így fogalmazott az orvosok kutatása alapján: „A Czettritzék által fellelt halott férfi véleményük szerint – amennyiben Sárffy szavai megfelelnek a valóságnak – nem 1526. augusztus 29-én, hanem a megtalálását [október közepét] megelőzően legfeljebb néhány nappal vesztette életét.”¹⁴

¹⁰ Sárffy Ferenc győri várparancsnok jelentése II. Lajos holtteste megtalálásáról Brodarics István kancellárnak és szerémi püspöknek. Győr, 1526. október 19. In: Uo. 195–198.

¹¹ Botlik Richárd: 1526. október 19. (Adalékok Sárffy Ferenc győri várparancsnok jelentéséhez). *Századok*, 136. évf. (2002) 1. sz. 669–677.

¹² Szerémi György: *Levél Magyarország romlásáról*, 1545 körül. In: Farkas – Szebelédi – Varga (szerk.): „*Nekünk mégis Mohács kell.*” i. m. 209.

¹³ Kolozsvári Grandpierre Endre: *Lajos király három halála és négy temetése: történelmi oknyomozás*. Móra, Budapest, 1989. 146–147.

¹⁴ Farkas Gábor Farkas: II. Lajos király temetési. In: Farkas – Szebelédi – Varga (szerk.): „*Nekünk mégis Mohács kell.*” i. m. 125.

Farkas Gábor Farkasnak a következő a véleménye: „Véleményünk szerint egyszerűen nem II. Lajos holttestét találták meg és a későbbiek során Szapolyai János által Székesfehérváron eltemetett tetem nem is volt a királyé!”¹⁵ Úgy vélekedik továbbá, hogy nincs írott forrás, mely megcáfolná, hogy II. Lajost valóban ne temették volna el Székesfehérváron. Kérdéses továbbá az is, hogy Czettrichék valóban az ő holttestét találták-e meg. Mivel Farkas szerint a szultán október 12-én vonult ki az ország területéről, ezért nem is kereshették korábban a király holttestét.¹⁶ Ezek alapján igazat adhatunk Kolozsvárinak: fogalmunk sincs arról, pontosan kit temethettek el Székesfehérváron. Szapolyainak azért állt érdekében II. Lajosként eltemettetni, hogy így elismertesse saját uralmát királyként, hiszen az uralkodót még az előtt el kellett temetni, hogy az újat megkoronázták volna. Az sem véletlen, hogy az elbeszélés szerint a király testét épségben találták meg. Ebből arra következtethetünk, hogy a királyt valóban nem sokkal megtalálása előtt érthette a halál. Elgondolkodtató, hogy Lajos szentté avatását akarhatták-e előkészíteni a temetetésével. A források alapján aligha valószínű ez a feltételezés. Az uralkodó testéről a források elbeszélése szerint nem találtak semmiféle kegyeleti tárgyat. Egy másik forrás viszont arról számol be, hogy Lajos testén volt egy bizonyos szívmedál, amit az özvegy királyné magára vett, és magán is hordta egészen haláláig, mikor is beolvasztatta, ami nem tűnne logikusnak, ha valóban szentté kívánta volna avatattani szeretett férjét, hiszen ez a medál kegyeleti tárgynak számított.¹⁷

A második kategóriába tartozó újratemetett uralkodók azok, akiknek a testéért pert indítottak. II. András estében királyi perről beszélhetünk, mivel IV. Béla, tehát a fia temetteti el, testéért pedig a pilisi apát indított pert.

II. András királyunk 1205–1235 között ült a trónon. „Jeruzsálemi” névvel illették. Székesfehérváron koronázták, Egresen temethették el, a ciszterci kolostorban. Erről így ír a *Képes Krónika*: „András király pedig az Úr ezerkettőszázharmincötödik esztendejében, uralkodásának harmincadik évében költözött el az Úrhoz. Teste boldogan nyugszik Egres monostorában.”¹⁸ A *Budai Krónika* állítása szerint azonban: „Teste Váradon, Szent László lábai-

¹⁵ Uo. 126.

¹⁶ Uo. 127.

¹⁷ Réthelyi Orsolya (szerk.): Habsburg Mária, Mohács özvegye: a királyné és udvara, 1521–1531. Budapesti Történeti Múzeum, 2005. szeptember 30. – 2006. január 9. BTM, Budapest, 2005.

¹⁸ *Képes Krónika*, 175. fejezet, 113.

nál nyugszik.”¹⁹ Bácsatyai Dániel összegyűjtötte a témára vonatkozó forrásokat.²⁰ Ő úgy véli, hogy több forrás elbeszélése után lehet csak András sírjára vonatkozóan következtetéseket levonni. Ilyen forrásunk többek között Mügelni Henrik krónikás, aki szintén a váradi temetkezési helyszínről ír, de a *Chronicon* (Henrik munkája) egy változata Fehérvárt említi mint helyszínt.²¹ András feleségének, Jolántának a sírja egészen biztosan Egresen volt, de az uralkodó teteméért pert indított a pilisi apát, amit egy Albericus nevű ciszterci szerzetestől tudunk.²² A sír hollétét illetően tehát két helyszín, Várad és Egres több krónikában is előfordul. Azonban pontos leírás hiányában nehéz azonosítani a végső nyughelyet. Bácsatyai hivatkozik a *Váradi kódexre*, mely szerint Andrásról nem tudják, hogy Váradon lett volna eltemetve. A kutató nem tartja kétségesnek, hogy Andrást először Váradon temették el, annak ellenére, hogy az uralkodó első felesége mellé akart temetkezni Pilisre. Az uralkodó testét végül IV. Béla temettette Egresre. Ebben szerepet játszhatott az, hogy a fiatal király neheztelhetett apjára, mivel az nem állt bosszút anyja merénylőivel szemben, így talán igazságtalannak tartotta volna őt az anyja, Gertrúd mellé temettetni, Pilisre.²³

IV. Béla a minorita szerzeteseknél temetkezett el, ahol felesége és Béla nevű fia is nyugodott, Esztergomban. IV. Béla testéért szintén pert indítottak. A *Budai krónika* meséli el ezt a történetet: „testét Esztergomban temették el”, majd így folytatja: „Testét Fülöp esztergomi érsek a jog ellenére kiásatva az említett egyházból elvitette, és jogtalanul a saját székesegyházában temettette el. Eljárása miatt a pápa előtt igen hosszú ideig folyt a per, és a minorita barátok érdemesültek rá, hogy a testet a legnagyobb tisztelettel visszanyerjék.”²⁴ Az egyházi intézmények tekintélyét öregbítette, ha egy uralkodó testét befogadták. Mind III. István, mind Imre király temetése esetében láthatjuk ezt a fajta törekvést. Az uralkodó helyben való eltemetése növelte az egyházi intézmény és az azt vezető személy presztízsét.²⁵

¹⁹ *Chronica Hungarorum*, 77.

²⁰ Bácsatyai Dániel: Az egresi ciszterci monostor korai történetének kérdései. *Századok*, 149. évf. (2015), 1. sz. 263.

²¹ Uo. 284.

²² Uo. 282.

²³ Uo. 283

²⁴ *Chronica Hungarorum*, 78.

²⁵ A 12. század elejére kialakult a Székesfehérvárra való temetkezés hagyománya. Épp ezért feltűnő, hogy mikor 1172-ben meghalt III. István, Lukács esztergomi érsek temetteti el saját egyházi intézményébe az uralkodót. Imre király 1204-es halá-

Az utolsó, harmadik kategóriába sorolhatjuk azokat az uralkodókat, akiket szentként tiszteltek.

Salamon király esetében beszélhetünk az újratemetésének a lehetőségéről. Salamon halálának esetében az elbeszélő forrásokból két halálozási helyszín körvonalazódik: Görögország vagy Isztria, azonban pontos adatot nem ismerünk a forrásokból.

A *Képes Krónika* Salamon végnapjairól a következőképpen számol be: az uralkodó a görögök ellen vonult hadjáratba, de veszített. Ezután a görögök elől menekülve embereivel táborot vert, ahonnan eltűnt. A krónika elbeszélése szerint remeteként fejezte be életét az Isztriai-félszigeten, Pulában: „Pulában, Isztria városában távozott el az e világról az Úrhoz, és ott is temették el.”²⁶ Az írásból kitűnik egy apró pontatlanság, feltehetőleg felcserélték a névalakokat, mivel Pula az Isztriai-félszigeten helyezkedik el, a krónika viszont Istria városáról beszél. A pulai temetésről szól továbbá egy 1487-ben kiállított polai közjegyzői okmány, mely szerint ott nyugodtak Hitvalló Szent Salamon csontjai. Salamon csontjait a Szent Mihály-templomból helyezték át Pulába, a székesegyházba. Ezt sírtöredéke is igazolja, mely 1851-ben került elő a Szent Mihály-apátságban.²⁷

Konstanzi Bernold krónikája ezzel szemben az alábbiakat tartalmazza: „Salamon, egykor a magyarok királya, akit azonban László már rég megfosztott királyságától és száműzetésbe küldött, amikor bátran a görögök királya ellen vonult, az ellenség hihetetlen mérsárlása után bátran elesett.”²⁸ Konstanzi Bernold szerint ez a hadjárat 1087-ben történt.

Több történész Salamon halálát tehát a görögök elleni hadjáratral köti össze. A forrásokból egyértelmű képet nem kapunk, de amennyiben a fentebb említett közjegyzői okmány hiteles és valóban ránk maradt, úgy el lehet fogadni a pulai sírhelyet. Tehát ha elfogadjuk a pulai sírhelyet, a Szent Mihály-templomból temették át a pulai székesegyházba Salamont.

lakor szintén egy egyházi személy, bizonyos Katapán püspök temeti el a királyt szintén saját egyházi intézményébe, Egerbe.

²⁶ *Képes Krónika*, 136. fejezet, 90.

²⁷ Petrovics István: A kétszer halt király. Pólai Szent Salamon. In: Katona Imre József (szerk.): *Száz rejtély a magyar történelemből*. Gesta, Budapest, 1994. 34–35.

²⁸ Konstanzi Bernold krónikája. Ford. Rokay Péter. In: Makk Ferenc – Thoroczkay Gábor (szerk.): *Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről*. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2006. 206.

László temetésénél is felvetődhetnek bizonytalanságok, temetése nem egyértelmű. László király 1077–95 között ült a trónon, Székesfehérváron koronázták. Temetésével kapcsolatban két helyszín kerül szóba, Somogyvár és Nagyvárad. Somogyvárat a *Képes Krónika* nem említi, csak Nagyváradot. A *Budai krónika* leírása szerint: „Szentséges teste az ő monostorában, Nagyváradon a legájtatosabb tiszteletben részesül.”²⁹

A Nagyváradra való eljutást László legendája említi. Lászlót eredetileg Fehérváron akarták eltemetni a legenda szerint, mely így fogalmaz: „Míglen a hívek (...) haboztak, hogy testét Váradra vigyék-e (...) Miután elnyomta őket az álom, a kocsi, amelyre a testet rakták, mindenféle állati vonóerő nélkül magától indult Váradra a helyes úton.”³⁰

Felvetődik tehát a probléma, hogy honnan származik a somogyvári temetés gondolata. Egy elmélet szerint Somogyvárnak mint temetkezőhelynek a megjelenése egy pápai bullához köthető, mely a saint-gilles-i anyaapátság másolatgyűjteményében található. II. Paszkál pápa 1106-ban adta ki, melyben az alábbi félmondat szerepel: „ahol az ő tiszteendő teste nyugszik”. Mátyás Flórián ezt a mondatot Szent Lászlóra értette. Ezzel ellentétes véleményt fogalmazott meg Solymosi László, aki Mátyás Flóriánnal ellentétben idézi a teljes mondatot. Szerinte a „tiszteletre méltó test” Szent Egyed testére vonatkozik, aki Saint-Gilles-ben nyugszik.³¹ Solymosi 2017-ben ezt az állítást határozott érvekkel alátámasztotta. Véleménye az, hogy a kérdéses szövegrészt megelőző mondatot is célszerű megvizsgálni, mivel az Saint-Gilles-ről szól és az ő apátjáról. Ebből az következik, hogy a kérdéses helyszín Saint-Gilles, ahol Egyedet eltemették.³² A probléma tehát abból keletkezett, hogy mind Somogyvárnak, mind Saint-Gilles-nek Szent Egyed volt a védőszentje, és kérdéses volt, hogy a fentebb idézett szöveg melyik helyszínre és kinek a testére vonatkozott.

²⁹ *Chronica Hungarorum*, 71.

³⁰ *Szent László király legendája*. Ford. Kurcz Ágnes.

<http://www.ehumana.hu/arpad/szoveg/me02.htm>, letöltés: 2017. április 19.

³¹ Solymosi László: Szent László király somogyvári sírjának legendája. In: Gecsényi Lajos – Izsák Lajos (szerk.): *Magyar történettudomány az ezredfordulón. Glatz Ferenc 70. születésnapjára*. ELTE Eötvös Kiadó – MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 2011. 128–129.

³² Solymosi László: Szent László király sírja, kultusza és szentté avatása. In: Kristóf Lilla Alida – Lukácsi Zoltán – Patonay Lajos (szerk.): *Szent király, lovagkirály. A Szent László-herma és a koponyaereklye vizsgálatai*. Győri Hittudományi Főiskola, Győr, 2017. 22–23.

A somogyvári temetéssel kapcsolatban Buzás Gergely és Kovács Olivér megállapította, hogy az egykori bencés apátság sokkal inkább volt Szent Egyed ereklyeőrző helye, amire vannak forrásos bizonyítékok is: többek között a kutatók hivatkoznak II. Paszkál pápa bullájára, megemlítve azt, hogy a „tiszteletre méltó test” sokkal inkább Szent Egyedé.³³

Bakay Kornél véleménye az, hogy egykoron Somogyváron őrizhették a király testét, de felhívja a sír kis méretére a figyelmet. Véleménye az, hogy az uralkodót később vitték át Váradra és Somogyváron feltehetőleg csak ereklyét őrizhettek az uralkodótól.³⁴ Hankó Ildikó véleménye szerint az uralkodót eredetileg Somogyváron temették el, ezt egy kriptáról készített fényképpel igyekezett igazolni.³⁵

Koszta László a somogyvári apátság alapításáról szóló oklevélre hivatkozik. Ebben azt olvashatjuk, hogy az apátságban bárki menedéket remélhetett, akár életében, akár holtában. Ebből a kutató arra következtetett, hogy az uralkodó egykoron ide akart temetkezni: „A magát a kormányzati munkával együtt járó feladatok miatt bűnösnek tekintő uralkodó templomba temetkezve, az egyház asyllum jogával élve, halála után a teste és lelke számára menedéket remélt.”³⁶

Amit bizonyosan tudunk, hogy Szent László sírhelye II. István uralkodása alatt már Váradon volt, melyet a király legendája mesél el: „Egy vitéz nyomasztó szükségében ezüst ivócsészéjét, melyet apjának a kegyes király adományozott, egy ispánnak eladásra kínálta, de az ispán a kapzsiság szenvedélyében azt hazudta, hogy éppen tőle lopta. István király, Kálmán fia, Valter váradi püspököt bízta meg, hogy ezt a pert törvényes eljárással folytassa le.”³⁷

A temetkezést, és az ereklyeválasztást tehát mindig egy klerikus, művelt ember végezte el. Az ereklyék leválasztásának egyik formája volt az

³³ Buzás Gergely – Kovács Olivér: *Somogyvár: szentek és félrefordítások örök élete*. In: <http://archeologia.hu/somogyvar-szentek-es-felreforditasok-orok-elete>, letöltés: 2018. október 26.

³⁴ Bakay Kornél: *Somogyvár. Szent Egyed-monostor. A somogyvári bencés apátság és védműveinek régészeti feltárása, 1972–2009*. Műemlékek Nemzeti Gondnoksága, Budapest, 2011. 181.

³⁵ Hankó Ildikó: Királyaink tömegsírbán. *Magyar Ház*, 2004. <http://mek.oszk.hu/04000/04092/html/#38>, letöltés: 2017. április 21.

³⁶ Dr. Koszta László: *Fejezetek a korai egyházszervezet történetéből*: http://real-d.mtak.hu/535/4/dc_336_11_doktori_mu.pdf, letöltés: 2017. február 12.

³⁷ *Szent László király legendája*. i. m.

ereklyekultusz. A szent uralkodók sírját felnyitották és az uralkodóról ereklyéket választottak le, melyek egyéb apátságokban, püspökségekben vagy más egyházi intézményben letek nyugalomra. Minél több ereklyét birtokolt egy egyházi intézmény, annál nagyobb presztízzsel rendelkezett, főleg ha az ereklyék mellett befogadta az uralkodó testét is. Ilyen uralkodó volt István király, az államalapító, akinek ereklyéi közül ma a Szent Jobb és egy zárai koponyacsont tekinthető meg, de szintén fontos ereklye Szent Lászlóé, mely ma Győrben látható, a király híressé vált hermájában.

Külföldi kitekintés

Nemcsak Magyarországon volt szokatlan az uralkodók újratemetése. Több német–római uralkodóról tudjuk, hogy szintén újratemették őket, aminek mindig megvolt a megfelelő üzenete. Ezek közül az egyik Szép Frigyes, akit Mauerbachban, Bécs közelében egy karthauzi rendházban temettek el (ők azok, akik hallgatást fogadtak). Később az uralkodót újratemették a bécsi Stephansdomban.

A másik ilyen eset Luxemburgi Vak János (1310–1346) temetési kálváriája, mivel többször is újratemették. Altmünsterben (Luxemburg), majd Neumünsterben temették el, illetve a 19. századtól Mettlahban voltak földi maradványai, 1874-től pedig Kastelben (a Mosel folyónál) található meg a sírja. Végül 1947-ben temették el Luxemburgban, a székesegyházban, amely eredetileg jezsuita templom volt.³⁸

Összegzés

Az uralkodók holttestének többnyire kijárt a végtisztesség, bármilyen sanyarú sorsra is jutott a test. Igaz, tudunk példát ellenkező esetre is: Szent István politikai ellenfelének, Koppánynak a holttestét négyfelé vágták. Bár újabb kutatások szerint Koppány felnégyelése nem történt meg.³⁹

Szentként tisztelt uralkodók esetében a szentkultusz volt a legfőbb ok, amiért az uralkodók egyes földi maradványait áthelyezhették. Érdeemes azonban kritikával vizsgálni Szent László újratemetését, mely probléma egy félrefordításból adódott.

³⁸ *Lexikon des Mittelalters*. V. Band. Artemis Verlag, München–Zürich, 1990. 496–497.

³⁹ Vázsonyi Ottó: Koppány, „a lázadó pogány” (1. rész). *Belvedere Meridionale*, 13. évf. (2001), 3–4. sz. 16–32.

Az újratemetésekről szóló magyarországi történetek között visszatérő elem, hogy az uralkodó testét romlatlanul találják, mely motívum főleg a szentekre jellemző. Ezért érdekes, amikor a forrásaink ezt a motívumot nem szentéletű uralkodóknál említik: Aba, Kis Károly vagy II. Lajos. Egyes esetekben csak következtetni lehet a temető kilétére és az újratemetés politikai üzenetére: ha Abát I. András vagy Béla temettette újjá, ezzel alátámaszthatták saját németellenes politikájukat. Aki IV. Istvánt temettette, talán Bizánc felé kívánt gesztust tenni, de az sem zárható ki, hogy kegyelemből temették Szűz Mária prépostságába.

Az ún. négyéves itáliai háború kapcsolati hálójának elemzése és az Itálián kívüli hadszínterek eseményeinek hatása a paviai csatára

GUDMANN J. RAFAEL

A tanulmányommal kísérletet teszek arra, hogy árnyaljam a paviai csata (1525. február 24.) történetét azáltal, hogy az itáliai háborúk többi frontjának eseményeivel és a résztvevő államok diplomáciai tevékenységének elemzésével összefoglaló képet alkossak a résztvevő felek gazdasági és hadi potenciáljáról, szövetségi rendszereiről. Ehhez a Nyugat-Európában kialakult két nagy szövetséget egy nagy összefoglaló rendszer részeként fogom kezelni, mint egy interakciós hálóelemet, melyben az egyes, viszonylag elkülönültebb részekben bekövetkező változások hatással vannak az egészre is. Ennek megfelelően ki kell jelölni ezeket a részeket, amelyek elkülönülten alkotják az egészet. Elemzésemet az ún. négyéves háborúra (1521–1526) korlátozom, így 3-4 nagyobb egységet tudok elkülöníteni. Ezek az alábbiak: Itália és Délkelet-Franciaország (Provence, vagyis a dél-keleti hadszíntér); Észak-Spanyolország (Navarra és Rosellón/Rousillon) és Dél-Franciaország (Guyenne, Languedoc, Provence), a dél-nyugati hadszíntér, míg az északi hadszínteret két részre lehet osztani: van az Anglia és Skócia alkotta egyik fél, miközben másik frontot képeznek a Habsburgok németalföldi tartományai és a velük szemben álló Geldern herceg és Észak-Franciaország. Azonban ez utóbbiak több alkalommal is összekapcsolódtak az angol-németalföldi seregek Észak-Franciaország elleni inváziói révén, így alkotva viszonylagos egészet, amelynek ugyanúgy megvolt a maga dinamikája, ahogy Itálián belül is folyamatos változásban voltak a szövetségek az erőviszonyoknak megfelelően.

Mint minden érdekalapon működő rendszernél, itt is érdemes tisztázni, hogy az egyes feleknek milyen érdeke mutatkozott a háborúban való részvétellel, ehhez azonban kicsit visszább kell tekintenünk a háború előttre. Ugyanis azok a sérelmek és ellentétek, amelyek meghatározták a háborút, már a korábbi itáliai háborúk során is jelen voltak, azonban jelentős változás következett be Genti Károly színre lépésével. A fiatal Habsburg herceg

megjelenése előtt ugyanis a későbbi koronáinak uralkodóit a saját érdekeik vezérelték, míg Károly már ugyanezeket az országokat érdekeikkel és erőforrásaikkal együtt tudta egy cél elérésére felhasználni. Ez a helyzet egyidejűleg lehetőséget és veszélyforrást is jelentett a másik fél, I. Ferenc francia uralkodó számára, ugyanis Károly trónra lépésével kísérletet tehetett a békés rendezésre, amihez előnyére vált, hogy nagyban egyszerűsödött a tárgyalási folyamat a kieső uralkodók miatt (vagyis kevesebb féllel kellett egyeztetni, egyezkedni és Károly is jobban rá volt kényszerülve, mivel uralkodása kezdeti szakaszában szembe kellett néznie az egyes országokban meglévő belső ellenzékével). Egyidejűleg veszélyforrás volt ez az új „birtokkoncentráció”, ami Károly uralma miatt jött létre, ugyanis a Habsburg-domíniumok minden irányból bekerítették Franciaországot.

Ezen kivételes érdekegyezésnek köszönhetően jöhettek létre azok az egyezmények és konferenciák, amelyekkel a felek tisztázni, rendezni kívánták az ellentéteiket. Ezen tárgyalássorozat két részre osztható, a cezúrát Károly spanyol királlyá koronázása jelenti, míg a tárgyalások végét a császárrá válása. Az első egyezmény 1515. március 24-én létrejött párizsi kettős szerződés, amelyben elismerte a francia királyt Flandria és Artois grófságok hűbérurának és ígéretet tett a d'Albret-ház navarrai birtokaiba való visszahelezésére.¹ Ezt követte a noyoni megállapodás 1516. augusztus 13-án, amelyben Károly elismerte Ferenc főségét Milánó és Nápoly felett, egyidejűleg azonban Louise infánsnővel kötött eljegyzésének köszönhetően az utóbbira formált jogát a francia király átruházta a hercegnőre; ezen túl megismételte a korábbi egyeséget, és felajánlotta, hogy ráveszi I. Miksát a meglévő angol–császári szövetség felbontására, ami mellé Ferenc azt kérte, hogy vegye rá a császárt a francia–császári szövetségre.² Az újabb 1516. december 3-án aláírt brüsszeli szerződés rendezte a felek vitás ügyeit azál-

¹ Mia J. Rodriguez-Salgado: Obeying the ten commandments. The first war between Charles V and Francis I, 1520–1529. In: Wim Blockmans – Nicolette Mout (szerk.): *The world of emperor Charles V*. Amsterdam, 2004. 15–69., 19.; Primitivo Mariño Gómez – Margarita Morán: *Tratados internacionales de España: período de la preponderancia española: Carlos V*. Volumen III–II. España-Francia: 1515–1524. Madrid, 1984. xxv–xxvii.

² José María de Francisco Olmos: Las primeras acuñaciones de Carlos I (1517). Un golpe de estado monetario. In: Carmen Alfaro – Carmen Marcos y Paloma Otero (szerk.): *XIII Congreso Internacional de Numismática*. Volumen 2. Madrid, 2005. 1471–1476., 1472.; Rodriguez-Salgado: Obeying the ten commandments... i. m. 19–20.; Gómez – Morán: *Tratados internacionales de España*... i. m. xxxviii–xlii.

tal, hogy Miksa átadta Veronát és környékét a velenceieknek 200 000 escudo váltságdíjért, amit két részletben kellett kifizetniük.³ Ezután a felek képviselői Cambrai-ban gyűltek össze, ahol 1517. március 11-én sor került két megállapodás aláírására is. A nyilvános első szerződés a császár, a spanyol király és a francia uralkodó kölcsönös szövetségi szerződése volt, míg a titkos második szerződésben sor került Itália felek közötti felosztására.⁴ Ekkor már csak egy rendezetlen kérdés maradt, méghozzá Németalföldre, ahol hivatalosan 1517. szeptember 17-én Utrechtben megkötött fegyverszüneti egyezmény biztosította a békét Károly számára, Geldern hercegével.⁵

Ekkor Károly már úton volt az Ibériai-félszigetre, ahová másnap, szeptember 18-án érkezett meg. Nem sokkal később a francia követ, Rochebeaucourt⁶ érkezett Károlyhoz, aki Navarra ügyével kapcsolatban kellett intézkedjen, vagyis érvényesíteni a noyoni szerződés megfelelő passzusait. Károly javaslatot tett neki egy konferenciára Chièvres⁷ és de Boisy⁸ részvételével Montpellier-be, hogy ott megoldást találjanak Spanyolország ezen és más problémáira.⁹ Ez pusztán halogató taktika volt az újdonsült spanyol uralkodó részéről, ami előrevetítette, hogy a korábbi megállapodások az új helyzetre érvényüket veszítik. Vagyis Nápoly, Milánó, Burgundia, Németalföld sorsát egyáltalán nem sikerült megnyugtatóan rendezni tárgyalásos úton. Ugyanezt tették egyértelművé a következő tárgyalások a kor embere számára is, azáltal, hogy sem Montpellier-ben, sem Aranda de Dueróban vagy Zaragozában nem sikerült a feleknek megegyezni. Pedig ekkor még mindkét félben mutatkozott hajlandóság a tárgyalásra, mivel mind a francia, mind a spanyol király kancellárja a békepárti tábornokot erősítette (Guillaume de Croÿ és Artus Gouffier de Boisy személyében).

³ Gómez – Morán: *Tratados internacionales de España...* i. m. xliii.

⁴ Uo. xlix.

⁵ Uo. xlviii.

⁶ Jean de la Rochebeaucourt (1485–1545), Rochebeaucourt, Saint-Mesme, Mesny és Rumilhac ura.

⁷ Guillaume de Croÿ (1458–1521), Chièvres ura és Károly kancellárja 1521-ben bekövetkezett haláláig.

⁸ Artus Gouffier de Boisy (1475–1519), Franciaország nagymestere (1515-), testvérei: Adrien Gouffier de Boisy francia kardinális (1479–1523) és Guillaume Gouffier de Bonivet (k. 1488–1525), más néven az Admirális, Franciaország admirálisa, akik szintén jelentős befolyást gyakoroltak I. Ferencre.

⁹ Gómez – Morán: *Tratados internacionales de España...* i. m. xlix.

A császárválasztást követően Ferenc lépett először és tett kísérletet a korábbi szerződések „eredményeinek” érvényesítésére, felismerve, hogy Károly a császári címmel a háta mögött már tényleges fenyegetést jelent rá.¹⁰ Ezért 1520. február 20-án a követe felkereste a császárt Burgosban, hogy követelje a d’Albret-ház restaurációját.¹¹ Véleményem szerint a követelését alátámasztandó engedte a navarrai királyt¹² csapatokat gyűjteni ezzel gyakorolva nyomást Károlyra.¹³ A felek, háborúra készülve, élesítették a diplomáciai és propaganda-gépezetüket, előkészítve a későbbi szövetségi rendszereiket. Megkezdődött a versengés a pápa és az angol király támogatásának megnyerésére. Ennek részeként került sor három királytalálkozóra. Először a császár és az angol király találkozására került sor Gravelines-ben június 4-én,¹⁴ majd június 7-én sor került Ferenc és Henrik első személyes találkozására is.¹⁵ Ezután lezajlott az Aranybrokát-mezei találkozó, ami június 24-én történt.¹⁶ A második találkozót Károly halogatta és inkább Guillaume de Croÿ-t és Mercurino Gattinarát küldte „titkos” találkozóra Wolsey bíborossal. Ezen tárgyalás célja az volt, hogy az angol kancellárt rávegyék egy angol–császári szövetség megkötésére. Juan Manuel pápai udvarban szolgáló követ leveléből tudjuk, hogy felmerült egy angol–pápai–császári szövetség létrehozásának ötlete is.¹⁷ Végül a második találkozóra is sor került július 10. és 14. között, azonban az angol–császári szövetség létrehozása ekkor még meghiúsult.¹⁸

Ekkor még a feleknek tehát nem sikerült elérniük a céljukat. Károlynak, akit 1520. október 23-án a német területek választott uralkodójává és római királlyá koronáztak, a birodalom belügyi kötötték le a figyelmét. Ferenc ezalatt 1520 telén arról hozott döntést, hogy a következő év során még nem megy személyesen Itáliába a birtokai biztosítása érdekében, viszont mindenképpen megakadályozza, hogy Károly Itáliába menjen, s ott császárrá

¹⁰ Rodriguez-Salgado: *Obeying the ten commandments...* i. m. 23.

¹¹ Glenn Richardson: *The field of Cloth of Gold*. New Haven, 2013. 35.

¹² II. Henrik navarrai király (Henri Ier d’Albret) (1517–1555).

¹³ Sir Richard Wingfield 1520. március 24-én kelt levele Thomas Wolsey-nak. John Sherren Brewer (szerk.): *Letters and papers. Foreign and domestic. Henry VIII*. Volume 3. 1519–1523. London, 1867. 232–233.

¹⁴ Richardson: *The field of Cloth of Gold*. i. m. 180.

¹⁵ Uo. 107.

¹⁶ Uo. 157.

¹⁷ Uo. 181.

¹⁸ Uo. 182.

koronáztassa magát a pápával.¹⁹ A francia uralkodó felismerte, hogy ellenfele katonai és pénzügyi lehetőségei igencsak korlátozottak.²⁰ Azt gondolhatta, hogy Károly gyengeségét bizonyítja a birodalmi protestáns kérdés és a spanyolországi felkelés is.²¹ További információk szerzése céljából küldte de Barroys-t a wormszi birodalmi gyűlésre 1521 elején. Ugyanekkor, 1521. február elején visszaérkezett a francia udvarba Robert de la Marck²², aki nem sokkal később támadást indított Geldern herceggel²³ közösen Károly luxemburgi területei ellen. Mialatt Henri d'Albret és André de Foix²⁴ vezetésével egy másik francia támogatású sereg lerohanta Spanyol-Navarrát.²⁵

A támadások miatt a császári követ számon kérte Franciaország királyát, aki április 1-jei válaszában kijelentette, hogy a hadműveletekhez nincs köze, nem támogatja azokat semmilyen módon és mindenféle felelősséget tagad azokkal kapcsolatban. Egyidejűleg azt hangoztatta, hogy amennyiben szükségesnek látja, kész megvédeni a hűbéreseit. Ezen kijelentések eléggé kétértelműek, ugyanis a francia király gyengeségét jelzi, ha nem tudja megakadályozni a hasonló támadásokat, azonban a hűbéresei biztonságának szavatolása hűbérúrként kötelessége. Velem szemben Villepin ezen kijelentésekre burkolt hadüzenetként tekint.²⁶ A császáriak az azonnali válaszcspás mellett döntöttek, hogy megcáfolják Károly gyengeségének látszatát, és elejét vegyék a hasonló támadásoknak. A *comuneros* villalari vereségét (1521. április 23.) követően²⁷ a Lasparre vezette csapatok is vereséget szenvedtek

¹⁹ Uo. 187–188.

²⁰ Uo. 187.

²¹ Rodriguez-Salgado: *Obeying the ten commandments...* i. m. 23.

²² Robert III de la Marck (1491–1537), Sedan és Fleuranges ura, Bouillion hercege (1536-), francia generális.

²³ II. Károly, Geldern hercege (1467–1538), Karel van Gelre vagy Karel van Egmond.

²⁴ André de Foix (1490–1547), Lasparre ura, Henri d'Albret hűbérese, testvérei, Odet (Lautrec vikomtja) és Thomas (Lescun ura) is magas rangú katonák voltak, húguk, Françoise de Foix pedig Ferenc szeretője volt.

²⁵ Richardson: *The field of Cloth of Gold*. i. m. 188.; Rodriguez-Salgado: *Obeying the ten commandments...* i. m. 24.

²⁶ Dominique de Villepin: *Histoire de la diplomatie française*. Broché, 2005. 180.

²⁷ Henry Latimer Seaver: *The great revolt in Castile. A study of the comunero movement of 1520–1521*. Boston–New York, 1928. 325.; *The Cambridge Modern History*. Volume II. The reformation. New York–London, 1904. 42.

Navarrában (június),²⁸ párhuzamosan május végén az Henri de Nassau vezette seregek is sikeres ellentámadást hajtottak végre, kiszorítva Bouillon és Geldern erőit Luxemburgból, majd folytatva az előrenyomulást Franciaország belseje felé,²⁹ megtámadva Messencourt városát.³⁰ E támadásokat a császár még elintézhette volna anélkül, hogy közben konfrontálódott volna a francia királlyal, de a másik utat választva a betöréseket Ferenc provokációjának bélyegezte s X. Leóhoz és VIII. Henrikhez fordult segítségért.³¹

Ferenc diplomáciai lavírozásba kezdett, hogy szövetségesekre tegyen szert. Bízva a X. Leóval kötött szövetsége erejében és tartósságában, nagyvonalú ajánlattal kívánta a Velencei Köztársaságot lekenyerezni, hogy az új velencei–pápai–francia szövetségi rendszer segítségével biztosítani tudja itáliai birtokait.³² Még nem tudhatta, mivel csak június 17-én hirdette ki X. Leó,³³ hogy május 29-én létrejött a szövetség a császár és a pápa között.³⁴ Az erőviszonyok felborulásában rejlő veszélyt belátva I. Ferenc visszakozni próbált, felkérve a császár és közte történő közvetítésre VIII. Henriket.³⁵ Azonban Guillaume de Croy kancellár május 18-ai halálát³⁶ követően a császári udvaron belül a franciaellenes, háborúpárti csoport erősödött meg és adta az új kancellárt Mercurino Gattinara személyében. Emiatt a császári fél sokáig nem akarta elfogadni a meghívást a tárgyalásokra, mivel a nyár során az Antonio de Leyva és Prospero Colonna vezette pápai–császári seregek sikeresen vették fel a harcot Lombardiában és Liguriában a franciákkal, sőt a két tartomány nagy részét fel is szabadították.³⁷ A kezdeti sikereket követően a császári–pápai sereg is megízlelhette a vereség keserű ízét. Ami meggyőzte Károlyt a meghívás elfogadásáról, valamint azzal is tisztában volt, hogy a részvétel elutasítása egyet jelentene azzal, hogy lemond az angol szövetség lehetőségéről, ezzel ellenfele számára adva lehetőséget a szövetségekötésre, ami jelentősen növelte volna a németalföldi tartományok fenye-

²⁸ Rodriguez-Salgado: *Obeying the ten commandments...* i. m. 34.

²⁹ Richardson: *The field of Cloth of Gold*. i. m. 188.

³⁰ Rodriguez-Salgado: *Obeying the ten commandments...* i. m. 27.

³¹ Uo. 26.

³² Uo. 27.

³³ Uo. 33.; Robert Balmain Mowat: *A history of european diplomacy, 1451–1789*. London, 1928. 47.

³⁴ *The Cambridge Modern History*. i. m. 42–43.

³⁵ Rodriguez-Salgado: *Obeying the ten commandments...* i. m. 30.

³⁶ *The Cambridge Modern History*. i. m. 43.

³⁷ Rodriguez-Salgado: *Obeying the ten commandments...* i. m. 34.

getettségét.³⁸ 1521. augusztus 7-én megkezdődtek a tárgyalások Calais-ban, ahol mindkét fél olyan követeléseket és vádakot fogalmazott meg a másikkal szemben, amik lehetetlenné tették a béke helyreállítását. Ezek a követelések csak a tárgyalások ellehetetlenítését szolgálták, emiatt az ezekről zajló vitát elvetette Wolsey bíboros.³⁹

A calais-i konferencia megkezdése előtt azonban Wolsey és Henrik döntött arról, hogy a tárgyalások során meghatározzák, melyik fél a felelős a háború kitörésért és a sértett fél oldalára állnak, így mindkét fél titkos tárgyalásokat folytatott VIII. Henrikkel.⁴⁰ Az angol szövetségesért folytatott harc azonban hamar eldőlt, mivel 1521. augusztus 25-én Gattinara és Wolsey aláírták az előzetes szövetségi megállapodást, amely akkor kellett életbe lépjen, ha a tárgyalások november végéig nem hoznak eredményt.⁴¹ Párhuzamosan a tárgyalásokkal a harc nem szünetelt, így nem sokkal a konferencia vége előtt, november 19-én a Colonna vezette császári–pápai sereg elfoglalta Milánót,⁴² majd november 22-én a francia küldöttség elhagyta Calais-t, ezzel a tárgyalások sikertelenül zárultak. Két nappal később, november 24-én sor került az angol–császári–pápai szövetség megkötésére is.⁴³

Így végső soron kialakult azon politikai konstrukció, amely kisebb változásokkal meghatározta a háborút, és amelynek egyensúlya miatt húzódott el a konfliktus. Az egyik oldalon állt V. Károly, X. Leó és VIII. Henrik szövetsége, míg a másikon I. Ferenc, V. Jakab, II. Károly és Antonio Grimani⁴⁴ összefogása. Ezen kisebb változások közé tartoztak a pápa- és dózseváltások, melyek során sokszor a korábbi államfővel ellentétes „pártállású” egyén került vezető pozícióba, ami eredményezhette az addigi szövetséges ellenséghez való átállását vagy időleges semlegessé válását. Ebben a rendszerben, mivel a két szövetség komplex egészet alkotott, minden résztvevőnek megvolt a maga célja és feladata, mint például Skócia lett volna hivatott lekötni Anglia erejét, ahogy Geldern portyái korlátozták a Németalföldi Tartományok erejét, míg Itáliának megvolt a maga egyensúlya, melyben minden fejedelem kereste hatalma biztosítékát és ennek megfelelően választott oldalt.

³⁸ Uo. 30.

³⁹ Uo. 32.; Mowat: *A history of european diplomacy, 1451–1789*. i. m. 47.

⁴⁰ Rodriguez-Salgado: *Obeying the ten commandments...* i. m. 32.

⁴¹ *The Cambridge Modern History*. i. m. 43.

⁴² Uo. 44.

⁴³ Villepin: *Histoire de la diplomatie française*. i. m. 181.

⁴⁴ Antonio Grimani (1434–1523) 1521-től velencei dózse.

Bár december 1-jén elhalálozott X. Leó pápa, a december 27-én összeült konklávé 1522. január 9-én Tortosa püspökét, Utrechti Adorjánt⁴⁵ választotta meg pápává, aki VI. Adrián néven töltötte be haláláig a tisztséget. Ezen választásnak köszönhetően V. Károly megbízható szövetségest tudhatott a Szentszék élén. Az 1522-es esztendő elején várható volt egy Itália elleni francia támadás, mivel I. Ferenc nem engedhette meg magának, hogy elveszítse itáliai birtokait, így meg kellett kísérelje Milánó és Lombardia visszaszerzését. Ennek megfelelően március elején Odet de Foix vezetésével egy 16 000 fős francia–svájci sereg közelítette meg Monzát, azonban a tél folyamán Colonna megerősítette Milánó védelmét, így a francia sereg további erősítést kellett kérjen otthonról, amelyet Thomas de Foix vezetett, valamint a sereghöz velencei csapatok is csatlakoztak. Ez a sereg nézett farkasszemet a császári–pápai hadakkal április 27-én Bicoccánál, ahol döntő vereséget szenvedett. Majd egy hónappal később, május 30-án a császári csapatok elfoglalták és kifosztották Genova városát.⁴⁶

Május 26-án megérkezett V. Károly Doverbe, ahol sor került az angol–császári szövetség megerősítésére és a császár és unokahúga, Tudor Mária hercegnő eljegyzésére is. Három nappal később Lyonban Thomas Benolt⁴⁷ átadta a hadüzenetet I. Ferencnek. Június 15-én Windsorban megállapodást írtak alá egy közös Franciaország elleni támadásról 1524-re egy 40 000 fős sereggel.⁴⁸ Az első közös akciókra sor került már az adott évben, ugyanis a nyár folyamán az angol és spanyol flotta közösen fosztogatta Normandia és Bretagne partjait. A part menti rajtaütésekben rejlő potenciált jól demonstrálják a korábbi 1512-es spanyol–angol hadjárat idején történt hasonló akciók. Ugyanis az Edward Howard vezette angol flotta – felélesztve a Fekete Herceg taktikáját – szándékosan pusztította a bretagne-i partvidéket, hogy ezzel elégedetlenséget szítson az ingatag helyzetű régióban a francia koronával szemben, ezzel vonva el erőket Gascogne-ból. A támadásokat ösztö-

⁴⁵ Adriaan Florenszoon Boeyens (1459–1523), magyarul Utrechti Adorján, VI. Adorján néven pápa (1522-), V. Károly tanítója és távollétében Spanyolország kormányzója.

⁴⁶ *The Cambridge Modern History*. i. m. 45.

⁴⁷ Thomas Benolt (?–1534), Clarenceux King of Arms (1511-).

⁴⁸ Richardson: *The field of Cloth of Gold*. i. m. 190.

nözte, hogy a flotta parancsnoka és a király 50–50%-ban osztoztak az elfogott hajók rakományának értékén.⁴⁹

Ezzel párhuzamosan 1522 őszén sor került egy kisebb jelentőségű katonai akcióra is. Id. Thomas Howard⁵⁰ és Floris van Egmont⁵¹ vezetésével egy angol–németalföldi sereg hajtott végre támadást Franciaország ellen Pikárdiában.⁵² Az 1522. július 2-i, Boulogne-sur-Mer elleni közös augusztusi támadásról szóló megállapodás még van Burent nevezte meg a szövetségesek parancsnokaként,⁵³ és a források alapján ismert tény, hogy el is vállalta a parancsnokságot, de végül a betegsége miatt más volt kénytelen átvenni a feladatot.⁵⁴ Ugyanekkor, 1522–1523 során szállták meg a németalföldi csapatok a Geldern hercegének támaszpontjául szolgáló Frízföldet és vezetett be a Habsburg kormányzat embargót a Zuider Zee-n a gelderlandi áruk forgalmára.⁵⁵ Véleményem szerint a két hadszínteret a szövetségesek konstruktív módon kezelték, így egyszerre tudták lekötni a francia és gelderlandi csapatokat Észak-Franciaországban és támadást indítani Észak-Németalföldön.

Belátva, hogy a francia király csak akkor kényszeríthető békére, ha legyőzik, VI. Adrián is csatlakozott 1522. augusztus 3-án az angol–császári koalícióhoz, amelyhez eddigre már csatlakozott Ferdinánd osztrák főherceg, a Velencei, Firenzei és Genovai Köztársaság, II. Sforza Ferenc milánói herceg és számos apróbb itáliai fejedelemség. Az 1522-es év meghatározó eseménye, a bicoccai csata nem pusztán a francia csapatok itáliai expedíciójának vetett véget, de egyszersmind a helyi szövetségesek elvesztését is magával vonta. Itt érdemes kiemelni a legfontosabbat: a Velencei Köztársasá-

⁴⁹ Neil Murphy: Henry VIII's first invasion of France. The gascon expedition of 1512. *English Historical Review*, 2015/I. 25–56., 39–40.

⁵⁰ Id. Thomas Howard (1473–1554), Surrey earlje (1514–1524), Norfolk hercege (1524–1546), angol politikus és hadvezér.

⁵¹ Floris van Egmont (k. 1470–1539), Buren és Leerdam grófja, IJsselstein ura, németalföldi hadvezér.

⁵² *The Cambridge Modern History*. i. m. 45.; Steven Gunn: The duke of Suffolk's march on Paris in 1523. *English Historical Review*, 1986/I. 596–635., 598. Bár utóbbi van Burenről azt állítja, hogy az 1522-es évben betegeskedett és csak 1523 elején tért vissza az aktív szolgálatba.

⁵³ 2360. számú irat. *Letters and papers*... Volume 3. i. m. 1001.

⁵⁴ 2449. számú irat a parancsnokság vállalásáról és 2457. számú irat a betegségről és a feladat átadásáról. *Letters and papers*... Volume 3. i. m. 1033–1034., 1037.

⁵⁵ James D. Tracy: *Holland under Habsburg rule, 1506–1566. The formation of a body politic*. Berkley–Los Angeles–Oxford, 1990. 74–75.

got, amely korábban a francia korona biztos szövetségese volt, most a vere-ség miatt, féltve korábbi hódításait (Verona és környéke), utóbbiak biztosí-tása érdekében V. Károllyal lépett szövetségre. Miközben VI. Adrián felad-va addigi „semlegességét” bekapcsolódott a háborúba. A két nagy itáliai ál-lam csatlakozásának következményeként a kisebbek is szövetségre léptek a spanyolokkal, ezzel biztosítva sértetlenségüket (hisz a korábbi háborúk so-rán Velence és a pápaság is át akarta formálni Közép- és Észak-Itália politi-kai térképét).

Az új esztendő eseményeire katalizátorként hatottak a Charles de Bour-bon herceggel⁵⁶ folytatott tárgyalások, ugyanis az immáron teljesen körbe-vett és többször megvert Franciaország koporsóján az utolsó szöveget jelent-hette volna egy szövetségeseikkel együttműködő belső felkelés. A tárgyalá-sok alapját az képezte, hogy a herceg a különböző birtokviták, az őt és tiszt-ségét ért sértések következményeként a feudális logikát követve visszavonta I. Ferencnek tett hűségesküjét.⁵⁷ A herceg hűségének megszerzésére töreke-dett a császár és az angol király is, utóbbi azért, hogy ezáltal biztosítsa a francia koronára formált jogát. Előbbi tudva, hogy a herceg újra akar nősül-ni, nővére, Eleonóra kezét ajánlotta fel Bourbon Károlynak 200 000 dukát hozománnyal és azzal a feltétellel, hogy szövetségre lép vele, valamint vál-lalta, hogy belefoglalják a békébe a herceget is. A herceg hajlott a házassági és szövetségi ajánlatot elfogadni, azonban az angol királynak nem volt haj-landó hűséget esküdni.⁵⁸

Ezt követően felgyorsultak az események. Anglia készen állt az új fejle-mények figyelembevételével részt venni egy hadjáratban az 1523-as esztendő során. Megszületett hát Ferenc végső legyőzésének terve, mely szerint Franciaországot minden irányból megtámadják a szövetséges seregek. Egy közel 34 000 fős hadtest indít támadást Gascogne ellen, egy másik jelentő-sebb létszámú császári–pápai–itáliai szövetséges haderő Itáliában veszi fel a harcot a franciákkal, míg egy harmadik németalföldi–angol hadsereg nagy-jából 21 000 fővel rohanja le Pikárdiát. Ezzel párhuzamosan a Bourbon her-ceg a saját 8 500 katonájával találkozik Champagne-ban a császár 10 000

⁵⁶ III. Charles de Bourbon-Montpensier (1490–1527), magyarul sokszor csak Bourbon Károly, Bourbon és Auvergne hercege, Montpensier, Clermont-en-Beauvaisis, Forez és La Marche grófja és Beaujeu ura, francia hadvezér, főhad-parancsnok (connétable).

⁵⁷ Villepin: *Histoire de la diplomatie française*. i. m. 181.

⁵⁸ Marczali Henrik: *A reformáció kora: két világ harca*. Budapest, 1910. 81.

*landsknecht*jével, majd csatlakozik az angol–császári csapatokhoz és közösen beveszik Párizst.⁵⁹ A terv kivitelezhetőségét nagyban korlátozták Károly pénzügyi lehetőségei, ugyanis a terveknek megfelelően az angolokkal közös északi hadjáratnak kellett volna hangsúlyosnak lennie, mivel az itt elért győzelem a háború végét jelenthette volna, azonban sem az előzetes tervek nem álltak készen, sem a pénzügyi háttér nem volt kellőképpen biztosítva, sőt a források nagy részét az egyéb hadszínterek költségei Itáliától Németalföldre kötötték le.⁶⁰ Ezt csak tetézte a politikai irányítók (VIII. Henrik, Wolsey és Savoyai Margit) közötti bizalom hiánya, valamint az a tény, hogy az amúgy is korlátozott lehetőségek egy részét lekötötték a Geldern herceg 1523. szeptemberi támadása miatt megugrott kiadások is, ugyanis Geldern serege átkelt a Zuider Zee-n és északi–déli irányba haladva végig fosztogatta Holland tartományt.⁶¹

Ferenc eközben 1523-ra jelentős itáliai vállalkozást tervezett, aminek megfelelően jelentős erőket gyűjtött össze (~50 000 fő), azonban tartva ellességei szándékától, csak egy kisebb haderő (~16 000 fő) kelt át az Alpokon Guillaume de Gouffier vezetésével. A sereghez Novarában svájci zsoldosok csatlakoztak, majd szeptember 14-én elérték a Ticino folyót. A Prospero Colonna vezette 9 000 fős császári–pápai seregnek kellett volna felvennie velük a harcot.⁶² Ugyanezen a napon meghalt VI. Adrián pápa, ami egyet jelentett a pápai támogatás ideiglenes megszűnésével, mivel az október elején összeült konklávé csak november 18-a estéjén választotta meg Giulio di Giuliano de' Medicit, aki VII. Kelemen néven lépett Szent Péter örökébe. Az új pápa azonban nem támogatta a császár céljait, bár egyelőre nem állt a franciák oldalára sem.⁶³

Ezzel párhuzamosan szeptember végén indult meg az angol–németalföldi offenzíva, ami több okkal is magyarázható, de a legfontosabb, hogy kivárták a francia seregek délre vonulását.⁶⁴ Az angol hadjárat jelentős sikereket ért

⁵⁹ *The Cambridge Modern History*. i. m. 46–47.; Gunn: *The duke of Suffolk's march on Paris in 1523*. i. m. 596., 609.

⁶⁰ Gunn: *The duke of Suffolk's march on Paris in 1523*. i. m. 630.

⁶¹ Uo. 597.; Tracy: *Holland under Habsburg rule, 1506–1566...* i. m. 80. A két szerző között ellentmondás mutatkozik a támadás pontos időpontját illetően, ugyanis Gunn májusra, míg Tracy szeptemberre teszi.

⁶² *The Cambridge Modern History*. i. m. 47.; Angus Konstam: *Pavia 1525: the climax of italian wars*. Oxford, 1996. 27.

⁶³ *The Cambridge Modern History*. i. m. 21–22.

⁶⁴ Gunn: *The duke of Suffolk's march on Paris in 1523*. i. m. 600.

el 1523 októberében, folyamatos előrenyomulása során a szövetséges haderő alig egy hónap alatt 200 km-t tett meg ellenséges területen, azonban fokozatosan eltávolodva a németalföldi határtól és ezzel együtt a biztos hátországától. Ezalatt az egy hónap alatt több, az utánpótlás biztosítása szempontjából jelentős, de méretét tekintve kisebb települést, erődöt és kastélyt elfoglaltak, kihasználva a francia csapatok tétlenségét.⁶⁵ Roye eleste (október 24-én) pánikot váltott ki a környező városok lakosságában, akik a fővárosba menekültek, így Párizst hamar előzönlötték a menekülők. Tovább fokozta a pánikot, hogy nem messze onnan, Pont-Sainte-Maxence-nál angol és flamand katonákat láttak.⁶⁶

Az angolok kezére játszott az a tény, hogy La Trémoille nem merte vállalni az ütközetet velük, ami a franciák „nagy félelmével” is magyarázható,⁶⁷ bár én inkább a francia védelem szervezetlenségét és kisebb létszámát okolnám. Suffolk⁶⁸ megtiltotta a katonáknak a fosztogatást, hogy biztosítsa az elfoglalt területek népességének engedelmességét, egyidejűleg hírnökei révén minden várost megadásra szólított fel a törvényes francia király nevében.⁶⁹ Az angolok jelentette veszélyt észlelve és La Trémoille tétlenségét megelégtelve a francia király október 24-én kinevezte Vendôme hercegét⁷⁰ Párizs és Île-de-France katonai főparancsnokának, rendelkezésére bocsátva azonnal 6 000 svájci és 6 000 normann gyalogost, valamint 25 orléans-i ágyút. Ugyanekkor a szövetséges hadvezetés a Somme hídjainak lerombolása mellett döntött, hogy ezzel megakadályozzák a katonák hazaszökését, de szerencsétlen módon éppen ez akadályozta a sereg utánpótlását is.⁷¹ 1523. október végén az angol haderő keletnek vette az irányt, így november 1-jén ismét Roye-ban volt, majd tovább vonult Laon felé, hogy útközben találkozzon Bourbon herceg seregével, mivel ekkor még nem tudta, hogy a felkelés már elbukott. Közben megindult a francia ellentámadás, november 7-én Fraquembergues visszafoglalta Beaurevoir. Ezt követően a szövetséges

⁶⁵ Uo. 630.

⁶⁶ Uo. 617.

⁶⁷ Murphy: Henry VIII's first invasion of France... i. m. 37.

⁶⁸ Charles Brandon (k. 1484–1545), Suffolk első hercege, VIII. Henrik bizalmasa, angol hadvezér.

⁶⁹ Gunn: The duke of Suffolk's march on Paris in 1523. i. m. 617.

⁷⁰ IV. Charles de Bourbon.

⁷¹ Gunn: The duke of Suffolk's march on Paris in 1523. i. m. 618.

hadvezetés a visszavonulás mellett döntött, Laont és Hamot megszállás alatt tartva, hogy biztosítsák a hátvédet.⁷²

Spanyolországban ezalatt elakadt a hadjárat, mivel a spanyol sereg Fuenterrabiát vette ostrom alá, amit nem sikerült bevennie egészen 1524 februárjáig.⁷³ Németalföldön július és november között II. Jan van Wassenaar és Georg Schenck van Toutenburg⁷⁴ vezetése alatt a németalföldi csapatok elfoglalták Slotent, az utolsó fontosabb erődítést, ami még a gelderlandiak kezén maradt.⁷⁵ Ezalatt a császáriak kiürítették Lombardia nyugati részét és téli szállásra vonultak a nagyobb erődökbe (Milánó, Lodi, Pavia és Cremona). VII. Kelemen a megválasztását követően pénzt és segítséget küldött Mantua márkijával. Közben erősítés érkezett a Német–római Birodalomból Bourbon herceg vezetése alatt 6 000 német zsoldossal és a császár pénzével; a Velencei Köztársaság is hathatósbabb támogatásra tett ígéretet 7 000 katona formájában, ami már elég volt egy ellentámadáshoz.⁷⁶

Az 1523-as esztendő V. Károly számára váratlan és hirtelen lehetőséget hozott, ami hasonló hirtelen döntésekhez vezetett, és bár ez nem volt szokása az ifjú uralkodónak, mégis viszonylagos sikereket könyvelhetett el ezek miatt. A Savoyai Margit által következetesen véghezvitt visszaszorítási politika sikert ért el Geldernnel szemben, míg Itáliában a spanyol és szövetséges csapatok tudták tartani az állásaikat, Spanyolországban pedig megindult a támadás az utolsó francia kézen lévő erőd ellen, ami útját állhatta egy későbbi direkt offenzívának Franciaország ellen. Eközben az észak-franciaországi angol invázió kellő félelmet keltett az ellenségben, hogy megakadályozzon mindenféle nagyobb támadást a többi fronton. A spanyolok stabil fölénye a franciákkal szemben nem csak a hadszíntereken mutatkozott meg, hanem a diplomáciában is, ami kiválóan kiszolgálta a céljaikat. 1523 végére kezdett látszódni, hogy Franciaország és szövetségesei nem tudják felvenni a versenyt a császáriakkal, mivel azok nagyobb gazdasági és abból fakadó katonai potenciálja jelentősen meghaladta lehetőségeiket.

⁷² Uo. 619.

⁷³ *The Cambridge Modern History*. i. m. 46.

⁷⁴ II. Jan van Wassenaar (1483–1523) és Georg Schenck van Toutenburg (1480–1540), németalföldi hadvezérek.

⁷⁵ Tracy: *Holland under Habsburg rule, 1506–1566...* i. m. 83.; Gunn: *The duke of Suffolk's march on Paris in 1523*. i. m. 605.

⁷⁶ *The Cambridge Modern History*. i. m. 48.; Konstam: *Pavia 1525: the climax of italian wars*. i. m. 24.

1524 elejétől kezdve fokozatosan nőtt a béke iránti vágy mindkét táboron belül. Ez jól érzékelhető Skócia és Gelderland esetében, ugyanis előbbi lett volna hivatott az angol király erejét lekötni, a kontinenstől távol tartani, de ezen feladatnak nem tudott eleget, mivel még az 1513-as Flodden Field-i vereséget sem heverte ki az ország lakossága. Utóbbi pedig egyre nagyobb nyomásnak kellett ellenálljon, miközben ereje egyre fogyatkozott (elveszítette frízföldi támaszpontjait, kereskedelmét blokád alá vonták és az ellenség továbbra is túlerőben volt). Azonban a császáriak megkezdték egy újabb nagyszabású offenzíva megszervezését az 1524-es évre, így a céljuk az volt, hogy úgy gyengítsék az ellenfelük táborát, hogy közben a maguké nem csorbul. Erre a már említett két esetben adódott alkalom, hisz a gyenge ellenséggel könnyebb megegyezni. Ennek megfelelően, mikor Charles Brandon az angol király parancsára 1524 januárjában feloszlatta az angol expedíciós erőket és visszatért a La Manche-csatorna túloldalára, megkezdődhettek a következő hadjáratok időszakra való előkészületek.⁷⁷

1524 februárjától megélnékültek a diplomáciai érintkezések Skócia és Anglia között. Mivel a határ őrizete, az állandó készenlét és a skót betörések elhárítása az angol korona jelentős kapacitásait kötötte le,⁷⁸ mindkét félnek a béke állt az érdekében, azonban a szövetségi rendszerek összetettsége ezt megnehezítette. További problémát jelentett, hogy a John Stewart⁷⁹ vezette Skócia Franciaország hű szövetségeseinek számított, amit mi sem bizonyít jobban, minthogy 1512-ben ugyanő részt vett XII. Lajos normandiai hadainak irányításában.⁸⁰

A régens a tárgyalások során napirenden tartotta a menlevele ügyét, amellyel Skóciát elhagyva Franciaországba távozhatott volna, hogy ott személyesen egyeztessen Ferencsel. Távozása nagy veszélyt jelenthetett volna támogatóira, ha az angolpárti nemesség feje, Archibald Douglas⁸¹ nincs éppen franciaországi fogságban. A béke ügyét előmozdítandó az angol uralko-

⁷⁷ Gunn: The duke of Suffolk's march on Paris in 1523. i. m. 623.

⁷⁸ John Sherren Brewer (szerk.): *Letters and papers. Foreign and domestic. Henry VIII.* Volume 4. 1524–1530. London, 1875. 35–58. Thomas Dacre februári levelezése jól mutatja, hogy mekkora problémát jelentett a határőrizet, a hozzá befutó, általa írt és továbbított levelek pedig mutatják a diplomáciai aktivitást.

⁷⁹ John Stewart (1481/1484–1536), Albany hercege, régens.

⁸⁰ Murphy: Henry VIII's first invasion of France... i. m. 37.

⁸¹ Archibald Douglas (k. 1487–1557), Angus hatodik grófja, Tudor Margit özv. skót királyné második férje.

dó bevetett mindent, nyomást gyakorolt a skótokra a határviellongások fokozásával, római követeit bízta meg tárgyalással a pápa közvetítése mellett és még Károllyal is egyeztetésekbe kezdett ezt illetően. De semmi nem vezetett célra.⁸² Márciusban V. Károly is mozgósította a diplomáciai gépezetét, így 22-én felhatalmazta Louis de Praetet, hogy állapodjon meg a Franciaország elleni hadműveletekről az angol követekkel,⁸³ ezzel biztosítva, hogy Anglia nem lép ki a háborúból. Majd 25-én Wolsey a spanyolországi követeknek írt levelében kifejtette, hogy VIII. Henrik kész fenntartani a háborút, ha sikerül megegyezésre jutni a császárral és a pápával.⁸⁴ Még ugyanaznap kifejtette az angol király a követeléseit a megállapodással kapcsolatban,⁸⁵ amire V. Károly szóban adott választ a követeknek.⁸⁶ Így elő tudták készíteni az újabb hadjáratról szóló megállapodásnak a talajt.

Április folyamán megkezdődött a császári haderő itáliai támadása Bourbon Károly vezetésével, ahol fokozatosan legyőzték a franciákat. Az Admirális a megmaradt seregével elhagyta Novarát, hogy csatlakozzon a Svájcból érkező zsoldosokhoz, akikkel a Sesia folyónál találkoztak, viszont nem sikerült egyesülniük, mivel a császári haderő útjukat állta. A Sesia menti vereséget követően döntött Itália elhagyása mellett a parancsnok, aki maga is megsebesült az összecsapásban, ezért a sereg irányítását François de Bourbon⁸⁷ vette át. Május folyamán az utolsó francia kézen lévő helyőrségek (Alessandria és Lodi) is megadták magukat a császári csapatoknak.⁸⁸

Eközben április 16-án arról érkeznek hírek, hogy I. Ferenc személyesen vezet egy nagyjából 18-19 000 főből álló sereget Németalföld ellen,⁸⁹ amely

⁸² 133. számú levél: Thomas Wolsey, Thomas Dacre-nak; 177. számú irat: Anglia és Franciaország; 199–200. számú levelek; 232. számú levél; 174. számú irat: V. Károly; 186. számú levél; 188. számú irat: Háború Franciaországgal; 209. számú irat: V. Károly. *Letters and papers...* Volume 4. i. m. 52., 69., 78., 93., 69., 72–74., 74–75., 80.

⁸³ 174. számú irat: V. Károly. Uo. 69.

⁸⁴ 186. számú levél. Uo. 72–74.

⁸⁵ 188. számú irat: Háború Franciaországgal. Uo. 74–75.

⁸⁶ 209. számú irat: V. Károly. Uo. 80.

⁸⁷ I. François de Bourbon (1491–1545), Saint-Pol és Chaumont grófja, francia hadvezér.

⁸⁸ 249. számú levél: William Knight, Sir Brain Tuke-nak, melyben a milánói hercegtől kapott levél alapján számol be az itáliai hadi eseményekről; 319. számú irat: a milánói herceg levelének kivonata. Uo. 98., 132.

⁸⁹ 250. számú levél: William Knight, Thomas Wolsey-nak. Uo. 98.

Thérouanne környékén gyülekezik, valamint Zwollét ostrom alá vette Geldern hercege. Így a császár szorult helyzetbe került, mivel a van Buren vezette sereg Zwolle felmentésével volt lefoglalva, ezért Savoyai Margit 4 000 pikást kért Henriktől.⁹⁰ Biztosítandó Henrik „semlegességét”, Savoyai Lujza és a francia király is ígéretet tesz arra, hogy a kötendő békében visszaállítják Henrik járandóságait, és kárpótolják az elmaradásokért is.⁹¹ Sir William Fitzwilliam levelei alapján tudjuk, hogy ekkor a Hainault elleni hadműveletben vesz részt Richard de la Pole,⁹² valamint azt is, hogy a németalföldiek több mint kétszeres túlerővel néznek szembe.⁹³

Május 20-án John Stewart elhagyta Skóciát.⁹⁴ Ez az esemény az angol fél számára örvendetes hír volt, mert bár április 18-án rákényszerített Tudor Margitra egy szerződést,⁹⁵ melyben Henrik nővére vállalta, hogy nem köt békét, nem rúgja fel a szövetséget I. Ferencsel és beleegyezik, hogy fiát egy francia királyi hercegnőhöz adják hozzá, de ez közel sem volt elég ahhoz, hogy biztosítani tudja a franciaellenes párt hatalmát a királyság felett.

Május 21-én V. Károly utasította Bourbonnt és a nápolyi alkirályt, hogy indítsanak támadást Franciaország ellen.⁹⁶ 24-én VIII. Henrik megbízta Thomas Docwrat,⁹⁷ hogy állapodjon meg a nevében a közös hadjárat részleteiről, amire másnap sor is került.⁹⁸ A szerződésben megállapították mindkét fél kötelezettségeit, az egymásnak nyújtandó segítséget, valamint a korábbi windsori egyezményt érvényben hagyva megegyeztek az elfoglalt területek sorsát illetően is.

A június viszonylag eseménytelenül telt el. Henrik Richard Pace-t menesztette Bourbon herceg seregéhez, hogy számot tudjon adni az eseményekről. A császári sereg június 16-án kezdte meg az átkelést az Alpokon, amit Pascara márkija 8 napos útnak gondolt, de csak két héttel később érkeztek meg Nizza alá, 29-én. Eközben június 28-án az angol király egy má-

⁹⁰ 368. számú levél: Savoyai Margit, Thomas Wolseynak Uo. 106.

⁹¹ 271–274. számú iratok: Savoyai Lujza és I. Ferenc. Uo. 106–107.

⁹² Richard de la Pole (1480–1525), a „Fehér rózsza”, az utolsó York-házi trónkövetelő.

⁹³ 324–325. számú levelek: Sir William Fitzwilliam Thomas Wolsey-nak. Uo. 134–135.

⁹⁴ 347. számú irat: Albany a francia flotta tisztjeinek. Uo. 142.

⁹⁵ 260. számú irat: megállapodás Albany hercege és Margit királyné között 1524. április 18-án. Uo. 102.

⁹⁶ 351. számú irat. Uo. 143.

⁹⁷ Sir Thomas Docwra (k. 1458–1527), a Jeruzsálemi Szent János Lovagrend angliai nagy perjele.

⁹⁸ 365. számú irat: megállapodás V. Károlyal. Uo. 148.

sik diplomatát, Sir Gregorio di Casalit is a sereghez küldte, az ő dolga az volt, hogy meggyőzze Károly herceget, tegyen hűségesküt VIII. Henriknek.⁹⁹ Augusztus 9-én elfoglalták Aix-en-Provence-t, majd 19-én bekerítették Marseille-t, aminek az ostromához a tüzérséget szintén a flotta szállította le Monacóba. Szeptember 4-én sor került az első rohamra Marseille ellen, amit a védők visszavertek.¹⁰⁰

Ezalatt Avignon környékén gyülekezni kezdett a francia sereg is. Az angol támadás elmaradt Pikárdiában, ami azt jelentette, hogy a herceg és serege magára maradt az ellenséggel szemben. VIII. Henrik ezt arra hivatkozva tette, hogy a sereg kiállítása nem hozna elég hasznot, hisz mindössze egy hónapot tudna a harctéren tölteni.¹⁰¹ Majd szeptember 29-én Bourbon felismerve a veszélyt felhagyott Marseille ostromával és nem sokkal a francia sereg előtt haladva átkelt az Alpokon vissza Itáliába, ahova október 17-én érkeztek meg a francia csapatok. A császári parancsnokok, hasonlóan az előző évhez, ebben az esztendőben is Lombardia fontosabb erődjeibe (Milánó, Lodi, Pizzighettone, Pavia, Cremona, Alessandria) akartak visszahúzódní a franciák elől.¹⁰²

Amíg Provence-ban zajlottak az események, addig északon inkább szavakkal harcoltak. Németalföldön fegyverszünetet kötött Savoyai Margit helytartó Geldern hercegevel,¹⁰³ ami egyet jelentett az ottani hadi kapacitás felszabadulásával, emiatt az angoloktól kisebb méretű erősítést kértek a francia erők lefoglalásához, hogy esélyt adjanak Bourbon Károlynak délen. Ugyanakkor Angus grófjának sikerült megszöknie a fogságból és június végén megérkezett Londonba. Henrik Norfolk hercegevel együtt északra küldte, hogy tárgyaljanak a békéről Skócia kancellárjával, egyidejűleg biztosította nővérét, kész a végsőkig elmenni, hogy biztosítsa a védelmüket és letörje a franciapárti skót nemességet.¹⁰⁴ Ennek köszönhetően a kancellár segítsé-

⁹⁹ 420., 442., 454–456. számú levelek: Richard Pace és Thomas Wolsey levelezése. Uo. 179–191.

¹⁰⁰ *The Cambridge Modern History*. i. m. 49.; Konstam: *Pavia 1525: the climax of italian wars*. i. m. 25.

¹⁰¹ 510. számú levél: Thomas Wolsey Richard Pace-nak. *Letters and papers...* Volume 4. i. m. 213.

¹⁰² *The Cambridge Modern History*. i. m. 49.

¹⁰³ 410. számú levél: Sir Brain Tuke levele Thomas Dacre-nak. *Letters and papers...* Volume 4. i. m. 176.

¹⁰⁴ 524–525. számú levelek: VIII. Henrik levelei Tudor Margitnak és V. Jakabnak. Uo. 220–221.

gével átvette az irányítást Skócia felett az angolpárti nemesi csoport az ősz folyamán, bár sem fegyverszünetet, sem pedig békét nem kötöttek.¹⁰⁵

A skóciai és németalföldi események azt eredményezték, hogy a kapcsolati háló egyensúlya felborult, ugyanis az ellensúlyozó tényezők elvesztették szerepüket. Veszélybe került Franciaország északi része, ami figyelembe véve a korszak történetíróinak bevett toposzát a franciák „nagy félelméről”¹⁰⁶ az angoloktól, még inkább a császári–angol szövetség oldalára billentette a mérleg nyelvét. Mindemellett a francia fél kapkodása és hosszú távú terveinek hiánya miatt a francia seregeknek továbbra sem sikerült elérniük semmilyen eredményt Itáliában sem.

A francia sereg ezalatt ostrom alá vette Paviát, ahol nagyobb létszámú császári helyőrség (~9000 fő) tartózkodott, ugyanis az erőd kulcsfontosságú volt az Itáliát északi–déli és keleti–nyugati irányban átszelő utak miatt. Vagyis a francia sereg nem folytathatta hódításait, amíg nem biztosította az erődöt a maga számára. Míg a császári főerők Lodiban gyülekeztek, a sereg újjászervezésében oroszlánrészt vállalt Bourbon hercege, aki Ausztriából tért vissza nagyméretű erősítéssel (ezt Ferdinánd és Károly közösen fizették, utóbbi éppen Németalföldről tudott átcsoportosítani forrásokat), míg a sereg fenntartásához a megállapodás értelmében maga VIII. Henrik is hozzájárult. Ennek köszönhetően a császári sereg megújult erővel 1525. január 24-én megindult, hogy felmentse a paviai helyőrséget. Ennek hírére a franciák haditanácsot tartottak, hogy tervet dolgozzanak ki, mely biztosítja a sikert. A parancsnokok egyik csoportja azt tanácsolta a királynak, hogy hagyjanak fel az ostrommal és egy jól védhető erősségbe vonuljanak vissza (La Trémoille, La Palice és Lescun), míg a másik csoport azt indítványozta, hogy folytassák az ostromot és erősítsék meg a tábornokot (Bonnivet). I. Ferenc az utóbbi javaslatot fogadta el,¹⁰⁷ amire több oka is adódott: a hadjárat elsődleges célja Lombardia visszaszerzése volt; a másik már kevésbé kézenfekvő, ugyanis látnunk kell, hogy úgy hagyta el ez a francia haderő az országot, hogy az védtelen maradt egy újabb angol támadással szemben. Emiatt a kivárási taktikáról szó sem lehetett, hisz egy angol–németalföldi támadás kivédéséhez a partraszállást megelőzően 2–2,5 hónappal korábban meg kellett induljon a francia haderő Itáliából. Ha mindezt figyelembe vesszük, akkor az elsődle-

¹⁰⁵ 1524. szeptember 9.: Giovanni Francesco Valier Santo Querini reverendus dominusának. Marino Sanuto: *I diarii*. Tomo XXXVI. Velence, 1893. 440.

¹⁰⁶ Murphy: Henry VIII's first invasion of France... i. m. 37.

¹⁰⁷ Francesco Guicciardini: *Storia d'Italia*. Torino, 1971. 1508–1510.

ges cél elérése érdekében a lehető leggyorsabban győzelmet kellett aratni a császári sereg felett és elfoglalni Paviát is, ezzel biztosítva a Lombardia feletti uralmat. Mindezek együtt alátámasztják azt, hogy Ferenc és Bonnivet miért ezt a kockázatos, de siker esetén nagy haszonnal kecsegtető tervet fogadták el, mivel csak így akadt szemernyi esélyük arra, hogy siker koronázza vállalkozásukat.

Ugyanis az angol korona egy újabb hadjárat lehetőségét folyamatosan napirenden tartotta azáltal, hogy az 1523-as hadjárat szervezésében fontos feladatot betöltő Sir Gregorio di Casalit mint magas rangú hírvivőt (vagy alacsony rangú követet) több ízben Itáliába küldte 1524 augusztusa és 1525 februárja között. Ezek közül a követ utolsó, a csatát megelőző útjára februárban került sor, amikor az angol király nevében a pápától és Velencétől kellett volna támogatást szereznie a császáriak számára.¹⁰⁸ Itáliába érkezését követően felkereste a császáriak paviai táborát, ahol Guicciardini szerint arról adott hírt Bourbon hercegének, hogy az angol uralkodó kész hadba lépni Franciaország ellen.¹⁰⁹

A császári sereg megérkezését (február 2–3.) követően állandósultak a kisebb összecsapások a szemben álló felek között, mivel egymás közelségében alakították ki sáncaikat, s mindkét fél törekedett a Vernavola patak hídjainak megszerzésére. Egy ilyen összecsapásban szenvedett súlyos sérülést Giovanni de' Medici a lábán, aminek következtében el kellett hagynia a táborát. A parancsnokuk „elvesztése” lerontotta a csapatok harci kedvét.¹¹⁰ Végül közel egyhavi várakozást követően a császáriak döntöttek a támadás mellett, kihasználva a francia terv azon gyengeségét, hogy a francia hadvezetés egy ilyen támadás esetén a csapatok szétszórtsága miatt „győzelem vagy halál” szituációban találta magát. Merthogy a már említett második haditanács alkalmával Ferenc az ostromgyűrű átszervezése mellett döntött, amiben ezt követően a csapatok egymástól messzebb foglaltak helyet.¹¹¹

A csata a következőképpen zajlott le. A spanyol csapatok az este folyamán északra vonultak és ott betörték a Vadaskert falán. Pozíciójuk taktikai szempontból már ekkor is kiváló volt, hiszen végső soron elválasztotta

¹⁰⁸ Catherine Lucy Fletcher: *Renaissance diplomacy in practice: The case of Gregorio Casali, England's ambassador to the papal court, 1525–33*. PhD dissertation, London, 2008. 76–77.

¹⁰⁹ Guicciardini: *Storia d'Italia*. i. m. 1516.

¹¹⁰ Uo. 1516–1517.

¹¹¹ Konstam: *Pavia 1525: the climax of italian wars*. i. m. 50.

egymástól a derékhadat és az elővédet (I. Ferenc és Montmorency vezetése alatt). A francia felderítés észlelte a betörő ellenséget és riadót fújt (ez viszont a francia derékhadhoz csak késve jutott el). Az elővéd elhagyva Torre del Gallót megtámadta a túlerőben lévő spanyolokat. Ezt követően a spanyoloknak sikerült a túlerejüket kihasználva helyet csinálniuk a további csapatok átkelésének, így hajnalban a frissen átkelő arkebúzosok délnek nyomulva támadást indítottak a Mirabello kastély ellen, ezzel elvágva az egyetlen összeköttetési utat a francia derék- és előhad között. Ezzel párhuzamosan megindult a paviai helyőrség kitörése is, megakadályozva, hogy a Montmorency vezette egység beavatkozhasson a csatába. Végül megindult a francia nehézlovasság (kb. 3 600-4 000 fő) rohama, ami először elsodorta ugyan a Lannoy vezette spanyol könnyűlovasságot, azonban az erdő szélénél megtorpant, miközben az erdőből az ellenség tüzelt rá. Majd lezárásképp a francia derékhad gyalogsága (~6 000 fő) is becsatlakozott a harcba, ekkor már I. Ferenc testi épségének védelmében is, de a túlerőben lévő landsknecht és az arkebúzos gyalogság könnyűszerrel legyőzte az.¹¹²

Az események ilyen fordulatahoz több tényezőre is szükség volt. Többek között arra az egyszerű tényre, hogy északról Franciaország sebezhetővé vált annak köszönhetően, hogy mind Skócia, mind Geldern kiesett a szövetségi rendszeréből, és ezt nem tudta pótolni azzal sem, hogy VII. Kelemen szerződésben garantálta, nem támogatja tovább a császáriakat.¹¹³ Ugyanis az északon felszabaduló potenciált többféle módon is fel tudta használni V. Károly, vagyis nem csak közvetlenül Pikárdia ellen indíthatott közös támadást VIII. Henrikkel, de akár a felszabaduló pénzügyi eszközöket is bevetette közvetlenül Itáliában. Az angol uralkodóval kötött szerződése alapján utóbbinak is ezt kellett tennie, amíg meg nem indul az újabb invázió.¹¹⁴

A franciák már korábban említett „nagy félelmét” az is kiválóan példázza, hogy miután a Paviát elhagyó egyetlen seregetest (a Montmorency és d’Alençon vezette utó- és elővéd egységek), visszatért Provence-be, Savoyai Lujza régens azonnal kifizette és kiegészítette a csapatokat. Lyonban újra-szervezte a sereget svájci zsoldosokat felfogadva, ezalatt Pikárdiában Vendôme hercege szervezte meg az angolok elleni védekezést, és a régens követséget küldött Londonba, hogy figyelmeztesse az angol királyt, a császár

¹¹² Uo. 61–74.

¹¹³ Uo. 43.

¹¹⁴ 365. számú irat: megállapodás V. Károllyal. *Letters and papers...* Volume 4. i. m. 148.

túlzott hatalmának veszélyeire. Mindezt úgy, hogy az országot támadás érthette volna Itália és Spanyolország felől, de a legnagyobb esélye mégis csak egy újabb provençe-i betörésnek volt, mivel az itáliai sereget nem oszlatta fel V. Károly.¹¹⁵

V. Károlynak a teljes győzelem hullott az ölébe a paviai győzelemmel, hisz a csatát követően Franciaország teljesen ki volt szolgáltatva neki. Eljött az idő, hogy valóra váltsa a „nagy” tervét és végleg legyőzze I. Ferencet, vagyis meginduljon a VIII. Henrikkel épp 1525-re tervezett nagy vállalkozás.¹¹⁶ Ekkor azonban úgy tűnik, visszakozott, nem indult meg sem Bourbon, sem pedig Suffolk herceg támadása. Az év elején Ferencet Spanyolországba szállíttatta, hogy ott személyesen tudjanak megállapodni. Talán bízott benne, hogy így el tudják simítani a dinasztikus ellentéteket és ezt az Itáliáért folytatott konfliktust le fogják tudni zárni. Emellett fegyverszünetet kötött Franciaországgal,¹¹⁷ amit az angol uralkodó valószínűleg nehezményezett, hisz a császár korábban a francia trónt ígérte neki, most mégis a közös ellenséggel egyezkedett a végső támadás megindítása helyett. Ezért amikor Savoyai Lujza felvonultatta a teljes haderőt Pikárdiában, úgy döntött, Anglia számára is elérkezett az idő, hogy befejezze a harcot és békét kössön.¹¹⁸ Így végül a császárt a győzelemhez segítő koalíció szépen lassan széthullott, belátva, hogy a fiatal Habsburg uralkodó nem fegyverrel, hanem szavakkal kíván pontot tenni az i-re ebben a kérdésben is.

Összefoglalva azt láthatjuk, hogy a háború kitörésekor a felek sem hadászati, sem pedig diplomáciai téren nem álltak készen a háborúra, de talán a francia fél volt az, aki jobban fel volt készülve, s bár élvezte a meglepetés előnyét, nem tudott élni azzal. Ugyanis, ha megnézzük a korábbi tárgyalások során támasztott igényeket, körvonalazódnak előttünk azok a célok, amelyeket a francia korona kitűzhetett maga elé. Ezek az alábbiak: (1) Spanyol-Navarra visszaszolgáltatása a d'Albret-háznak; (2) Artois és Flandria

¹¹⁵ Konstam: *Pavia 1525: the climax of italian wars*. i. m. 80–81.

¹¹⁶ 365. számú irat: megállapodás V. Károlyal. *Letters and papers...* Volume 4. i. m. 148.

¹¹⁷ Az 1525. július 14-én aláírt hathónapos fegyverszüneti egyezmény. Primitivo Mariño Gómez – Margarita Morán: *Tratados internacionales de España: período de la preponderancia española: Carlos V.* Volumen III–III. España-Francia: 1525–1528. Madrid, 1986. 47–52.

¹¹⁸ Konstam: *Pavia 1525: the climax of italian wars*. i. m. 81. 1525. augusztus 11-én állapodott meg VIII. Henrik és Savoyai Lujza a fegyvernyugvásról.

grófságok megszerzése; (3) a Piemont és Milánó feletti francia uralom elismertetése; (4) a Nápolyi Királyság megszerzése. A háborút kirobbantó francia támadások irányából jól kivehető, hogy ténylegesen ettől már ekkor eltértek I. Ferenc szándékai. Hisz az egyik támadás ugyan Navarrát érte, de a másik Luxemburgot, amire szerintem az a magyarázat, hogy a terület megszerzésével hidat tudtak volna képezni Gelderland és Franciaország között. Amit itt fontos megjegyezni, a franciák teljesen tétlenek maradtak Itáliában, ami azt is jelentheti, hogy az akciókat nem szervezték meg és ténylegesen nem akart háborút I. Ferenc.

Azonban az események gyorsan eszkalálódtak, a császári–pápai szövetség gyorsan támadást indított Itáliában, ahol addig az ellenfél nagyjából passzív maradt (azért nagyjából, mert Velencével megújították a korábban fennálló szövetségüket). Azt követően a felek egy kis kitérőtől eltekintve folyamatosan háborúztak, közben a szövetségi rendszerek megmerevedtek, egészen a bicoccai csatáig. Ekkor Franciaország elvesztette addigi biztos itáliai szövetségését, amikor Velence is a császár szövetségesei közé lépett, amit már a kisebb itáliai államok sem nézhetek tétlenül, így csatlakoztak ők is a szövetséghez, ugyanis teljes joggal tarthattak attól, hogy a háború befejezését követően ez a koalíció is újra akarja majd rajzolni a félsziget politikai térképét, ahogy azt már korábban számos alkalommal megpróbálták.

Azonban ez a helyzet nem kedvezett ténylegesen a császár hosszú távú terveinek, hisz a félelem szülte szövetségés csak addig hűséges, amíg a félelme valós. Vagyis ez a helyzet épp a franciáknak kedvezett, akik minden egyes újabb itáliai hadjáratuk során számíthattak az itáliai államok közömbségére, ugyanis utóbbiaknak nem állt érdekében egyik fél igényeit sem kiszolgálni, számukra a legelőnyösebb az volt, ha a két fél minduntalan gyilkolja egymást a csatatereken pénzt és időt nem kímélve, és őket úgymond nyugton hagyja. Erre a közömbös viselkedésre talán a legjobb példa maga VII. Kelemen pápa, aki pápaként és Firenze uraként igyekezett a két felet kijátszani egymás ellen, sohasem állva igazán egyik oldalra sem, amit jól mutat az 1524. december 12-én I. Ferencsel aláírt semlegességi szerződése.

A diplomácia szempontjából az északi hadszíntér sokkal több kérdést vet fel, hisz Németalföld ellen mindig fel tudta használni Franciaország Geldern hercegét, akit azonban ténylegesen nem nagyon tudott támogatni szövetségese, mivel a Habsburgok tartományai szeparálták el egymástól őket. Azonban egymagában is jól le tudta kötni a tartományok haderejét. Ez, mint a háború során kiderült, addigra elégtelenné vált, ugyanis Savoyai Margit vezeteése mellett megindult egy olyan folyamat, ami a cognac-i liga háborúja alatt

(1526–1529) sikerrel tudta térdre kényszeríteni Karel van Egmondot. Eközben Skócia az 1513-ben elszenvedett Flodden Field-i vereség miatt nem tudott hathatósan fellépni VIII. Henrikkel szemben. Ami végül ahhoz vezetett, hogy ugyan Itáliában Franciaország el tudta szigetelni V. Károlyt, addig azonban északi szövetségesei elvesztése miatt I. Ferenc magára maradt északon, ami a spanyol király malmára hajtotta a vizet.

Lengyel–litván és svéd hadszervezet és hadrend a 16–17. század fordulóján

ÁRVAI LAJOS

Bevezetés

A vizsgálat fókuszába a 16. század végi és 17. század eleji lengyel és svéd seregek hadszervezetének és hadrendjének bemutatása került, mivel meglátásom szerint ez olyan téma, amelynek feldolgozottsága a magyar szakirodalomban még teret enged a további elaborációnak és az ezzel kapcsolatos tanulmányok megjelenésének. Ezen túlmenően a választásom azért esett e két állam hadseregének összehasonlítására, mert úgy gondoltam, hogy bár e seregeket illetően az általános konszenzus az, hogy különböző szervezés mentén épültek fel, ennek ellenére kutatásaim során felfedeztem, hogy a markáns különbségek mellett találhatunk hasonlóságokat is. A téma azért is kifejezetten érdekes, mert a 17. században a lengyel–svéd háborúk hatására e két hadszervezet egyre jobban kezd hasonlítani a másakra, végül pedig a század végére többé-kevésbé azonos hadszervezeti formák mentén építik majd fel seregeiket.

A lengyel hadszervezet felépítése

A Rzeczpospolita fő hadereje a tárgyalt időszakban a nemesi felkelés volt, az ún. *pospolite ruszenie* (a lengyel korona országában) és a *szłużba ziemska* (a litván korona országában). Ahogy azt a neve is jelzi, a hadviselést a nemesség személyes privilégiumának tekintette. E társadalmi réteg aránya Európa más országaihoz hasonlítva kiemelkedően magas volt: 7–10–12%-át is alkothatták a társadalomnak. A Henriki Artikulusok,¹ *liberum veto*

¹ Az *Articuli Henriciani* (Henriki Artikulusok) I. (Valois) Henrik lengyel király által aláírt egyezmény volt. E dokumentumban a király rögzítette a saját, a *szejm*, illetve a *szlachta* jogköreit, és a főhatalmat az utóbbiak kezébe helyezte. Ezután a lengyel–litván állam minden megválasztott királyának fel kellett esküdnie e jogok-

és a nemesség társadalmi aránya nyomán a lengyelek gyakran „*nemesi demokráciaként*” hivatkoztak magukra.² A Henriki Artikulusok és a nemesség képezték a klasszikus, robertsi értelemben vett hadügyi forradalom legnagyobb gátját, a Rzeczpospolitában ugyanis egy abszolutista fiskális-katonai állam³ – ahol a főhatalmat uralkodó gyakorolta a kiterjedt miniszteri-adminisztrációs rétegen keresztül – nem jöhetett létre a hatalom decentralizációja miatt. Az irodalmi Nobel-díjas lengyel író, Henryk Sienkiewicz igen találóan a következő szavakat adja Jerzy Ossolinski német származású királyi kancellár szájába:

„Hazájától távol, külföldön nevelkedvén, idegen példákat tartott szemem előtt, s vele született éles értelme és hosszú gyakorlata ellenére sem bírt hozzászokni e Köztársaság erőtlén kormányához. (...) Pedig éppen e gyengeség miatt már most látta a jövőben a szakadékot és a romokat, s éppen e gyengeség miatt később kétségbeesett szívvel hal meg. (...) Bűnös volt az egész Köztársaság, valamennyi rend, egész múltja és államformája.”⁴

Az *insurrectio* rendszere szerint minden lengyel nemesnek kötelessége volt kiállítani saját fegyvereit és csapatát, amit *poczetnek* neveztek,⁵ a amelyet egy lovas „bajtárs” (*towarzysz*), valamint 1–24 követő alkotott. A behívás és a szerveződés regionális alapon történt: a legnagyobb egység a vajdaság (*województwo*), aminek élén a vajda (*wojewoda*) állt. A vajdaság alá tartozó részek továbbá kerületekre (*powiaty*), illetve birtokokra (*ziemie*) voltak felosztva, aminek élén a *sztaroszta* állt.⁶ Litván területen a gyakorlat hasonló volt a lengyelhez annyi különbséggel, hogy nem csak a nemességnek, hanem a privilegizált rétegeknek, a *Lipka* tatároknak, *rutén*oknak és *kozákok*nak is kötelező volt a szolgálat, attól függően, hogy birtokoltak-e földet. E

ra és garantálnia kellett azokat, amennyiben pedig a király nem tartotta tisztelben őket, *rokosz*, vagyis felkelés is kitörhetett ellene.

² Adam Zamojski: *Poland. A History*. Hippocrene Books, New York, 2012. V. fejezet; Richard Brzezinski – Angus McBride: *Polish Armies 1569–1696*. Osprey, Oxford, 2004. 6.

³ Amilyen katonai állam például a birodalmi Svédország volt.

⁴ Henryk Sienkiewicz: *Tűzzel-vassal*. Európa, Budapest, 1980. 451–452.

⁵ Brzezinski – McBride: *Polish Armies 1569–1696*. i. m. 6.

⁶ Jerzy J. Lerski – Piotr Wróbel – Richard J. Kozicki: *Historical Dictionary of Poland, 966–1945*. Greenwood Press, Westport, 1996. 569.

gyakorlat miatt kapta a litván felkelés a „földalapú szolgálat” (*szłużba ziemska*) nevet. A litván államon belül három földbirtokfajta között tehetünk különbséget: öröklött (*otchizna*), katonai szolgálatért cserébe adott (*zemskoe imenie*) és vásárolt (*kupli*) földek. E birtokfajták közül a lajstromok alapján csupán a *zemskoe imenie* birtokosainak kellett biztosan katonai szolgálatban részt venniük.⁷ A legkisebb litván egység a porta (*zagrody*) volt és háború esetén a hadba hívott rétegek kötelessége 10 portánként egy teljesen felszerelt lovas katona kiállítása volt.⁸ Báthory István királlyá választásakor a lengyel–litván köztársaság területén mintegy 7,5–10 millió lakos élt,⁹ csak a Német–római Birodalom, Franciaország és a Spanyol Királyság közelítette meg ezt a lakosságszámot.

A nemesi felkelés hadba hívása (*wici*) hosszú folyamat volt, mely hónapokat vett igénybe és a minőségét is megkérdőjelezhetjük. A saját magukat felszerelő nemesek fegyverzete, kiképzése, fegyelmezettsége változó volt, így a belőlük kiállított hadsereg teljesítménye is ingadozott. A nemesi felkelés felépítése, ahogy azt korábban jeleztem, a regionális szerveződést tükrözte: a kerületi és vajdasági csapatokkal való egyesülés előtt először területi zászlók (*chorągwie*)¹⁰ alá gyűltek a *Rotmistrz* vagy *Kastellán* vezetése alatt. Lengyel területen csak a király hívhatta hadba a seregeket, a litván területeken – mint azt Krzysztof Radziwiłł tevékenységén keresztül láthatjuk – nem csak a nagyfejedelem, de a pánok is összehívhatták a *szłużba ziemskát*. Ez azért történhetett meg, mert ugyan működésében hasonlított lengyel társához, ám a jogi alapja egészen más volt. A lengyel nemesi felkelés egyfajta nemesi kiváltság volt és azon a nemzeti ideán alapult, hogy az országot kizárólag a nemesség feladata megvédeni, ellenben a litván *szłużba ziemska* az önnálló *litván* fejedelemség idejéből fennmaradt intézmény volt és alapját az orosz *pomesztye* birtokokhoz hasonló föld- és kiváltságalapú katonai szolgálá-

⁷ Karl von Loewe: Military Service in Early Sixteenth-Century Lithuania. A New Interpretation and Its Implications. *Slavic Review*, 30. évf. (1971) 249–256.

⁸ Dariusz Kupisz: The polish-lithuanian military in the reign of Stefan Bathory (1576–1586). In: *Warfare in Eastern Europe, 1500–1800*. Brill, Boston, 2012. 63–92., 66. <http://site.ebrary.com/id/10525105>, letöltés: 2018. november 12.

⁹ Uo. 63.; Zamoyski: *Poland. A History*. i. m. VI. fejezet; Norman Davies: *God's Playground. A History of Poland in Two Volumes*. Columbia University Press, New York, 2005. 166.

¹⁰ Ez a nyugati seregekben *rotaként* volt ismert.

lat adta.¹¹ A felkelések seregei csak honvédelem esetén finanszírozták saját ellátásukat, külső hadjárat esetén zsoldot kellett fizetni nekik. A főparancsnokokat a király nevezte ki és a megbízás életük végéig tartott. A seregek fővezére a lengyel korona *nagyhetmanja* volt, aki a nyugati katonai rangok közül a tábornagynak feleltethető meg, míg a *hetman* a tábornoki rang analógiája.¹² A hetmanokat az adminisztratív feladatok ellátásában az *Oboźnyk* és *Strażnikok* segítették.

Báthory István lengyel király megpróbálta megreformálni a hadba hívás követelményeit, hogy a szlachtának is lehetősége legyen összehívni, így csökkentve a mozgósítás idejét. A szejm azonban nem osztotta nézeteit, ezért reformtörekvését elutasították. Látván, hogy a szejmet és a nemességet nem tudja megnyerni magának a harchoz, új lehetőséget kellett számba vennie. Az egyik lehetőség a trónra lépése előtt, 1569-ben létrehozott „negyed sereg” (*wojsko kwarciane*) volt, amelyet az egyetlen állandó hadsereg, az *Oborna Potoczna* átalakításával hoztak létre, hogy a déli területeket védje a tatár támadások ellen. Állandó létszáma mintegy 5-6000 főt számlált. A másik lehetősége az volt, hogy a szejmtől nem katonákat, hanem pénzt kér a harchoz, amit meg is kapott. 1577-re lengyel zsoldos katonák ezreit bérelte még a kapott adóból és Danzig jóvátételéből.¹³ Szám szerint 12 800 lengyel zsoldos, 7300 lovas és 6500 gyalogos, valamint a litván adóból 3300 lovas és 2350 gyalogos állt szolgálatába. A király szolgálatában állt egy magánhadsereg is, amelyet Báthory 1576-ban hozott létre: itt jelennek meg a nehézpáncélos huszárok és a magyar mintájú hajdú gyalogosok. A magánhadsereg mintáját több pán követte, például Jan Zamoyski, aki 2000 főnyi seregével támogatta a királyt a Velkie Luki elleni hadjáratában.¹⁴

1578-ban – szembeesülve Danzig öthónapos ostromának nehézségeivel – sikerült a szejmet újabb változtatásokra rábírnia, így létrehozták a kiválasztott gyalogságot (*piechota wybraniecka*), amely a Rzeczpospolita elit gyalogságává lett, bár létszáma alig érte el a 2000-et.¹⁵

¹¹ Kupisz: *The polish-lithuanian military...* i. m. 64–65.

¹² Brzezinski – McBride: *Polish Armies 1569–1696*. i. m. 10–12.

¹³ Báthory István királlyá választását Danzig nem támogatta és nyíltan opponált a királlyal szemben, ezért 1577-ben Báthory hosszú ostrom után bevette és anyagi jóvátétel fizetésére kötelezte a kereskedővárost.

¹⁴ Kupisz: *The polish-lithuanian military...* i. m. 65.

¹⁵ Lerski – Wróbel – Kozicki: *Historical Dictionary of Poland...* i. m. 533.

1578-ban történt a seregszervezés szempontjából igen fontos esemény történt, a kozákság besorozása. A király kezdettől ellenszenvvel viseltetett a kozáksággal szemben, ugyanis 1576-ban, Varsóba érkezését követően a krími kán, Devlet Giráj levelet küldött hozzá, amelyben leírta, hogy a kozákjai fosztogatják a kánság peremvidégeit. Báthory, aki maga is az oszmán szultán kegyéből lett erdélyi vajda, majd lengyel király, semmiképpen nem szerette volna egy esetleges oszmán büntetőhadjárat lehetőségét kockáztatni. Ugyanakkor a kozákok még abban az évben követet menesztettek Báthoryhoz és a húsz legelőkelőbb tatár foglyot „elajándékozták a királynak”. Belátva, hogy egyik fél haragját sem volna tanácsos kihívnia, a tatár követeket elengedte és ígéretet tett a kánnak, hogy megregulázza kozákjait, mindeközben az udvarba érkezett kozákokat földdel jutalmazta. A helyzet teljes feloldására 1578 szeptemberében került sor, ekkor ugyanis ismételen kozákok érkeztek az udvarába és felajánlották a királynak a szolgálataikat. Báthory megalkudva velük kiadta az „Egyezmény a szicskozákokkal” elnevezésű rendeletét, amelyben létrehozta a lajstromozott kozákság¹⁶ intézményét. A szolgálatába fogadott mintegy 500, majd 1583-tól 600 kozákot, akik adómentességet és birtokot kaptak szolgálataikért cserébe, feladatuk pedig (a katonai szolgálat mellett) a Zaporozsjei Szics¹⁷ kozákjainak rendfenntartása lett. Báthory ezzel a döntésével nem csak egy harcedzett kozák elitlovasságot nyert, hanem teljesítette az ígéretet a kán felé is.¹⁸ A lengyel és kozák hadakon túl a király számíthatott a különböző vazallusi csapatokra, azonban ezek mindössze pár száz főt számláltak, s ahogyan az a svédek pomerániai betörésénél is történt, nem mindig voltak hajlandók a lengyel király oldalán harcolni.

A svéd hadszervezet felépítése

A svéd hadseregek szervezete első pillantásra szinte semmiben nem emlékeztet a lengyel hadszervezetre: nem rendelkeztek időnként felállított honvédelmi hadtesttel, mint a lengyel *insurrectio*, helyette egy folyamatosan fenntartott, zsoldosokkal kiegészített reguláris hadsereg állt a királyok ren-

¹⁶ Varga Beáta: Báthory István, „a Regisztrált Kozákság Atyja”. *Hungaro-Ruthenica*, 7. évf. (2015) 271–272.

¹⁷ Varga Beáta: Az orosz–ukrán konfliktus a perejaszlavi egyezménytől az andruszovói békéig (1654–1667). JATEPress, Szeged, 2004. 10.

¹⁸ Varga: Báthory István, „a Regisztrált Kozákság Atyja”. i. m. 272.

delkezésére. Ez azonban nem teljesen helytálló. A svédek Gusztáv Adolf korára a hadsereget sorozással (*utskrivning*) állították fel, ami az első Vasa király, Gusztáv invenciója volt. Gusztáv 1544-ben a *Riksdag* előtt érvényesítette jogát az ún. *uppbåd* összehívására, amely egyfajta középkori típusú önvédelmi gyalogos milícia volt, ahova az ország tartományainak minden hatodik férfi és *Småland* tartomány minden ötödik felnőtt férfi lakosa behívható volt, hasonlóan a lengyel–litván *insurrectio* intézményéhez. A svéd király azonban növelni kívánta a milícia felállításának hatékonyságát, ugyanis a svéd lakosság száma az 1560-as években mindössze 1–1,25 millió fő volt,¹⁹ így egy lengyel típusú *levée en masse* hadsereg²⁰ felállítása szóba sem jöhetett. Gusztáv ezért kötelezővé tette a katonai szolgálatra történő regisztrációt minden felnőtt férfinak, ami ezután a folyamatos háborúk következtében az 1560-as évekre már csak *utskrivning*ként²¹ volt ismert.²²

A svéd lovasság szervezése önkéntes alapon történt és kifejezetten rossz hírnévnek örvendett. A királyság területén a kereskedelem a városok között leginkább vízi útvonalakon folyt, mivel a szárazföldi úthálózat nem volt kiterjedt és a kemény telek következtében gyakran járhatatlanná vált, így a ló-tartás nem vált normává még a kereskedők körében sem. Ennek következtében a megfelelő méretű lovasság felállításához szükséges lómennyiség beszerzése is nehézségekbe ütközött. A svéd lovak általában kicsik, lassúk és zömökök voltak, alkalmazkodva a környezetükhöz leginkább igásvonásra voltak alkalmasak. Anyagi szempontból megérte lovasnak lenni: az önkéntes családja adómentességben részesült és a háborúból hazatérve birtokot kapott.²³

Gusztáv Adolf 1620-ban megpróbálta továbbfejleszteni az *utskrivning*et: már minden 15 év feletti férfi köteles volt szolgálni. A körzetben a register által összeszedett férfiakat tízfős sorokba, ún. *rotarba* szervezték, majd egy

¹⁹ Paul Douglas Lockhart: *Sweden in the Seventeenth Century*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2004. 3.

²⁰ Intenzív újoncozással kiállított tömeghadsereg, amely a polgárok honvédelmének nemzeti ideáján alapult, és amelyet az ország védelméért hívtak harcba. A terminust modern értelmében először a francia forradalomban létrehozott önvédelmi hadseregére alkalmazták, ám kritériumrendszere megfeleltethető a lengyel–litván nemesi felkelésnek is.

²¹ Rekvirálás, katonai igénybevétel.

²² Uo. 20.

²³ Richard Brzezinski – Richard Hook: *Cavalry. The Army of Gustavus Adolphus*. Osprey, London, 1993. 3.

bizottság a tíz emberből a legalkalmasabb 1-2 főt kiválasztotta, a többi férfi pedig köteles volt fizetni a kiválasztottak felszerelését és kiképzését. Ez a sorpénz (*rote-penningar*) volt.²⁴

Ezek a sorkatonák aztán provinciális regimentekbe (*landsregiment*) szervezve megkezdték a kiképzésüket. A rendszer fenntartására Axel Oxenstierna kancellár 1617-ben törvényt hozott, amelyben Svédországot nyolc katonai körzetre osztotta és minden körzetnek egy-egy landsregiment eltartását tűzte ki feladatául. A landsregimentek parancsnokságával az ezredek voltak megbízva. Fontos megjegyezni, hogy ezek a regimentek (vagy ezredek) békeidőben fennálló alakulatok voltak, háború esetén új alakzatokba, zászlóaljakra, dandárokba lettek beosztva.

1626–1630 között évente mintegy 10 000 férfi került sorozásra, majd Konięcpolski tevékenységének köszönhetően megemelték a sorozások létszámát 13 500 fő-re. Mindez természetesen elképesztően nagy terhet helyezett a társadalomra.²⁵

A társadalomra nehezedő nyomás enyhítésére a király zsoldos regimentek felállítását kezdeményezte, ezek lettek az ún. *Värvade* csapatok, amelyeket a natív regimentektől való megkülönböztetés érdekében színekről neveztek el, például ilyen volt a sárga regiment, amely a király személyes kíséretévé vált a harmincéves háború alatt. A zsoldos csapatok felállítása üzleti vállalkozás volt: az ezredes, akit megbíztak egy ilyen létrehozásával, különleges pátenst kapott a királytól a toborzáshoz, miután pedig seregét felállította, gyakorlatilag sajátjaként kezelhette azt. A gyors előléptetés és a jó fizetés vonzotta a zsoldosokat, akik a világ minden részéről jöttek. Legtöbben természetesen a protestáns német zsoldosok voltak, de például csehek, írek és skótok is szolgáltak a király zászlaja alatt. Robert Munro skót tiszt²⁶ így ír a svéd zsoldba lépésről 1629-ben:

„Hallottam, hogy őfelsége a svéd király [Poroszországban ádáz harcot vívva a lengyelek ellen] nagy szükségét szenved gyalogellátmányból, és ekkor alkalmasint, mivel nem álltam szolgálatban, felajánlottam szolgálatomat őfelségének. (...) Őfelsége pedig leereszkedve a vágyaimhoz, visszaküldte a megbízottam és a pénzt az ezredes nevében,

²⁴ Richard Brzezinski – Richard Hook: *Infantry. The Army of Gustavus Adolphus*. Osprey, London, 1991. 8–9.

²⁵ Uo. 9–10.

²⁶ Nem összekeverendő a szintén svéd zsoldban szolgáló Robert Munro ezredessel.

akinek távollétében én irányítottam (...) Fowles, Munro kapitányok és saját kapitányom csapatait Poroszországba, minthogy mi voltunk a regiment három százada.”²⁷

A lengyel csatarend

A harcokban a 16. század folyamán a lengyel hadak a *huf* elnevezésű taktikai formációt használták, ami feltehetően a német *haufen* kifejezésből eredt.²⁸ Egy huf személyzete a csatában való elhelyezkedésétől függően 150–1500 fő között mozgott és felállításuk mindössze négy sor mélységben történt. Az 1600-as évek elején már megjelenik egy kisebb, sokkal flexibilisebb szervezeti egység, a *Siekane hufy*, amelynek személyzete mindössze 100–300 fő volt, de szükség esetén, például a kircholmi ütközetben, az egyes hufyk egyesülhettek is. A lengyel–svéd háborúk hatására a nemesi köztársaság hozzáfogott a harci formációinak átalakításához, és a svéd modellt követve igyekezett a gyalogság flexibilitását növelni, ezt pedig azzal érték el, hogy az elavult huf-rendszert svéd típusú századok váltották fel és a lovasság támogatására gyalogszázadokat vetettek be. A klasszikus lengyel alakzat két fő lovas hufból állt, az éket adó *Huf czelny*ből és a mögötte elhelyezkedő, *Huf walny*ből, valamint a mellettük bal (*lewy róg*) és jobb (*prawy róg*) oldalon elhelyezett nehézlovassági csapatokból. A jobb- és balszárnyak mögött sorakoztak fel a kiegészítő, középnehéz és könnyű lovasok, valamint a gyalogosok is, ezen túl pedig a két fő huf mögött egy végső tartalék csapatot is hagytak.²⁹

A csata előtt a Rzeczpospolita katonái mint mélyen hívő katolikusok szentmisén vettek részt, majd a káplánok lóháton járva a tábornot meggyóntatták a harcra készülő katonákat. Mikor felvették a harcrendet, a sereg közös harci himnusz éneklésébe kezdett, ez volt az ún. *Bogurodzica*. A csata első szakaszában a vezérlő hetman megpróbálta megtalálni az ellenség vonalainak gyenge pontjait, a szárnyakon elhelyezett hufokkal, ezek a támadások pedig gyakran rajtaütésszerűek voltak és lesből történtek. A támadó lova-

²⁷ Robert Monro: *Monro, His Expedition with the Worthy Scots Regiment*. Rarebooksclub Com, 2012. 106.

²⁸ Szó szerinti fordításban: „halom”. A 16. században a zsoldos *Landknechtek* alapvető szerveződési formájának neve. Ernest Belfort Bax: *The Peasants War in Germany, 1525–1526*. Forgotten Books, Lexington, 2009. 7.

²⁹ Richard Brzezinski – V. Vukšić: *Polish Winged Hussar, 1576–1775*. Osprey, Oxford, 2006. 42–43.

soknak meg volt határozva, hogy a huf egyes sorai között mekkora térnek kell fennmaradnia. Ez arra szolgált, hogy a lovak a kontramars taktikáját alkalmazva képesek legyenek a gyors helyváltoztatásra és visszavonulásra, amennyiben a roham sikertelen lett volna. Mikor a lovasoknak sikerült rést találniuk az ellenség soraiban, akkor indult meg az általános roham. A két fő huf rohama előtt gyakran a hajdú gyalogság puskatüze szélesítette ki a rést, hogy az áttörés sikeresebb legyen.

A huszárok rohamban való részvételéről Raimondo Montecuccoli és a magyar történelemből szintén jól ismert Giorgio Basta tábornok is írt, előbbi *Sulle Battaglia* című munkájában, utóbbi pedig egy 1612-es kéziratában. Leírásukban a rohamot a lovasok 100 méteren belül kezdték meg, és „50 lépésen belül teljes vágtában száguldottak, hogy a megfelelő lökést képesek legyenek bevinni”.³⁰ A lovasrohamot illető egyik történeti feltételezés, hogy a nyugati lovasokkal ellentétben, akik a teljes rohamukat szoros formációban hajtották végre, a lengyel lovasság a roham egy részét a veszteségeket minimalizálандó laza alakzatban tette meg, majd a közvetlen lökés előtt zártak össze. A lovasok kopjájukat a roham közben beakasztották a nyereghez szíjazott tartóba, ami megkönnyítette fegyvereik tartását.

A lovasroham, gyors, agresszív volt, hogy minél kevesebb esélyt adjon az ellenségnek sorai rendezésére. Miután a roham célt ért, s a kopjájuk eltörték, a huszárok elővették pisztolyaikat és vágófegyvereiket: először a szablyát, amely csuklójukhoz kötözve lógott, majd pedig – ha újabb kisebb erejű rohamra volt szükség – a *Konczert*, amelyet hossza és formája miatt egyfajta lándzsaként használtak. Erre példa a górnói ütközet 1629-ben, ahol a lengyelek négy alkalommal voltak képesek megújítani a rohamot. A harc egyik fontos eleme volt a menekülő ellenség megtizedelése, amit az általában számbeli hátrányban harcoló lengyel seregek „kozák” lovasai végeztek el.

A svéd csatarend

Csatában a svéd sereg tizedek alapján szerveződő, a harc idejére fennálló taktikai formációkba szerveződtek. Az egyik ilyen szervezet, az 1617–1621

³⁰ Thomas M. Barker: *The Military Intellectual and Battle. Raimondo Montecuccoli and the Thirty Years War*. State University of New York Press, Albany, 1975. 146.

között kialakult svéd skvadron volt.³¹ E taktikai formáció fordított T alakot vett fel: élén a pikások 36-os tizede állt, mögöttük pedig 50 lépésnyire a muskétások 32-es tizedben helyezkedtek el, a két fő seregest mögött pedig két 8-as tizedben elhelyezve tartalék muskétások álltak. Támadás esetén a muskétások képesek voltak a pikások bármely oldalán felvonulni. A skvadronok képezték a harci alakzatok alapját, s ezek kombinálásával alakítottak ki új formációkat is. Két további formációról szükséges megemlékeznünk, a három, illetve a négy skvadronból álló dandárokról. A dandár magát egy skvadron képezte, ám egy vonalban a muskétásokkal jobb és bal oldala egyaránt egy-egy újabb 32 és 36 tizedből álló muskétás és pikás csapattal lett megerősítve, mögöttük pedig a három skvadron muskétás tartaléka egy 48-as tizedben egyesítve helyezkedett el. A négy skvadronból álló dandárt Gusztáv Adolf kifejezetten a német terciók ellen hozta létre: a három skvadronos dandár mögé elhelyezett még egy skvadront, ahol a csapatok egy vonalban helyezkedtek el, középen a pikásokkal, két oldalt pedig az elsődleges 32-es és a tartalék 8-as muskétástizedekkel. Ennek célja az volt, hogy ha szükséges, tartalékként gyorsan meg tudják erősíteni a gyengülő arcvonalat.³²

A svéd lovasság a csata során a gyalogságához hasonlóan taktikai alakzatot vett fel: ezek voltak a 100–400 főt számláló lovas skvadronok. Ezek a lovas csapatok csatában a svéd főseregek jobb- és balszárnyán szolgáltak. A lovasság támogatására a király minden lovas skvadron közé 200 fős muskétás csapatokat helyezett el. Mind a gyalogdanárok, mind a lovas skvadronok szárnyain 3 fontos századagyúk biztosították az előrenyomulást.³³

A svéd muskétások egyaránt képesek voltak svéd és holland módon tüzelni. A holland módszer, amit Orániai Móríciz leírása alapján hajtottak végre, egysoros sortűzből és kontramarsból állt. Ez azt jelentette, hogy minden muskétás sor, amelyik leadta a lövését, rendezetten két oldalt hátravonult, átadva a helyet egy újabb sornak, mialatt maga újratöltött és lövéshez készült. Ezzel a módszerrel folyamatos tűz alatt lehetett tartani az ellenséget, hátránya az jelentette, hogy igen időigényesnek számított és legalább 8 sor mélységre volt szükség. A svéd *salvo* a holland módszeren alapult, viszont itt már nem csupán egy sornyi muskétás tüzelt egyszerre, hanem három.

³¹ A fordítása a kifejezésnek „szakasz”, de a magyar szakirodalom „zászlóaljként” hivatkozik rá.

³² Brzezinski – Hook: *Infantry. The Army of Gustavus Adolphus*. i. m. 15.

³³ Brzezinski – Hook: *Cavalry. The Army of Gustavus Adolphus*. i. m. 32.

Tették mindezt oly módon, hogy az első letérdelt, a második előrehajolt a harmadik pedig egyenesen állt.³⁴ A svédek már nem csak defenzív értelemben használták a kontramarsot, hanem offenzívához is: a sortüzek egyre közelebb kerültek az ellenséghez, ezzel demoralizáló hatást kiváltva.

A svéd offenzíva általában a századagyúk és a muskétások össztüzével kezdődött, amit – miután az ellenfél viszonzta – a pikások előrenyomulása követett. Mindeközben a két szárnyon megindult a lovassági támadás, amit a lovasok muskétás különítményeinek sortüze előzött meg. A roham után, amikor a lovasság visszatért a pozíciójára, a visszatérését is a muskétások fedezték, csakúgy, mint lengyel társaiknál. A svéd modell legnagyobb előnye a flexibilitás volt: a kisebb egységek képesek voltak a gyors manőverezésre, a tartalékok szélsőbeesen erősítették meg az arcvonal meggyengült szakaszait és a dandárok kialakítása miatt a teljes bekerítés szinte lehetlenné vált. Ékes példája ennek a breitenfeldi csata, ahol bár a teljes szászbalszárny megfutamodott, a birodalmi seregek lassú terciói nem voltak képesek kihasználni a svédek sebezhetőségét a svéd tartalék gyors közbelépése miatt.³⁵

Konklúzió

A lengyel és svéd hadszervezet különbségei főként a két ország teljesen eltérő államberendezkedéséből következtek. A Rzeczpospolita nemesi-rendi állam volt, ahol a hadviselés is nemesi hatáskörbe tartozott, ennek megfelelően a tradíciók, illetve a regionális szerveződési formák érvényesültek. Nemesi felkelések adták a sereg legnagyobb részét. A hadrendben is hasonló tendenciát figyelhetünk meg: e seregeket többnyire lovasok alkották, a gyalogságnak és egyéb seregtesteknek pedig csupán kiegészítő szerep jutott. A svédeknél korán megjelenik a központosított, katonai állam képe: a hadsereget a lakosság sorozással állítja fel, viszont e sorozás jog alapjai egy olyan középkori intézményre vezethetők vissza, amely igen hasonló volt a lengyel nemesi felkeléshez. A svédek hadrendje dominánsan gyalogságból állt, alakzatai és formációi kicsik és rugalmasak voltak. A svéd lovasság a csatában csupán másodlagos szerephez jutott, a minősége is megkérdőjelezhető volt. A 17. századra az egymással vívott háborúk nyomán mind a lengyelek, mind a svédek változtatásokat eszközölnek: előbbi a svédektől átve-

³⁴ Keith Roberts: *Pike and Shot Tactics 1590–1660*. Osprey, Oxford, 2010. 48–49.

³⁵ Uo. 53–54.

szi a gyalogsági formációkat, ezzel együtt új harcrendet kezd alkalmazni, az utóbbi pedig a lengyel lovasság mintájára újjászervezi saját lovas regimentjeit. Svédország a lengyel–svéd konfliktussorozat után belép a harmincéves háborúba és demonstrálja, hogy ezek a reformok mennyire hatékonyak voltak: 1631. szeptember 17-én megütközik Breitenfeld mezején az addig vetlen német birodalmi csapatokkal, s döntő győzelmet arat felettük. E győzelem pedig részben annak volt köszönhető, hogy lovassága képes volt nem csak visszaverni, hanem meg is futamítani a birodalmi nehézlovasságot.

Kirill Grigorjevics Razumovszkij, Kisoroszország utolsó hetmanja (1750–1764)

PÁSZTOR RENÁTA

Bevezetés

Tanulmányom témája Kirill Grigorjevics Razumovszkij 1750-től 1764-ig tartó hetmansága, amelyet Orest Subtelny Ukrajna történetét feldolgozó művében a Hetmanátus autonómiájának „arany őszeként”¹ aposztrofált. Munkám során annak bemutatására törekszem, hogy Kirill Razumovszkij hetmanná választása valóban az ukrán területek utolsó autonóm és prosperáló időszakát hozta el. A Zaporozsjei Had² utolsó hetmanja – a korábbi kozák katonai vezetőkhez képest – jelentős autonómiával rendelkezett, ezzel párhuzamosan pedig az ukrán területeken jelentős gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődés zajlott le.

Emellett Kirill Razumovszkij hetmansága alatt az ukrán–orosz kapcsolattörténetben enyhülés következett be, aminek háttérében alapvetően I. Erzsébet (1741–1761) Alekszej Razumovszkijhoz, Kirill bátyjához fűződő gyengéd érzelmei álltak. A cárnő viszonya az ukrán területekhez éppen ezért egyedinek tekinthető, ugyanis ő az egyetlen olyan orosz uralkodó, akinek a Hetmanátushoz való viszonyulását személyes érzelmei befolyásolták, ezáltal nagymértékben hatottak az ukrán–orosz viszony alakulására uralkodásának ideje alatt.

Alekszej Razumoszkij hatása I. Erzsébet ukrán politikájára

Mielőtt részletesen kitérnék Kirill Razumovszkij hetmanságának bemutatására, elengedhetetlennek tartom I. Erzsébet Alekszej Razumovszkij fűződő viszonyának rövid tárgyalását, ugyanis egyrészt a kozákhöz fűződő gyengéd

¹ Orest Subtelny: *Ukraine. A History*. University of Toronto Press, Toronto, 2009. 170.

² Az orosz fennhatóság alá tartozó, a Dnyeper bal partján fekvő ukrán területek elnevezése, amely jelenti az orosz kötelékbe tartozó ukrán területeket, valamint a 60 ezer fős kozák sereget is.

érzelmei alapvetően meghatározták viszonyulását az ukrán területhez, másrészt a cárnő ennek hatására teljesen eltért apja politikai irányvonalától, amit a belpolitika és a külpolitika tekintetében egyaránt követett.

Alekszej Grigorjevics Razumovszkij egy szegény kozák fiaként látta meg a napvilágot az ukrán Hetmanátus területén,³ majd I. Erzsébet hatalomra jutása után az Orosz Birodalom egyik leggazdagabb emberévé vált. 1731-ben került Szentpétervárra, ugyanis Wisniowiecki ezredes magyarországi útjáról hazatérve meggyőzte Alekszej édesanyját, hogy engedje el vele a fiút. Az orosz fővárosban a cári kápolna énekese lett. Élete meghatározó találkozására Erzsébettel 1737-ben került sor, ettől kezdve meghatározó szereplője lett a cárnő életének, ugyanis élete végéig tanácsadója, támogatója és kegyence volt. 1741. november 25-e után elképesztő gyorsasággal ívelt fel Alekszej Razumovszkij karrierje, megkapta a Szent András-rend legmagasabb fokozatát, számtalan egyéb kitüntetést, birtokot és jobbágyot, mindezek mellett fővadászmesteri és tábornagi pozíciót töltött be, jóllehet írni és olvasni nem tudott.⁴ A források szerint 1742 végére már házasként voltak Erzsébettel, egyes feltételezések szerint később gyermekáldás is kísérte a házasságot.⁵

1744-ben indult a cárnő és Alekszej Razumovszkij ukrainai utazásra, ahol pozitív fogadtatásban részesültek: „Az utakon lelkes ukránok álltak és kucsmáikat a levegőbe dobálva megbűvölten csodálták a cárnő hintáját.”⁶ Mindeközben az ukrán elit igyekezett kiaknázni az orosz uralkodónő látogatásában rejlő lehetőséget, elsősorban arra kérték a cárnőt, hogy adjon engedélyt a hetman-választásra és állítsa vissza a hetman intézményét, ugyanis a Zaporozsjei Had 1734 óta nem választhatott hetmant, ami különösen fájó pont volt, hiszen a kozákság egyik legjelentősebb sarkalatos joga a szabad hetman-választás volt.

Erzsébet végül engedélyezte a hetman-választást, 1750-ben Kirill Razumovszkij, Alekszej öccse vált a Zaporozsjei Had katonai vezetőjévé, amely

³ Е. В. Анисимов: *Елизавета Петровна*. Москва, 2000. 131.

⁴ Nicholas V. Riasanovsky: *A History of Russia*. Oxford University Press, New York, 2000. 250.; А. В. Манько: Елизаветино время. In. *Брачные союзы Дома Романовых*. Вече, Москва, 2010. 6–7.; Lázár Gyula: *Az Orosz Birodalom történelme. I. Katalin cárnőtől 1725-től egész a jelenkorig*. IV. Kötet, Temesvár, 1891. 93.; Paul Dukes: *The Making of Russian Absolutism 1613–1801*. 1990. 120.

⁵ Riasanovsky: *A History of Russia*. i. m. 229.; Lázár: *Az Orosz Birodalom történelme...* i. m. 130.

⁶ Niederhauser Emil – Szvák Gyula: *A Romanovok*. Pannonica, Budapest, 2002. 116.

esemény egyben az ukrán autonómia újraeledését és utolsó virágzását hozta el.⁷ Egyértelműen látható, hogy I. Erzsébet ukrán politikáját nagyban befolyásolta kapcsolata Alekszej Razumovszkijjal, ugyanis ennek hatására eltért a péteri centralizációs politikától. A cárnő ugyanis 1741-ben, hatalomra jutásának pillanatában I. Péter lányaként legitimálta magát,⁸ uralkodását tekintve szinte teljesen a péteri reformok folytatója volt. Regnálásnak egyik első lépéseként helyreállította a Szenátust, amely I. Péter idején vált meghatározó államigazgatási szervvé.⁹ Nemcsak a belpolitikában, de a külpolitika tekintetében is alapvetően a péteri doktrína érvényesült.¹⁰

I. Erzsébet ukrán politikáját vizsgálva megállapíthatjuk, hogy mintegy „kakukkfíókaként” kormányzott a palotaforradalmak korában, részben személyes érzelmei miatt, részben pedig azért, mert annak ellenére, hogy I. Péter (1689–1722) lányaként legitimálta magát, a Hetmanátus tekintetében egyáltalán nem a péteri politikát folytatta. A reformer cár 1708 után, Mazepa „árulása”¹¹ következtében az ukrán autonómia drasztikus korlátozásába kezdett. A cár közvetlenül nevezte ki a hetmanokat, megsértve ezzel a Zaporozsjei Had egyik sarkalatos jogát, a szabad hetman-választást. 1708 novemberében I. Péter rendelettel Ivan Szkoropadszkijt nevezte ki hetmannak (1708–1722).¹² Az új kozák vezető az orosz kormányzó ellenőrzése alatt állt és Mazepa-ellenes propagandát kellett folytatnia.¹³ Szkoropadszkij halála után, 1722-ben Pavlo Polubotokot nevezte ki a cár (1722–1725) a hetmanválasztó gyűlés összehívása nélkül, majd ugyanebben az évben létrehozta a Kisoroszországi Kollégiumot, amelynek feladata az ukrán területek ellenőrzése és ügyeinek koordinálása volt.¹⁴ A Kisoroszországi Kollégium azonban

⁷ Н. М. Рогожин – Г. А. Санин: Россия и Украина в XVI-XVII. веках. In: *История русско-украинских отношений в XVII-XVIII веках (к 350-летию Переяславской Рабы)*. Бюллетень, Москва, 2006. 14.

⁸ ПСЗ Том. XI. No. 8473. [...] *Нашим вседражайшим Родителям, Государю Императору Петру Великому* [...]

⁹ Уо.; Манько: Елизаветино время. i. m. 4.

¹⁰ Niederhauser – Szvák: *A Romanovok*. i. m. 114.

¹¹ Az árulás kérdését részletesen ld. Orest Subtelny: Mazepa, Peter I, and the question of treason. *Harvard Ukrainian Studies*, 2. évf., 2. sz. 158–183.

¹² *Писма и Бумаги императора Петра Великого*. Том 8. Академии Наук СССР, 1948. 2823. 287–289.

¹³ Рогожин – Санин: Россия и Украина... i. m. 13.

¹⁴ Уо. 14.

„csak gyűlöletet ébresztett maga iránt a kisorosz vidéken”,¹⁵ így még tovább mélyítette az ukrán–orosz ellentétet. 1723-ban, Polubotok halála után I. Péter egyáltalán nem nevezett ki új hetmant. Ezzel az erősen centralizációra törekvő ukrán politikával szakított I. Erzsébet Alekszej Razumovszkijjal folytatott kapcsolatának hatására és engedélyezte Kirill Razumovszkij hetmanná választását.

Kirill Razumovszkij hetmansága, a Hetmanátus autonómiájának „arany ősze”

Kirill Grigorjevics Razumovszkij 1728. március 18-án született a Hetmanátus Csernyihov tartományában, földműves kozák családban. Alapfokú tanulmányait a falu plébániáján kezdte meg. I. Erzsébet 1741. november 25-ei hatalomra jutása Kirill Razumovszkij életében is fordulópontot jelentett, hiszen azáltal, hogy bátyja, Alekszej Razumovszkij emelkedni kezdett a ranglétrán, Kirill helyzete is jelentős változásokon ment át. 1742-ben Szentpétervárra érkezett, ahol az uralkodói palotában élhetett Alekszej mellett, valamint olyan neves tudósok, mint Tyeplov vettek részt az oktatásában.¹⁶ 1743-ban kezdte el külföldi tanulmányait, Európa színvonalas egyetemlein hallgatott előadásokat Göttingenben, a berlini egyetemen, Franciaországban és Itáliában.¹⁷

1745-ben érkezett vissza Szentpétervárra, ahol hamar az udvar kedvence lett, ugyanis igazi francia piperkőcként tért vissza.¹⁸ Hazaérkezése után Kirill karrierje is hasonló gyorsasággal ívelt felfelé, mint bátyjéé, Alekszejé. Megkapta az Anna-rend első fokozatát, a Szent András-rendet és 1746. május 21-én kinevezték a Tudományos Akadémia elnökének a mindössze 18 éves ukrán származású Kirill Razumovszkijt.¹⁹ Az akadémia elnöki posztját ténylegesen 1765-ig, névleg pedig egészen 1798-ig töltötte be. Elnöksége alatt jelentős előrelépések történtek az intézmény működésében, ugyanis az udvari befolyásos pozícióját kellően jól használta az akadémia tekintetében is.²⁰ Emellett a fiatalabb Razumovszkij teljesen tisztában volt saját korlátáival és személyisége adta lehetőségeivel, így azzal is, hogy ugyan külföldi

¹⁵ Mihail Heller: *Az orosz birodalom története*. I. Osiris, Budapest, 2003. 337.

¹⁶ Граф Кирилл Григорьевич Разумовский (1728–1803). In. Российская Академия Наук: *Президенты Академии Наук*. 1.

¹⁷ Манько: *Елизаветино время*. i. m. 8.

¹⁸ Niederhauser – Szvák: *A Romanovok*. i. m. 117.

¹⁹ Манько: *Елизаветино время*. i. m. 8.

²⁰ *Президенты Академии Наук*. i. m. 1–2.

tanulmányai során nagy tudásra tett szert, de ettől függetlenül nem volt tudóstípus. Éppen ezért soha nem avatkozott bele túl mélyen az igazi kutatók és tudósok tudományos munkásságába.²¹

Tökéletesen érzékelteti Kirill Razumovszkij pozícióját az udvarban házassága is, ugyanis annak ellenére, hogy nem volt nemesi származású, de valójában még orosz sem, mégis a cárnő, I. Erzsébet harmadik unokatestvérért, Jekatyerina Nariskinát vehette feleségül.²² Felesége személyén keresztül rokoni kapcsolatban állt a cári családdal, ami jelentős befolyást biztosított neki az udvari életben, mindemellett pedig az ország leggazdagabb emberei közé tartozott, aki Szentpétervár egyik legnagyobb és legszebb palotájában élt, és birtokai a leírások szerint inkább hasonlítottak városokra, mint vidéki birtokokra. Ennek ellenére Kirillt is jellemezte az a fajta egyszerűség, ami Alekszejt, ő sem volt hataloméhes, éppen ezért bátyjához hasonlóan magáénak tudhatta az orosz társadalom szimpátiáját.²³

A fentiekben bemutatott politikai háttérrel választotta tehát 1750. február 22-én a Hadsereg Rada Kirill Razumovszkijt hetmanná. A sztarsina tagjainak azon reményei, hogy a hetman udvari befolyását képes lesz az ukrán területek tekintetében is kamatoztatni, megvalósultak, ugyanis Razumovszkij hetmanságáról elmondható, hogy az ukrán autonómia egyik újraéledését és virágzását hozta el.²⁴ Annak ellenére azonban, hogy jelentős hatalommal rendelkezett Szentpéterváron is, valamint a cárnő közvetlen környezetének és bátyján keresztül bizalmi körének is része volt, nehezen tudta fenntartani a Zaporozsjei Had megkülönböztetett pozícióját az Orosz Birodalmon belül. Ő az első és egyben utolsó is a hetmanok közül, aki egyszerre volt a Zaporozsjei Had kozák katonai vezetője és mindeközben udvari méltóságot is viselt Szentpéterváron.²⁵

Kirill Razumovszkij hetmanná választása azért is tekinthető jelentős eseménynek, mert ahogy korábban említettem, 1734 óta nem választhatott katonai vezetőt a Zaporozsjei Had. Az I. Péter által elkezdett, tudatos centralizációs politika nem sokkal halála után bomlásnak indult, mivel I. Katalin

²¹ Niederhauser – Szvák: *A Romanovok*. i. m. 117.

²² Zenon E. Kohut: *Russian Centralism and Ukrainian Autonomy. Imperial Absorption of the Hetmanate 1760s-1830*. Harvard University Press, 1989. 73.

²³ Манько: *Елизаветино время*. i. m. 8.

²⁴ Рогожин – Санин: *Россия и Украина...* i. m. 14.

²⁵ Font Márta – Varga Beáta: *Ukrajna története*. Bölcsész Konzorcium, Szeged, 2006. 151.

kénytelen volt engedélyezni a Zaporozsjei Had számára a hetman-választást a közelgő török háború miatt.²⁶ A korszak ukrán–oroszl kapcsolatainak a török fenyegetés és a kozák katonai potenciál meghatározó elemeit jelentette.²⁷ A kozákság alapvetően könnyűlovas harcmódot folytatott, amely a nyugati-európai hadszíntéren már nem jelentett ütőképes haderőt, a büszke kozákokat „ágyútölteléként” használták a csaták során,²⁸ de a törökök ellen tökéletesen bevethetőnek bizonyultak.

Éppen az Oszmán Birodalom jelentette veszély miatt került sor 1727-ben Danyilo Aposztol hetmanná választására. Aposztol hetmanságáról elmondható, hogy viszonylag békés időszaka volt az ukrán–oroszl kapcsolattörténetnek, az idős kozák vezető nem „lázadozott” a cári kormányzat ellen, inkább a Zaporozsjei Had belső ügyeire fókuszált és annak modernizálására törekedett.²⁹ Danyilo Aposztol hetmansága lehetőséget adott a kozák sztarsina megerősödésére. A kozák vezető réteg gazdasági és társadalmi fölénye az 1730-as évekre már megkérdőjelezhetetlen volt. Életstílusuk és vagyoni helyzetük gyakorlatilag megegyezett az orosz nemesekével, a Hetmanátus földbirtokainak jelentős hányada a tulajdonukat képezte, valamint a nemesekhez hasonlóan ők is tartottak jobbágyokat.³⁰ Nem rendelkeztek azonban a nemesek privilégiumaival és birodalmi szinten sem ismerték el őket nemesnek.³¹ Fontos fordulat volt a Hetmanátus történetében, hogy 1734-ben Anna cárnő engedélyezte a Zaporozsjei Szics³² újrafelállítását,³³ valamint a zaporozsjei

²⁶ Subtelny: *Ukraine. A History*. i. m. 167–168.

²⁷ Varga Beáta: Az orosz közigazgatási rendszer bevezetése Ukrajnában 1654–1835 között. *Acta Historica*, Tomus CXLI. Szeged, 2017. 71.

²⁸ Varga Beáta: I. Péter ukrán politikája – Mazepa „árulásnak” kérdése. *Acta Historica*, Tomus CXXVI. Szeged, 2007. 12.

²⁹ Subtelny: *Ukraine. A History*. i. m. 168.

³⁰ Очерки изъ исторіи и юридическаго быта старой Малороссіи. In. *Киевская старина*. 1897. Том LVI. 5.

³¹ Varga Beáta: Az ukránai kozák sztarsina átalakulása nemességgé (1648–1835). In: Ferwagner Péter Ákos – Kalmár Zoltán (szerk.): *Távolabbra tekintve. Tanulmányok J. Nagy László 65. születésnapjára*. Universitas Szeged Kiadó, Szeged, 2010. 230.

³² A Zaporozsjei Szics a Dnyeper alsó folyásánál helyezkedett el és egyfajta kozák katonai táborként működött. A „szicskozákság” önkéntes határvédelmi funkciót látott el a betörő tatárokkal szemben.

³³ Mazepa „árulását” követően I. Péter lerombolta az első Szicsot, bosszúból, mert Mazepát és a svédekot támogatták.

kozákok visszatelepülését, amire elsősorban a török fenyegetés miatt volt szükség, ugyanis a zaporozsjei kozákok önkéntes határvédelmi funkciót láttak el.³⁴

Danyilo Aposztol 1734-es halála után I. Anna nem engedélyezte a kozákok számára a hetman-választást, helyette felállításra került az ún. „*Hetmani vezetés kormányzata*”, amely három orosz és három ukrán hivatalnokból állt, de egyértelműen az orosz érdekeket képviselte. Az intézmény teljes ellenőrző hatáskörrel rendelkezett a Zaporozsjei Had területe felett.³⁵

Láthatjuk tehát, hogy Razumovszkij megválasztása a Hetmanátus korábbi helyzetéhez képest jelentős előrelépés volt. Az orosz kormányzat engedékeny politikáját jól mutatja, hogy 1751-ben az ukrán területek ügye kikerült a Szenátus hatásköre alól és újra a Külügyi Kollégium foglalkozott vele, emellett jelentős előrelépésnek tekinthető, hogy az orosz hivatalnokok száma csökkent az ukrán adminisztrációban. Azonkívül a Zaporozsjei Szics katonai ereje is újra a hetman hatásköre alá tartozott,³⁶ így nagyjából az 1722 előtti állapotok álltak helyre a Hetmanátus és az Orosz Birodalom viszonyát tekintve.³⁷ Az azonban nagyon fontos, hogy jóllehet Kirill Razumovszkij hetmansága alatt tényleges előrelépés történt az ukrán autonómia I. Péter előtti állapotának visszaállítása irányába, de a korszakban már nem beszélhetünk olyan mértékű ukrán különállásról, mint a 17. században. A 18. század közepére már olyannyira mélyen áthatotta az orosz befolyás az ukrán területeket, hogy a 17. századi autonómia visszaállítása lehetetlen volt. Ugyan Razumovszkij uralma alatt ideiglenesen és részben megtörtént, de nem beszélhetünk tartós és főleg nem az egész társadalmat átható változásról, mivel az ukrán társadalom tekintetében igen komoly eloroszosodás ment végbe.³⁸

A hetman engedélyt kapott a cárnőtől, hogy újra Hluhiv legyen a Hetmanátus székhelye. A várost modernizálta, komoly felújításokat végeztetett, fényűző épületeket és modern palotákat építtetett. Baturinban is ha-

³⁴ Font – Varga: *Ukrajna története*. i. m. 150.

³⁵ Subtelny: *Ukraine. A History*. i. m. 168–169.

³⁶ Varga Beáta: Ukrajna integrációja az Orosz Birodalomba (1764–1835). In: Bodnár Erzsébet – Demeter Gábor (szerk.): *Tradíció és modernizáció a XVIII–XX. században*. Debrecen, 2008. 34.

³⁷ Данилевский – Таирова – Яковлева – Шубин – Мироненко: *История Украины*. Санкт-Петербург, 2015. 128.

³⁸ Leo Okinshevich: *Ukrainian society and government*. München, 1978. 108–109.

sonló építkezések zajlottak, amelyek olyan nagyszabásúak voltak és látványosra sikeredtek, hogy a korszakban Baturin kiérdemelte a „Kis Pétervár” elnevezést.³⁹ A város 1760-tól a hetman személyes birtoka lett, amelyet élete végéig kedvenc helyeként tartott számon. 1803. január 9-én ezen a helyen hunyt el.⁴⁰

Baturin és Hluhiv modernizálása kapcsán jól látható, hogy az Erzsébet uralkodása alatt bekövetkezett építészeti fejlesztés komoly hatással volt az ukrán területekre is. Elmondható ugyanez a kultúra vonatkozásában is, Razumovszkij hetmansága alatt ugyanis a Zaporozsjei Had területére beszűremkedett a francia kultúra és a divat, kávéházak épültek és az olasz opera is népszerűvé vált.⁴¹ A hetman mindezek mellett az oktatási rendszer fejlesztésére is törekedett, kötelezővé tette a kozákok gyerekei számára az alapfokú oktatást, valamint egy baturini „Kisorosz Egyetem” megalapítását is célul tűzte ki, ami azonban hetmansága alatt nem valósult meg.⁴²

Kirill Razumovszkij hetmansága alatt viszonylag sokat tartózkodott a Hetmanátuson kívül az udvari teendői miatt. Szentpétervári tartózkodásainak idején a sztarsina gyakorolta a hatalmat, időnként pedig gyűléseket tartottak, egyfajta nemesi „országgyűlésként”.⁴³ A hetman, annak ellenére, hogy viszonylag sokat tevékenykedett az orosz udvarban, az ukrán területek irányítására is nagy hangsúlyt fektetett és lehetőségeihez mérten próbálta modernizálni. Megszüntette a Hadsereg Radát, ami a kozákság általános gyűlése volt, és a Sztarsina Rada hatásköre alá rendelte a legfontosabb állami ügyeket.⁴⁴

Razumovszkij hetmanságának egyik legjelentősebb eleme a kozák haderő modernizálása volt. A hetman igyekezett nyugat-európai mintára katonai reformokat bevezetni. A hadsereg hadosztályokba rendezését tűzte ki célul, a fegyvernemek egységesítésére törekedett, emellett a hadsereg felszerelését is javította, új, egységes egyenruhák készültek a kozák haderő számára.⁴⁵

³⁹ Данилевский – Таирова – Яковлева – Шубин – Мироненко: *История Украины*. i. m. 128.

⁴⁰ Paul Robert Magocsi: *A History of Ukraine. The Land and its peoples*. University of Toronto, Toronto, 2010. 288.; Манько: *Елизаветино время*. i. m. 9.

⁴¹ Subtelny: *Ukraine. A History*. i. m. 171.

⁴² Данилевский – Таирова – Яковлева – Шубин – Мироненко: *История Украины*. i. m. 129.

⁴³ Magocsi: *A History of Ukraine...* i. m. 288.

⁴⁴ Font – Varga: *Ukrajna története*. i. m. 151.

⁴⁵ Subtelny: *Ukraine. A History*. i. m. 170.

Razumovszkij modernizálta a tüzérséget,⁴⁶ valamint bevezette a rendszeres gyakorlatozást a hadsereg egységei számára.⁴⁷ A kozák haderő az 1756-tól 1763-ig tartó hétéves háborúból is aktívan kivette a részét és több ezer fős sereggel képviseltette magát orosz oldalon.⁴⁸

Kirill Razumovszkij uralma alatt megkezdődött a közigazgatás, a hadsereg és a bírói rendszer különválasztása. A hetman felismerte, hogy a Hetmanátus társadalma túl összetetté vált ahhoz, hogy ezek egy kézben összpontosuljanak. 1763-ban húsz bírói körzetre osztotta a Zaporozsjei Had területét, a körzetekben bírókat választottak. Ezen felül a bíróságok „szakosodása” is megkezdődött, specializálódtak különböző bűncselekményekre, határsértési ügyekre és birtokperekre.⁴⁹

Az utolsó hetman 1750-től tartó politikai tevékenysége egyértelműen rengeteg pozitív változást vont maga után az ukrán Hetmanátus területén, ugyanakkor elmondható, hogy „Razumovszkij kormányzása általában nagy teher volt a kisoroszkok számára”.⁵⁰ Az alapkonfliktust a sztarsina és a parasztság viszonya jelentette, ugyanis a kozák vezető réteg a parasztság jogainak jelentős csorbítására törekedett, elsősorban a szabad költözködés jogának eltörlését szorgalmazta.⁵¹ A hetman ugyan nem tiltotta be a szabad költözködést, így az ukrán parasztság röghöz kötése nem történt meg, de olyan rendelkezést hozott, amely jelentősen megnehezítette, sőt szinte teljesen lehetetlenné tette, hogy egy jobbágy szabadon váltogassa földesurát.⁵² Egyértelműen elmondható tehát a hetman politikájáról, hogy elsősorban az előkelelő rétegek számára kedvezett. A kortársak egy része Razumovszkij cári udvarban betöltött pozíciója miatt is elégedetlenkedett. Korábban említettem, hogy ennek pozitív oldalát is látták, hiszen így volt képes Razumovszkij megőrizni az ukrán különállást. Ugyanakkor rengeteg kritika érte

⁴⁶ Данилевский – Таирова – Яковлева – Шубин – Мироненко: *История Украины*. i. m. 129.

⁴⁷ Kohut: *Russian Centralism and Ukrainian Autonomy...* i. m. 74.

⁴⁸ Данилевский – Таирова – Яковлева – Шубин – Мироненко: *История Украины*. i. m. 129.

⁴⁹ Subtelny: *Ukraine. A History*. i. m. 170.

⁵⁰ Heller: *Az orosz birodalom története*. i. m. 370.

⁵¹ Oroszországban 1649-ben megtörtént a jobbágyság röghöz kötése, ennek ellenére ez nem vonatkozott az 1654-ben csatlakozott ukrán területekre. A Hetmanátus területén csak II. Katalin uralkodása alatt, 1783-ban kerül sor a jobbágyság szabad költözködési jogának felszámolására.

⁵² Kohut: *Russian Centralism and Ukrainian Autonomy...* i. m. 38.

azért a hetmant, hogy nem tartózkodik eleget a Zaporozsjei Had területén, valamint, hogy nem ismeri eléggé szülőhazáját és annak viszonyait, hiszen gyerekkorának és felnőtt életének jelentős részét Szentpéterváron töltötte.⁵³

Összegzésként elmondható Kirill Razumovszkij ukrán területeken gyakorolt uralmáról, hogy negatív vonásai ellenére is az ukrán történelem utolsó olyan időszakát jelentette, amikor a Zaporozsjei Hadnak jelentős mértékben sikerült megőriznie függetlenségét,⁵⁴ ahogy Zenon E. Kohut fogalmaz művében: „ez volt az az időszak, amikor a Hetmanátus saját autonómiájának indián nyarát élvezte”.⁵⁵

Kirill Razumovszkij pozíciója I. Erzsébet halála után

I. Erzsébet 1761. december 25-én bekövetkezett halála Kirill pozícióját alapjaiban rázta meg, hiszen Razumovszkij elsősorban a cárnő támogatásának köszönhette udvari méltóságait, valamint hetmanságát is. A cárnőhöz fűződő viszonyát jól érzékelteti, hogy Erzsébet uralkodása alatt a Titkos Kancellária nyomozati anyagának egy részét a Razumovszkij testvérekről alkotott vélemény utáni nyomozás teszi ki.⁵⁶ Egyértelmű tehát, hogy mennyire fontos szerepet játszott az udvarban Alekszej Razumovszkij mellett Kirill személye is. Éppen ennek a befolyásnak volt köszönhető, hogy a hetman sikeresen tudta az ukrán érdekeket és a Zaporozsjei Had pozícióját megvédeni a birodalomban.⁵⁷

I. Erzsébet cárnőt halála után III. Péter (1761–1762) követte a trónon, akinek az uralkodása alatt Razumovszkijnek sikerült elérnie, hogy Kijev újra visszakerüljön a hetman hatáskörébe, de ez volt az utolsó sikere a hetma-

⁵³ C. A. Manning: *The Story of the Ukraine*. New York, 1947. 138–140.; А. Я. Ефименко: *История украинского народа*. Киев, 1990. 321.

⁵⁴ Беата Кертеc-Варга: Русский централизм и украинская автономия. In: Szvák Gyula (szerk.): *Место России в Евразии. The Place of Russia in Eurasia*. Ruszisztika Könyvek IX. Budapest, 2001. 256.

⁵⁵ Kohut: *Russian Centralism and Ukrainian Autonomy...* i. m. 73.

⁵⁶ Манько: Елизаветино время. i. m. 5.

⁵⁷ Kohut: *Russian Centralism and Ukrainian Autonomy...* i. m. 75.

ni adminisztrációnak.⁵⁸ III. Péter uralkodása nem tartott sokáig, ugyanis felesége, Katalin 1762. június 28-án palotaforradalommal átvette a hatalmat.⁵⁹

Kirill Razumovszkij aktívan részt vett ezredével a Katalin trónra jutását segítő puccsban, jó kapcsolatot ápolt az új uralkodónővel is, kezdetben jelentős befolyással rendelkezett Katalin udvarában, majd egyre inkább háttérbe szorult.⁶⁰ Pozícióját elsősorban a korábban Erzsébet uralkodása alatt a külügyeket irányító Besztuzsev-Rjuminnal folytatott konfliktus ingatta meg, majd Razumovszkij egyre gyakrabban vált az udvari intrikák tárgyává, ösztetűzésbe került többek között Grigorij Orlovval,⁶¹ majd 1763-ban maga a hetman kérte Katalin cárnőt, hogy elhagyhassa a szentpétervári udvart, és a Hetmanátus területén tevékenykedjen tovább.⁶² 1765-ben egészségügyi állapotára hivatkozva az Akadémia elnöki pozíciójáról is lemondott, ugyan ezt a cárnő nem fogadta el, és névleg Kirill Razumovszkij maradt az elnöke, de ténylegesen nem vállalt szerepet az intézmény ügyeiben.⁶³

Kirill Razumovszkij a Zaporozsjei Had területére való visszatérése után, 1763 szeptemberében radát hívott össze Hluhiv városában. A hetman elsődleges célja az ukrán területek autonómiájának biztosítása volt, éppen ezért került hangsúlyozásra a hluhivi rada során, hogy az 1654-es csatlakozás önkéntes volt, ezért a Zaporozsjei Had jogait tiszteletben kell tartania a cári kormányzatnak.⁶⁴

A hluhivi gyűlés a Hetmanátus helyzetével kapcsolatos átfogó politikai követeléseket fogalmazott meg, amelyek elsősorban az 1654-es perejaszlavi szerződésre támaszkodtak.⁶⁵ Célul tűzték ki a hetmani cím örökletessé tételét a Razumovszkij családban,⁶⁶ ami korábban már Bogdán Hmelnjickij eseté-

⁵⁸ Данилевский – Таирова – Яковлева – Шубин – Мироненко: *История Украины*. i. m. 129.

⁵⁹ П. Katalin saját leírását a trónra lépésről ld. Szvák Gyula (főszerk.): *Az újkori orosz történelem forrásai. XVIII. század*. Pannonica, Budapest, 2006. 73–76.

⁶⁰ *Президенты Академии Наук*. i. m. 5.

⁶¹ Kohut: *Russian Centralism and Ukrainian Autonomy...* i. m. 83–85.

⁶² Font – Varga: *Ukrajna története*. i. m. 151.

⁶³ *Президенты Академии Наук*. i. m. 5.

⁶⁴ Данилевский – Таирова – Яковлева – Шубин – Мироненко: *История Украины*. i. m. 129.

⁶⁵ Kohut: *Russian Centralism and Ukrainian Autonomy...* i. m. 90.

⁶⁶ Ефименко: *История украинского народа*. i. m. 323.

ben is napirenden volt.⁶⁷ A cári kormányzat számára az volt a leginkább elfogadhatatlan eleme a rada tevékenységének, hogy az örökletes hetmani cím monarchikus jelleget kölcsönzött volna a Hetmanátusnak, amely egyben önálló államiségre is utalt.⁶⁸ A politikai követeléseken felül a gyűlés a gazdasági és a társadalmi helyzet átalakítását és modernizálását célzó követeléseket is megfogalmazott, amelyek egyértelműen szeparatista jellegűek voltak.⁶⁹ Az ukrán társadalomban Razumovszkij hetmansága alatt egyre inkább megerősödött az igény a függetlenség iránt,⁷⁰ az viszont nagyon fontos, hogy a közárság követelése nem az Orosz Birodalomtól való teljes elszakadás volt, hanem azon jogok tiszteletben tartása, amelyek biztosítják a Hetmanátus és a Zaporozsjei Had megkülönböztetett helyzetét a birodalomban.⁷¹

II. Katalin számára a Hluhivban összehívott gyűlés egyfajta „ébresztő” volt, a cárnő megriadt a hetman és a sztarsina elképzeléseitől, hiszen azok a saját politikai nézeteivel teljesen szembementek.⁷² Katalin ugyanis egységes Orosz Birodalom megteremtését tűzte ki célul, amelyben nincsen helye az ukrán területek kiváltságainak.⁷³ Kirill Razumovszkij Erzsébet halála után a cárnő támogatása nélkül képtelen volt a továbbiakban az ukrán érdekek védelmére. 1764-ben a cárnő Moszkvába hívatta Razumovszkijt, ahol lemondásra kényszerítette,⁷⁴ cserébe a hetman megtarthatta minden Erzsébet cárnőtől kapott birtokát. Ezt követően II. Katalin 1764. november 10-én rendeletet bocsátott ki, amelyben megszüntette a Hetmanátust, eltörölte a Kisoroszországi Kollégiumot és az ukrán területek élére kormányzót nevezett ki Pjotr Rumjencev személyében.⁷⁵ 1764-től a Zaporozsjei Had integrá-

⁶⁷ Varga Beáta: Bogdan Hmelnyickij – az ukrán „államalapító”? In: Bene Krisztián – Huszár Mihály – Kolontári Attila (szerk.): *A pécsi ruszisztika szolgálatában: Bebesi György 60 éves.* PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2018. 230.

⁶⁸ Okinshevich: *Ukrainian society and government.* i. m. 109.

⁶⁹ Kohut: *Russian Centralism and Ukrainian Autonomy...* i. m. 91–94.

⁷⁰ Данилевский – Таирова – Яковлева – Шубин – Мироненко: *История Украины.* i. m. 129.

⁷¹ Kohut: *Russian Centralism and Ukrainian Autonomy...* i. m. 92.

⁷² Рогожин – Санин: *Россия и Украина...* i. m. 14.; Данилевский – Таирова – Яковлева – Шубин – Мироненко: *История Украины.* i. m. 130.

⁷³ Kohut: *Russian Centralism and Ukrainian Autonomy...* i. m.

⁷⁴ Varga: *Ukrajna integrációja az Orosz Birodalomba...* i. m. 35.

⁷⁵ Subtelny: *Ukraine. A History.* i. m. 172.; Font – Varga: *Ukrajna története.* i. m. 152–155.; Magocsi: *A History of Ukraine...* i. m. 289.; Рогожин – Санин: *Россия*

ciójának újabb folyamata kezdődött meg, amely a közigazgatás és társadalom Orosz Birodalomba olvasztását célozta meg, megteremtve ezzel az egységes birodalmat.

II. Katalin integrációs politikája

II. Katalin uralkodása alatt (1762–1796) teljessé vált az ukrán területek birodalomba történő integrálása, ami két lépcsőben zajlott le. 1764–1782 között még nem került sor az ukrán közigazgatási rendszer teljes felszámolására, de az orosz kormányzat a saját hatásköre alá rendelte azt. A második szakaszban – amely már túlnyúlik II. Katalin uralkodásán – megtörtént a közigazgatás, a hadsereg és a társadalom birodalomba való teljes beolvasztása.⁷⁶

A cárnő 1764. november 10-én dekrétumot adott ki, amelyben megszüntette a Hetmanátust és felfüggesztette a Kisoroszországi Kollégium működését.⁷⁷ Pjotr Alekszandrovics Rumjancevet nevezte ki kormányzónak, akinek elsődleges feladata a Zaporozsjei Had birodalomba integrálása volt.⁷⁸ A Hetmanátus új kormányzója, Rumjancev – aki a hétéves háború során az orosz csapatok egyik tábornoka volt – jól ismerte az ukrain viszonyokat, hiszen itt töltötte gyermekkorát.⁷⁹ 1765-ben érkezett meg a Zaporozsjei Had területére, ami felett a II. Katalin által 1764-ben létrehozott Új Kisoroszországi Kollégium gyakorolt teljes ellenőrzési jogkört.⁸⁰

A katalini integráció egyik fordulópontját az 1768-ban kitört orosz–török háború jelentette, amely orosz győzelemmel zárult, s az 1774-es kücsükajnardzsi béke értelmében az Orosz Birodalom jelentős területekkel gazdagodott a Fekete-tenger partvidékén, valamint 1783-ban orosz fennhatóság

и Украина... i. m. 14.; Данилевский – Таирова – Яковлева – Шубин – Мироненко: *История Украины*. i. m. 130.

⁷⁶ Varga Beáta: Pjotr Alekszandrovics Rumjancev, „Kisoroszország” első kormányzója. *Hungaro-Ruthenica*, IV. Szeged, 2012. 67.

⁷⁷ ПСЗ Том. XVI. No. 12277.

⁷⁸ Рогожин – Санин: *Россия и Украина...* i. m. 14.

⁷⁹ Данилевский – Таирова – Яковлева – Шубин – Мироненко: *История Украины*. i. m. 130.

⁸⁰ Varga: Pjotr Alekszandrovics Rumjancev, „Kisoroszország” első kormányzója. i. m. 67.; Ефименко: *История украинского народа*. i. m. 324.

alá került a Krími Kánság is.⁸¹ A Zaporozsjei Szics szemszögéből vizsgálva a kücsük-kajnardzsai béke alapvető változást hozott, ugyanis hagyományosan a terület ütközőzónát jelentett a Krími Kánság és az Orosz Birodalom között.⁸² A török háború során történt orosz területszerzéssel a Szics a birodalom belső területévé vált, ezzel teljesen megszűnt határvédelmi funkciója és egyben a jelentősége is.⁸³ 1775. június 5-én sor került a Zaporozsjei Szics likvidálására, a háborúból hazatérő orosz csapatok lerohanták a Szicset és a központját rombolták.⁸⁴ A Zaporozsjei Szics kozákjainak egy része török területekre menekült, majd később visszaszivárogtak az Orosz Birodalomba, a szicskozákság további része pedig vagy állami szolgálatba állt, vagy a saját lakóhelyén próbált valamiféle megélhetést keresni.⁸⁵

A cári kormányzat hasonlóan az előző törökök elleni konfliktusokhoz, az 1768-ban kezdődő háború idején is igen jelentős mértékben támaszkodott az ukrán erőforrásokra, elsősorban is a kozákság haderejére.⁸⁶ Az 1768-as orosz–török háború során az Oszmán Birodalom végletesen meggyengült Európában, így nem jelentett olyan mértékű fenyegetést az Orosz Birodalom számára, mint a korábbi korszakban. A török fenyegetés megszűnésével párhuzamosan a kozákság hadipotenciálja is csökkent, hiszen ahogy a fentiekben utaltam rá, elsősorban a török ellen jelentettek ütőképes haderőt. Így lecsökkent az orosz kormányzat függése a kozákság haderejétől, ami nagyban meggyorsította az integrációt.

1779-ben sor került a Hetmanátus közigazgatásának teljes átszervezésére az 1775-ös orosz reform kiterjesztésével. A reform bevezetésével párhuzamosan leépült a kozák katonai alapon szerveződő közigazgatás, mivel a kettő nem volt összeegyeztethető. A kormányzónak joga volt bármely helyi közigazgatási szerv bármely döntését visszavonni és maga is hozhatott köte-

⁸¹ Dominic Lieven (szerk.): *The Cambridge History of Russia*. Vol. II. Imperial Russia, 1689-1917. Cambridge University Press, New York, 2006. 509–510.

⁸² Andriy Posun'ko: *After the Zaporizhia. Dissolution, reorganization, and transformation of borderland military in 1775-1835*. Budapest, 2012. 20.

⁸³ Данилевский – Таирова – Яковлева – Шубин – Мироненко: *История Украины*. i. m. 131–132.

⁸⁴ Varga: *Ukrajna integrációja az Orosz Birodalomba...* i. m. 41.

⁸⁵ Рогожин – Санин: *Россия и Украина...* i. m. 14

⁸⁶ Данилевский – Таирова – Яковлева – Шубин – Мироненко: *История Украины*. i. m. 131.

lező érvényű határozatot. Mindezek mellett megtörtént az ukrán kincstár eltörlése és a postai hálózat birodalomba integrálása is.⁸⁷

A Hetmanátus mindenféle önállóságát és birodalmi különállását megszüntető három ukáz 1782-ben és 1783-ban került kiadásra. Az 1782-ben kiadott rendelet értelmében az ukrán Hetmanátus területét tartományra szervezték, ezzel megszűnt minden autonóm joga. 1783-ban a kozák katonai különállás felszámolására került sor, a Zaporozsjei Had megszűnt, a kozák ezredek a birodalom hadseregének reguláris egységeit képezték innentől. Majd ugyanebben az évben II. Katalin kiadott rendelete megfosztotta az ukrán parasztságot a szabad költözködés jogától.⁸⁸ Ezekkel a rendeletekkel a cárnő teljesen felszámolta az ukrán különállás minden elemét, megszűnt a Zaporozsjei Had autonómiája és hivatalosan az Orosz Birodalom egyik tartományává vált.⁸⁹

Összegzés

Kirill Razumovszkij 1750-től 1764-ig tartó hetmansága az ukrán és az orosz területek szempontjából is jelentős időszak. Bátyja és saját udvari befolyásának köszönhetően az utolsó olyan kozák katonai vezető volt, aki képesnek bizonyult megőrizni az ukrán különállást és a terület autonóm jogait. Regnálása alatt a Zaporozsjei Had gazdasági és társadalmi modernizációjára törekedett, emellett nagymértékű kulturális fejlődés ment végbe a területen. Egyértelmű azonban, hogy Kirill Razumovszkij megkülönböztetett pozíciója és hetmanként birtokolt nagyobb mozgástere csakis I. Erzsébet személyes viszonyulásától és jóindulatától függött. Ennek következtében a cárnő 1761-ben bekövetkezett halála után a hetman képtelen volt megőrizni ezt ukrán különállást, II. Katalin centralizációs politikája nyomán pedig a Hetmanátus területén újfajta, sokkal szigorúbb integrációs folyamat kezdődött meg. II. Katalin és a Zaporozsjei Had első kormányzója, Pjotr Alekszandrovics Rumjancev tevékenysége során megvalósult az ukrán autonómia teljes felszámolása és a terület Orosz Birodalomba való integrálása.

⁸⁷ Varga: Pjotr Alekszandrovics Rumjancev, „Kisoroszország” első kormányzója. i. m. 72.

⁸⁸ Ефименко: *История украинского народа*. i. m. 327.

⁸⁹ Varga: Ukrajna integrációja az Orosz Birodalomba... i. m. 34–35.

Egy konzervatív hírlap és a pesti forradalom A Nemzeti Ujság radikális fordulata 1848-ban

KRIZSÁN BÁLINT

A magyar sajtó fejlődése az 1840-es évek elején új szakaszába lépett. A később negyedik hatalmi ágként elhíresült hírlapírás egyre szélesebb társadalmi rétegeket célzott meg, a korabeli hírlapok pedig egyre inkább politikai propagandaeszközzé váltak. A Kossuth Lajos nevével fémjelzett sajtótörténeti kor sajtótermékei az 1840-es évek végére már több ezres olvasóközön-séggel rendelkeztek országszerte. Egyfajta vetélkedés alakult ki az eltérő pártállású és világnézetű lapok között, ami nem egy alkalommal hosszas polemikákat eredményezett. A két fő irányzat, a polgári liberalizmus és az udvarhű konzervativizmus közötti harc tehát a politikai hírlapok hasábjain is fellángolt.

Két lap, a liberális ellenzék sajtóorgánumává váló *Pesti Hírlap*, valamint a Béccsel szövetségben lévő aulikus arisztokrácia új generációt képviselő, óvatos reformpolitikát is hirdető vezetői által irányított *Budapesti Híradó* került az előtérbe. Ám az 1840-es évek második felétől egyre markánsabb véleményt fogalmazott meg a hazai helyzetről egy másik konzervatív lap, a *Nemzeti Ujság* is.¹ Munkámban e politikai hírlapnak az 1848-as pesti forradalomra adott válaszát igyekszem bemutatni, röviden kitérve az utolsó két rendi országgyűlés közötti időszakra, valamint a lap jogutódjának tekinthető *Nemzeti* első heteire is.

A *Nemzeti Ujság* az 1806-ban Kultsár István által alapított *Hazai Tudósítások*, majd 1808-tól *Hazai és Külföldi Tudósítások* elnevezésű politikai hírlap jogutódjának tekinthető. Nevét 1840-ben változtatták *Nemzeti Ujságra*, a lapra munkatársai és a közvélemény egyaránt konzervatív és katolikus orgánumnaként tekintettek. Az 1840-es évek első felében a lap szerkesztői nem értek fel Kossuth tehetségéhez, így jóval kisebb hatást gyakoroltak a közvé-

¹ Dezsényi Béla: *Nemzeti Ujság 1840–1848. Nyolc év egy konzervatív hírlap életéből*. Különlenyomat a „Regnum Egyháztörténeti Évkönyv” 1940–41. kötetéből. Budapest, 1941.

leményre, mint a *Pesti Hírlap* lapszámai. 1845 januárjában azonban új szerkesztő, Liphay Sándor került a lap élére. Az ő tehetsége sem szárnyalta túl a korszak jelentős íróit, de az 1840-es években ő volt a lap legtöbbször hivatott szerkesztője. Írásomban a *Nemzeti Ujságnak* az ő nevével fémjelzett időszakát vizsgálom.

Liphay Sándor nemesi származású vagyonos pesti ügyvéd volt.² Érdeklődése nem csak a sajtóra terjedt ki, ezért elsősorban nem jövedelemforrásként tekintett hírlapi munkájára. Jogi diplomája megszerzése után a konzervatív csoportosulás egyik vezéralakja lett Pesten, annak szervezőmunkájából tevékenyen kivette a részét. 1845 októberében az ő kezdeményezésére jött létre a Közhasznú Gyűde.³ A pártharcok közepette a pártatlanságát hangsúlyozó Gyűde célja az volt, hogy ellensúlyt képezzen az ellenzéki törekvésekkel szemben, ennek megfelelően főként konzervatív beállítottságú tagokból állt, és szoros kapcsolat fűzte a *Nemzeti Ujsághoz*. A lap gyakorlatilag e konzervatív kör hivatalos lapja volt, szerkesztőgárdája pedig jórészt a Gyűdeből került ki.⁴ Társszerkesztőként, de Liphaynak alárendelt szerepkörben működött közre a lapnál a szintén nemesi származású ügyvéd, Illucz Oláh János.⁵

Az 1843–1844-i sikertelen országgyűlés után a bécsi kormányzat az adminisztrátori rendszer által igyekezett minél több hívet szerezni magának a megyékben, míg a liberális ellenzék passzív ellenállásba vonult. Ráadásul Kossuth Lajos többé már nem volt a *Pesti Hírlap* főszerkesztője, helyét a centralisták vették át.⁶

1845 és 1847 között a *Nemzeti Ujság* hol közeledett a „hivatalos” konzervatív, azaz a bécsi kormányzat által meghatározott állásponthoz, hol távolodott attól, azonban teljesen sohasem szakított a bécsi központ elveivel. A két országgyűlés közötti időszakban folyamatosan bírálták a centralizmus

² Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. V. kötet. Hornyánszky Viktor Könyvkiadóhivatala, Budapest, 1897.

³ Velkey Ferenc: „Párt! Szólj, ki vagy?” Politikai önmeghatározások 1846–47 pártprogramjaiban. In: Molnár András (szerk.): *Az ellenzéki nyilatkozat és a kortársak*. Zalaegerszegi Szabadelvű Kör, Zalaegerszeg, 1998.

⁴ Deák Ágnes: *A koronás Wargha. Egy kettős ügynök Kossuth és a császári rendőrség szolgálatában*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2010.

⁵ Kókay György (szerk.): *A magyar sajtó története*. I. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979.

⁶ Gergely András (szerk.): *Magyarország története a 19. században*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003.

és a népképviselő elvét, s a Habsburg Birodalom nyugati felével való egyetértés szükségességét hirdették.⁷ Ahogyan azt a lap olvasói olvashatták, Ausztria és Magyarország kapcsolata Európa ügye lett, hiszen a birodalom Magyarországgal együtt tartotta fenn a kontinentális egyensúlyt.⁸ 1845 és 1846 folyamán viszont Liphay úgy vélte, a magyar politikai életnek jót tenne egy harmadik, középutas párt megalakítása, mely egyensúlyt hozna az országban. Ugyanis a lapban olvasható vélemény szerint a magyar politikai csoportosulások csak külső megjelenésükben tértek el egymástól, de lényegük megegyezett, például abban, hogy maguknak akarták a haladás és fejlődés dicsőségét. A harmadik utas párt gondolatát először Széchenyi István vetette fel az 1840-es évek elején. A konzervatívok 1846 nyarán érkezettnek látták az időt arra, hogy saját párt szervezésébe kezdjenek, ugyanis Apponyi György kancellárságán keresztül a fiatal konzervatív reformerek kerültek hatalomra. A készülő program főbb elemeit a *Budapesti Hiradó* kezdte tárgyalni, míg a konzervatív találkozókat rendszeressé váltak a Gyűlésben. A Konzervatív Párt megalapítására végül 1846. november 12-én került sor. A konzervatív program elsősorban a Konzervatív Párt közéleti elhelyezkedését határozta körül, fő céljuknak pedig konzervatív párti alsótáblai többség kialakítását tekintették a következő országgyűlésre. A párt megalakulása után a *Nemzeti Ujság* felhagyott a harmadikutas párt megalakításának gondolatával.

1847 tavaszán–nyarán „Nyílt levelek Liphay Sándorhoz” címmel cikksorozat jelent meg a hírlap hasábjain.⁹ Az ismeretlen szerző tollából származó cikkek meglepően erős hangvétellel támadták a magyar kormányzat adminisztrációját és elmarasztalták a megyékben kialakult konzervatív kisebbség miatt. A cikksorozat nagy port kavart a megjelenésekor, sőt a 11 részes cikksorozat utolsó vezércikke meg sem jelenhetett a lapban. A helytartótanács tanácsosa, a cenzúrahivatal akkori vezetője, Szőgyény-Marich László emlékirataiban leírta, a *Nemzeti Ujság* több munkát adott nekik, mint a liberális és ellenzéki sajtótermékek összesen.¹⁰

Társadalmi és gazdasági kérdésekben a lap nem távolodott el ennyire a Bécs által is pártolt konzervatív programtól. Habár a közteherviselést és a jobbágyfelszabadítást elkerülhetetlennek és szükségesnek vélték a lap mun-

⁷ *Nemzeti Ujság*, 1845. január 2. „Irány és tájékozás.”

⁸ Uo. 1846. július 14. „Politikai programm.”

⁹ 1847. április 22. és augusztus 1. között jelentek meg a cikkek.

¹⁰ Szőgyény-Marich László országbíró emlékiratai, III. fejezet.

katársai,¹¹ de csak jelentős előkészületek után, hiszen elgondolásuk szerint a közbirodalmi és a nemzeti viszonyok még nem voltak elég fejlettek az említett törvények végrehajtásához. A szerzők következetesen elvetették a feltétlen adózás és az örökváltság együttes megvalósítását is, mivel szerintük e két reformjavaslat nem volt összekapcsolható, azokat külön-külön lehetett csak megoldani.¹²

1847 novemberében összeült az újabb, mint utóbb kiderült, utolsó rendi országgyűlés Pozsonyban, néhány héttel később pedig véres harcok bontakoztak ki a kontinens több régiójában. A gazdasági és társadalmi feszültségeknek is köszönhetően kirobbanó forradalmi hullám Itáliából kiindulva, majd Párizsban döntő lökést kapva Magyarországot is elérte. A vér nélküli pesti forradalom nyomán elkezdődhetett Magyarország polgári átalakulása, és néhány hét alatt megvalósulni látszott az, amiért a liberális ellenzék évtizedek óta küzdött. A konzervatív erők egyértelmű vereséget szenvedtek, de ilyen gyors és átütő sikerre maguk az ellenzéki vezetők sem számítottak.

A sikeres pesti forradalom következtében a konzervatívoknak szembe kellett nézniük saját eszméik bukásával. Míg vezető orgánumuk, a *Budapesti Híradó* szerkesztőt váltott, a *Nemzeti Ujság* – habár márciusi ifjakkal is kibővült szerkesztőgárdával, de – továbbra is Liphay Sándor szerkesztésében jelent meg és a forradalom mellé állva üdvözölte annak minden vívmányt. Sőt a *Nemzeti Ujság*ban jelent meg a március 15-i pesti események első leírása, a lap közölte először a 12 pontot és Petőfi *Nemzeti Dalát*. Továbbá még a megalakuló új magyar kormány beiktatása előtt közzé tett egy „kívánságlistát” a leendő miniszterekről, soraikban csupa liberális vezető személyiséggel.¹³ A radikális fordulatra mindenekelőtt magyarázatot kellett adnia a lap olvasóközönségének.

A vezérszerkesztő, Liphay Sándor úgy vélte, az átalakulás Isten elrendelése szerint ment végbe, ezért eredményeit nem szabad megkérdőjelezni; még akkor sem, ha a változások jóval radikálisabb módon mentek végbe, mint azt remélték. „Forradalmunknak isteni bélyege van (...) szebbet, dicsőbbet, a világ soha nem látott” – olvasható a lap egyik márciusi számá-

¹¹ Elsősorban Csiki Emánuel, Kállay Ferenc és Liphay Sándor írtak társadalmi-gazdasági kérdésekről az újságban.

¹² *Nemzeti Ujság*, 1847. január 1. „Adó és urberváltság.”

¹³ Uo. 1848. március 17. „Kiket kíván a nemzet felelős ministereknek?”

ban.¹⁴ A lap egyértelműen érzekelte az események korszakalkotó voltát és igyekezett az új állapotokat valamilyen módon befogadni és magáévá tenni.

Mindenekelőtt az ország helyreállt függetlenségét üdvözölték a lap munkatársai. A kialakult helyzet nemzeti egységben jött létre, mely nemzeti egység az új, felelős magyar kormányban öltött testet.¹⁵ Az új rendszerben már nem volt szükség pártokra és eszmékre, fejtegették, egyedül az ország felvirágoztatása számít, és csupán az új állapotokat kell konzerválni. Az új magyar kormány feltétel nélküli támogatására és tiszteletére hívtak fel. A lap e politikája az új sajtótörvény országgyűlési tárgyalása során is érvényesült. A törvény tervezete lényegesen eltért a korábbi várakozásoktól, mindenekelőtt jelentős kauciót helyezett kilátásba új lapok indításánál.¹⁶ A pesti ifjúság a törvénytervezet szövegét a Duna-parton elégette, mely cselekedetükkel nyíltan szembefordultak a diétával. Habár a törvény tervezetével a *Nemzeti Ujság* sem volt elégedett, a márciusi ifjak tettét mélységesen elítélte, ismét felszólított az új rendszer feltétel nélküli támogatására és a rend megőrzésére. Liphay szerint ugyanis: „Mozgalmi időszakban, bármi békes szint viseljen magán az események külső menetele, közel esik mindig a látszatos nyugalom állapotához a féktelen erőszak lehető kitérése.”¹⁷ A rend a szabadság lelke, vallotta. A konzervatív forradalomellenessége láthatólag a mélyben ott lapult a lapnak a nagy átalakulást támogató őszinte lelkesedése alatt.

A régi, „országnyomorgató” rendszertől teljes mértékben elhatárolódtak, és bukottnak bélyegezték. Ennek ellenére közölték Apponyi György levelét, melyben a volt magyar kancellár nemzet iránti hűségéről biztosította a közvéleményt.¹⁸ Liphay úgy nyilatkozott, ők már 1847 októberében szakítottak a konzervatívokkal, ám e szakítás véleményem szerint nem volt egyértelmű. A hírlap élt a gyanúval, hogy a szálakat továbbra is a bécsi kamarilla mozgatja a háttérben; az abszolutizmus habár „meghajlott, de megtörve nincs” – hirdették. Éppen ezért roppant ellenségesen fogadták V. Ferdinánd leiratát március 28-án. A királyi leirat ugyanis nem hagyta jóvá a nádor helytartói jogkörét, megtartotta a Kancelláriát és az új magyar kormány jogkörét a Helytartótanácséval tette egyenlővé. A magyar pénzügyeket a királyi kincstár, míg a hadsereget a magyar király hatásköre alá vonta, ezzel megakadá-

¹⁴ Uo. 1848. március 28. „Inditvány.”

¹⁵ Uo. 1848. március 19. „Batthyány-Kossuth ministerium.”

¹⁶ Uo. 1848. március 24. „Figyelmeztetésünk.”

¹⁷ Uo. 1848. március 26. „Magyarország és Erdély.”

¹⁸ Uo. 1848. április 8. „Apponyi György levele.”

lyozva az önálló magyar hadügy és pénzügy megalakítását. Sőt a dokumentum elrendelte az úrbéri viszonyok megszüntetéséről szóló törvényjavaslat újratárgyalását. A királyi leirat csalódottságot és ingerültséget váltott ki az új rendszer támogatóiból, és féltő volt, hogy a vérnélküli forradalom véressé válik. A kedélyeket végül egy újabb és engedékenyebb királyi leirat hűtötte le március 31-én.¹⁹

A társadalmi reformok közül a lap és munkatársai üdvözölték a jobbágy-felszabadítást és a népképviselési elvet. Előbbivel kapcsolatban viszont kiemelték, a földbirtokosokat is dicséret illeti, amiért beleegyeztek az úrbéri viszonyok megszüntetésébe. Az új, megalkotandó alkotmányt mindenféleképpen a *Pragmatica Sanctiót* alapul véve képzelték el, többször hangsúlyozva, a forradalom csak az új „sarkalatos törvény” meghozása után tekinthető végleg lezártnak. „Az alapköveket letettük ugyan már; de még az épület nem áll” – hangoztatták.²⁰

Az eredmények üdvözlése mellett további javaslatokkal is élt a hírlap az ország jövőjét illetően. Például teljhatalmat szerettek volna a nádornak, eltöröltették volna a napilapok terjesztését terhelő postabért, ideiglenesen érvényben hagyták volna a szegény nemesség adómentességét, engedélyezték volna a világi öltözetet és az „arcszörzetet” a papok számára.²¹ Mégis az egyik legérdekesebb javaslatuk a *Pragmatica Sanctio* korabeli értelmezésének határait feszegette. E szerint Magyarország kormányszata számára saját külképviseletet és saját diplomáciát, egyszóval önálló külpolitikát követeltek. Azzal érveltek, hogy az ország méretéhez és adottságaihoz képest mindössze „másodrendű” Európa népei között, amin az autonóm magyar diplomácia segíthetett volna.

Április vége újabb, ám a márciusihoz mérve mérsékeltbb fordulatot hozott a hírlap életében: több mint három év után Liphay Sándor lemondott főszerkesztői pozíciójáról. Döntését egészségi állapotával, valamint „más viszonyokkal” magyarázta. Lemondásának oka ezzel szemben minden bizonnyal az volt, hogy a *Nemzeti Ujság* húsvét előtti, április 23-i számában két kompromittáló cikk is megjelent. A korábbi főszerkesztő mindkettőt elutasította. Az egyik szerint az adminisztrátori rendszert azért vezette be az előző kormányzat, hogy elérjék, a birodalmi államadósság egy részét Ma-

¹⁹ Urbán Aladár: *Batthyány Lajos miniszterelnöksége*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986.

²⁰ *Nemzeti Ujság*, 1848. április 13. „Magyarország és Erdély.”

²¹ Uo. 1848. március 26. „Magyarország és Erdély.”

gyarország elvállalja. A *Külföld* című rovatban megjelent írás még meglepőbb. Liphay szerint is csak „tévedésből becsuszott”. Történt ugyanis, hogy Karslruhében munkások tüntettek jobb életkörülményekért és a köztársaság mellett. A rovat szerkesztőjének kommentárja szerint: „(...) addig a kényelemhez a statusban senkinek joga nincs, míg a statusban van egyetlen ember a ki éhezik.”²² A szocializmus eszméi felé történő közelítés a *Nemzeti Ujság* főszerkesztője számára nem volt vállalható.

Liphay lemondásával véget ért egy rövid, ám annál izgalmasabb korszak a *Nemzeti Ujság* életében, sőt véget ért maga a *Nemzeti Ujság* is. 1848 májusától 1848. december végi megszűnéséig ugyanis a lap Illucz Oláh János szerkesztésében *Nemzeti* cím alatt jelent meg.

Az új néven megjelenő lap négy jelszóval határozta meg irányát, mely nem sokban különbözött korábbi elvétől. A négy alapelv: alkotmány, nemzetiség, szabadság, egyenlőség.²³ Már az első májusi számból egyértelmű, hogy a hírlap továbbra is a stabilitás és az új rendszer támogatása mellett tette le voksát. „Mit őseink omló vére szerzett”, azt ők megtartották és „letisztították”; a forradalom – mely a világosság istenének kezéből való – tehát csak helyreállította a régi rendet, nem pedig teljesen új helyzetet teremtett. Ennek értelmében 1848-cal elkezdődött az elmúlt háromszáz év legszebb időszaka, amikor az ország végre ismét a saját kezébe vehette a sorsát és küzdhetett saját felvirágoztatásáért.²⁴

Mindezzel együtt a vezércikkek szerint az országot a határokon belül és határain kívülről is veszély fenyegeti. A bécsi központ egyrészt igyekezett az 1848. 3. törvénycikk (ami önálló hadügyet és külügyet irányzott elő Magyarország számára) végrehajtását korlátozni, másrészt szerette volna az államadósság egy részét Magyarországgal elvállaltatni. Előbbi érdekében Bécs még – hol burkoltan, hol nyíltabban – a magyarelles nemzeti mozgalmakat is támogatta, legyen szó a horvátok nyílt ellenállásáról vagy a magyarországi szerbek felkeléséről. A határokon belül e két nemzeti mozgalmak jelentette a legnagyobb kihívást az ország számára 1848 tavaszán. „A vész gyors szárnyakon közeledik” – olvasható a május 2-i vezércikkben. A határon belüli veszélyt Bécs és az általa bátorított horvát illirizmus jelentette. Az uralkodó, de csak mint osztrák császár és nem magyar király által is bátorított horvát nemzeti vezetők és eszméik azonban a *Nemzeti*

²² Uo. 1848. április 23. „Külföld.”

²³ *Nemzeti*, 1848. május 2. Vezércikk

²⁴ Uo. 1848. május 23. Vezércikk

szerint kisebbségben voltak Horvátországon belül. Ennek ellenére a birodalmi főváros polgárháborúra törekedett a magyarok és a horvátok, e két testvérnemzet között. Ez azonban magára a dinasztiaira és így a birodalmi egységre nézve is veszélyes, olvashatjuk a lapban, hiszen a szláv vezetők a császárt is könnyedén elárulhatják az oroszok kedvéért és kényéért. Ezen a ponton kapcsolódott össze a belső és az oroszok és a pánszlávizmus által megtestesített külső veszély.

Hasábjain a *Nemzeti* valóságos propagandát folytatott az Orosz Birodalom mint a Magyarország határait fenyegető „éjszakai kolosszus” ellen. Az oroszok már március végén előtérbe kerültek a *Nemzeti Ujság* lapjain, amikor állítólag az a szóbeszéd terjengett Pesten, hogy Metternich Szentpétervárra szökött, és ott sereget gyűjt a forradalmi erők ellen.²⁵ A *Nemzeti* régi-új munkatársai elsősorban a pánszlávizmustól való félelem alaptalanságát, illetve az Orosz Birodalom elnyomó magatartását hangsúlyozták. Véleményük szerint az oroszok támogatottsága jelentéktelen volt a szlávok körében, ezt támasztotta alá a lengyelek és az al-dunai tartományok oroszokkal ellenséges viszonya. Az északi szlávokat (elsősorban a cseheket) csak képzettségük alacsony foka miatt sikerült az oroszoknak felbujtaniuk, vélték.²⁶

Hirdették, a szlávok legnagyobb ellensége maga az Orosz Birodalom, ugyanis csak a kisebb nemzetek beolvasztására törekedik. Ezzel ellentétben a szlávok legnagyobb barátja a Magyar Királyság, mely egyedül ígért és biztosított számukra vallási és polgári szabadságot, illetve a hivatalos ügyeken kívül anyanyelvük korlátlan használatát és ápolását. Magyarország nem csak a szlávokat, hanem Európát is védelmezi az oroszok ellenében. Habár a szlávok nyelve sohasem lehet hivatalos nyelv Magyarországon, a lap azzal érvelt, hogy az Orosz Birodalomban sem teljes egészében az orosz a diplomácia nyelve. Az orosz politika számlájára írta a lap a déli szlávok (elsősorban szerbek és horvátok) elszakadási törekvéseit is. A Horvátországtól egészen a Fekete-tengerig terjedő „déli Szlávország” gondolatát orosz machinációnak vélte, melynek célja Konstantinápoly orosz kézre juttatása. Éppen ezért azok a szláv vezetők, akik kiálltak az oroszok mellett, állították, „a szolgaság propagandájának első zsoldosai”. Habár ahogyan a *Nemzeti Ujság* és a *Nemzeti* is támogatott minden nemzeti törekvést, ezt a mozgalmat és annak célját nem tudták elfogadni.²⁷

²⁵ *Nemzeti Ujság*, 1848. április 11. „Magyarország és Erdély.”

²⁶ *Nemzeti*, 1848. május 4. Vezércikk

²⁷ Uo. 1848. május 18. Vezércikk.

Az oroszokhoz hasonlóan meglehetősen erőteljes bírálatot kapott a bécsi udvar és kormányzat politikája is a hírlap hasábjain. Egyenesen kijelentették: mivel a Habsburg Birodalom és Bécs gazdagsága egyedül a kizsákmányoló politikából fakadt, új politikára van szüksége a birodalmi vezetésnek, ráadásul, tették hozzá, Bécs már mindössze az ausztriai nagyhercegség fővárosának tekinthető.²⁸

Az újság szerint Pest legnagyobb ellensége a márciusi forradalom után Bécs volt, ennek ellenére kijelentették, a két birodalomrész közötti ellenségeskedésnek véget kell vetni; a *Nemzeti* ennek érdekében közzétette Béccsel szembeni elvárásait. Az összehívandó ausztriai nemzetgyűléstől adócsökkentést és a korábbi költségvetések utólagos nyilvánossá tételét várta a lap, aminek habár államcsőd lett volna az eredménye, azonban az egész birodalom nem omlott volna össze, mindössze az államnak hitelező családok. A vezércikk írója úgy vélte, ennek érdekében a magyar védvámrendszer eszméjét el kell vetni, hiszen a fejletlen és ezért versenyképtelen magyar ipar cikkei helyett az ausztriai iparcikkek behozatalát kellene támogatni. Ezek mellett támogatták a magyar kormány álláspontját, amely megtagadta a birodalmi államadósság egy részének átvállalását és magyar újoncok küldését az Észak-Itáliában folyó háborúba.²⁹

Habár a birodalmi államadósság átvállalásának elvetése vezetett részben Liphay Sándor lemondásához, a lap kitartott álláspontja mellett a hírlap névváltoztatása után is. Azzal érveltek, hogy Magyarországnak nem volt beleszólása a hitelek felvételébe és azok felhasználásába, így nem érezték kötelező érvényűnek magukra nézve azok visszafizetését sem. Másik érvük az volt, hogy az ország, ha akarta volna, sem tudta volna átvállalni azt, hiszen nem volt miből finanszírozni, az ország még jobban elszegényedett volna, és egy esetleges államcsőd Ausztriára is komoly hatást gyakorolna. E tekintetben tehát teljes egészében átvették a magyar kormányzat hivatalos álláspontját.

Károly Albert szárd–piemonti uralkodó március 23-i hadüzenete után Ausztria háborúba keveredett az észak-itáliai tartományok Bécs-ellenes felkelését támogató szárd–piemonti hadsereggel. A *Pragmatica Sanctio* alapján Magyarországnak is kötelessége volt kivenni a részét a harcokból, azonban a magyar háborús részvétel morális akadályokba ütközött. Úgy érveltek, hogy egyrészt a magyar katonai segítség egy esetleges európai háborúra nézve is döntő jelentőségű lehet, másrészt szerintük a dinasztia sem teljesi-

²⁸ Uo. 1848. május 7. Vezércikk.

²⁹ Uo. 1848. május 9. Vezércikk.

tette minden kötelezettségét, melyet a *Pragmatica Sanctio* előírt.³⁰ Mint írták, a magyar nemzetet lehetetlen egy szintén a szabadságáért harcoló nép ellen hangolni, arra még az új magyar kormány sem képes. Következésképpen Magyarország és a magyar katonák nem hajlandók részt venni a háborúban. „... a birodalom integritását Olaszország irányában védelmezni annyi volna, mint a dynastia és nemzetünk állását compromittálni.”³¹

Ráadásul a lap szerint az itáliai háborúnak nincs gyakorlati haszna. Lombardia eszerint „szép óra, mely nem jár rendesen”, többet kell rá költeni, mint amennyit ért. A lap szerint ez az egyik oka a birodalom területén érvényben lévő magas adóknak is, ezért is el kell engedni a tartományt.³²

Az Ausztriával szembeni ellenszenvet és ellentétet csak növelte egy pesti incidens, melynek során többen életüket veszítették. Május 10-én éjjel ugyanis az egyetemi ifjúság „macskazenét” szándékozott adni Lederer Ignác császári és királyi tábornagy, budai főhadparancsnok háza előtt, azonban a demonstrálókra lesből katonák támadtak rá, és a cikk szerint a lap egyik munkatársa is életét vesztette a támadásban. A lap hasábjain is nagy port kavart esemény után az udvarhú Lederer elhagyta Budát, így a felelősségre vonását követelő *Nemzeti* végül nem tudott elégtételt venni az elhunyt szerzőtárs haláláért.³³ A hírlap azonban ezután is az Ausztriával való megegyezésre törekedett és arra hívta fel a magyar kormányt is.

A megbékélésre jó esélyt adott a május 14-én kirobbanó második bécsi forradalom, s hogy ennek következtében az uralkodó család 17-én Innsbruckba menekült. A *Nemzeti* egyből lecsapott a kínálkozó lehetőségre, és arra kérte a királyt, tegye át Budára a székhelyét. A kérést igyekeztek érvekkel is alátámasztani: a magyar nemzet szívesen fogadná királyát, egészen biztosan nem üldöznék el; megfelelő védelmet élvezne a dinasztia; a király ezzel pénzügyileg is segítené az országot, hiszen az emberek szívesebben adóznának.³⁴ Hosszú távú megoldást jelenthetne ez, érveltek tovább; Buda

³⁰ *Nemzeti Ujság*, 1848. április 6. „Magyarország és Erdély.” Itt a cikk írója arra célzott, hogy a dinasztia nem tett meg mindent a Magyar Korona jog szerinti örökségei – egészen pontosan Galícia és az al-dunai tartományok – visszaszerzése érdekében.

³¹ Uo. 1848. április 6. „Magyarország és Erdély.”

³² *Nemzeti*, 1848. május 9. Vezércikk.

³³ Uo. 1848. május 12. Vezércikk.

³⁴ A kialakuló polgárháborús helyzetben a magyar kormány önkéntes adózásra hívta fel az ország lakosait, a cikk szerzője valószínűleg az adózás e válfajára gondolt.

földrajzilag is a Birodalom középpontjában fekszik, lehetne-e ennél ideálisabb helyet találni egy királyi székhelynek?³⁵ A király „hazahívásának” kísérlete egyébként összecsengett a magyar kormány kívánságaival is. A Batthyány-kormány külpolitikájában egyszerre kétféle koncepció is megmutatkozott a forradalom utáni hetekben-hónapokban. Az egyik koncepció szerint Magyarországnak önálló külképviselőre és a monarchia érdekeit is szem előtt tartó diplomáciára van szüksége.³⁶ Ez az álláspont jelent meg eleinte a *Nemzeti* hasábjain is. A másik, Hajnal István által „nagymagyarnak” nevezett koncepció lényege az volt, hogy Ausztriától függetlenül, de a Habsburgok irányítása alatt kell létrehozni a birodalmat, melynek központja Magyarország, és amely a román tartományokkal és a Török Birodalom esetleges felbomlása után egyéb területekkel is kibővülve sikeresen gátat tudna szabni az orosz terjeszkedésnek.³⁷ A *Nemzet*ben erre a koncepcióra is találhatunk utalásokat, elsősorban a király székhelyének Budára történő áthelyezése kapcsán.

A kibontakozó polgárháborús helyzetben a hírlap továbbra is a nemzeti egységre és annak erősítésére szólított fel. Támogatta az önkéntes adózás és a hadseregbe vonulás lehetőségét, erre bátorította olvasóközönségét. A fegyveres erőkkel kapcsolatban a lap értekezett a nemzetőrség bevezetendő egyenruhájáról, valamint egy megalakítandó magyar hadsereg fővezéről is; ez utóbbi pozícióra úgy vélték, a király távollétében István nádor mint királyi helytartó lehetne a legalkalmasabb. Arról, hogy a magyar hadsereg és a birodalmi hadsereg viszonyát hogyan képzelte el, a vezércikk írója nem nyilatkozott.³⁸

Május 30-i számának címlapján a lap közzétette a haza védelmét elősegítő programját. A vezércikk írója úgy vélte, az akkori állapotok nagyban hasonlítanak az államalapítás időszakának állapotaihoz: a szomszéd hatalmak akkor is és 1848-ban is a támadásra alkalmas időt várták; az ország határain belül akkor a pogányok, 1848-ban pedig a nem magyar nemzetiségek próbálták felborítani a rendet. A megoldást a következőkben vázolták: a legfejlettebb szomszédos nemzetekkel (elsősorban a németekkel) szövetséget kötni és ellentmondást nem tűrve elnyomni a belső lázadást. Az ország

³⁵ Uo. 1848. május 21. Vezércikk.

³⁶ Kosáry Domokos: *Magyarország és a nemzetközi politika 1848–1849-ben*. História Könyvtár, Budapest, 1999

³⁷ Hajnal István: *A Batthyány-kormány külpolitikája*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1987.

³⁸ *Nemzeti*, 1848. május 23. Vezércikk.

egyedüli hivatalos nyelve csak a magyar lehet, ám a *Pragmatica Sanctio* csak akkor maradhat érvényben, ha a király székhelye Bécs vagy Buda (ez esetben egyértelműen Buda, hiszen a Bécsből akkor elmenekült uralkodó nem valószínű, hogy visszament volna a forradalmi zavargások sújtotta birodalmi fővárosba). Végül, de nem utolsósorban szilárd és hosszú távú, a demokrácia alapján nyugvó alkotmányra van szükség, melynek megalkotása a júliusra összehívott első népképviselői országgyűlés feladata. A demokráciát a monarchiával teljesen összeegyeztethetőnek vélte a főszerkesztő, de minden bizonnyal demokrácia alatt nem népuralmat, hanem a kiváltságok eltörlését és a jogok kiterjesztését értette.

Összességében a hírlap szerkesztői és kiadója nem utasították el mereven a haladás liberálisok által propagált eszméjét, igyekeztek alkalmazkodni az új viszonyokhoz. Az alapvetően konzervatív politikai hírlap 1845 és 1847 között folyamatosan távolodott a bécsi abszolutista udvar hivatalos álláspontjától. 1848 márciusában a kortársak számára is érthetetlen eszmei és politikai fordulatot végrehajtva teljes mellszélességgel beállt az új rendszer támogatói sorába; sőt a *Nemzeti Ujság* volt az első sajtótermék, mely megtette ezt. Ennek egyik oka lehet a forradalmi helyzettel való teljes azonosulás, amit alátámaszt, hogy többen is csatlakoztak a márciusi ifjak közül 1848 márciusában a hírlap munkatársaihoz. Ezen ifjak közé tartozott például Majer Károly, aki a lap országgyűlési tudósítója lett, Birányi-Schultz Ákos, akinek a pesti forradalom első leírását köszönhetjük, vagy az alapvetően konzervatív, de a márciusi ifjakhoz csatlakozott Bulyovszki Gyula is. Az ifjak számára vonzerőt jelenthetett a lap megváltozott álláspontja, s talán úgy gondolhatták, hosszabb távon a hírlapot saját kezeikbe vehetik. Ebben, úgy tűnik, partner volt Illucz Oláh János is. A pálfordulás további oka lehet, hogy a lap és munkatársai féltek a forradalom további radikalizálódásától és az új rendszer támogatásával próbálták annak gátat szabni. Valószínű, hogy mindkét tényező szerepet játszott a fordulatban, és a konzervatív eszmék fő irányvonalától már korábban eltávolodó lap így igyekezett megmenekülni a háttérbe szorulástól.

Az első felelős magyar kormány a megalakulása után, habár a szerkesztőgárda teljes mellszélességgel támogatta annak minden cselekedetét, a későbbi felelősségre vonás lehetőségét fenntartotta magának. Sőt nem zárkózott el a minisztériumok bírálattól sem, amennyiben azok nem az általa helyesnek ítélt utat követték. A hírlap főszerkesztője magát a kormánytól függetlennek tartotta. Mindezt valószínűleg a rend fenntartása és a forradalom radikalizálódásának elkerülése érdekében hangoztatta. Ugyanakkor továbbra

is intenzíven tárgyalta a lap a felekezeti kérdéseket, és többször írtak a forradalmi rendetlenség lehetséges veszélyeiről is.

*Emigráció és abolíció – A texasi németek és a rabszolgaság**

BERCZELI-NEMCSÉNYI ALEX

Az Amerikai Egyesült Államok az 1783-as megalakulását követően, a 19. század folyamán vált politikailag és gazdaságilag egységessé. A korszakban történt változások következtében több olyan társadalmat érintő kérdés merült fel, amelyekre a központi kormányzat nem tudott választ adni. Ilyen volt a század első felében a rabszolgaság intézménye, amely gazdasági szempontból az Egyesült Államok déli államai számára nélkülözhetetlen volt, azonban ideológiai szempontból megkérdőjelezte a szabadságról alkotott elképzelést. A kibontakozó politikai viták többször is fenyegették az állam egységét, de az afroamerikaiak helyzetére vonatkozóan nem sikerült tartós megoldást találni. Ezért elindultak azok az alulról szerveződő kezdeményezések, melyek célja a rabszolgák felszabadítása volt.

A kialakuló abolícinoista mozgalomnak számos támogatója akadt a társadalmi reformok érdekében fellépő, kontinensre érkező bevándorlók között is. Tanulmányom középpontjában Ernst Kapp áll, aki tagja volt annak a német–amerikaiakból álló körnek, amely tevélegesen fellépett az afroamerikaiak helyzetének javításáért. 1854-ben vezetésével fogalmazták meg a texasi San Antonióban tartott gyűlés kiáltványát, amely több ponton érintette a rabszolgaság kérdését.

Tanulmányom tágabb kutatásba illeszkedik bele, amelyben az Amerikai Egyesült Államokban és Európában végbement gazdasági változások társadalomra gyakorolt hatásait vizsgálom, különös tekintettel az egyes társadalmi mozgalmak közötti kapcsolatokra.

* A tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma UNKP-18-2 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

A gazdasági fejlődés és a kompromisszumok ideje

A 19. század az Egyesült Államok számára az ipari forradalom százada volt, ekkor vált kereskedelmi kolóniából ipari nagyhatalommá.¹ Függetlensége az 1812 és 1814 között lezajlott angol–amerikai háború után szilárdult meg mind politikai, mind gazdasági szempontból. A korszakban még agrár-állam volt, de az iparosodás kezdete is ekkorra tehető.² Azért, hogy a korábban olcsón megvásárolható brit árucikkek ne jelentsenek veszélyt erre a fejlődésre, 1816-ban megszületett az első védővám jellegű törvény.³ A gyár-ipar elsősorban a mezőgazdasághoz kapcsolódó feldolgozó ágazatokban, a malomiparban, húsiparban, cukoriparban kapott egyre nagyobb hangsúlyt.⁴ Az erősödő ipar elsősorban az északi államokban volt jelen, s az ott megtermelt javak az Egyesült Államok belső piacán kerültek forgalomba.⁵ Folyamatosan javult a termelékenység hatékonysága is.⁶ A fejlődést azonban egyfajta ciklikusság jellemezte, a polgárháború előtt három gazdasági válság is megszakította, amelyeknek a megoldása a központi kormányzatra hárult, s a visszaesést mindig fellendülés követte.⁷

A pénzügyi válságok ellenére megvoltak a gazdasági fejlődés természetes forrásai. A század első felében lezajlott területgyarapodásokkal az észak-amerikai kontinensen szinte korlátlan mennyiségben rendelkezésre álló földterületeket és kiaknázatlan ásványkincseket is a fejlődő gazdaság szolgálatába tudták állítani. Azonban ezzel párhuzamosan nem jött létre az államok

¹ Benda Gyula: *New Economic History*. In: Benda Gyula: *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Osiris Kiadó, Budapest, 2006. 34.

² Carl N. Degler: *Az élő múlt. Milyen erők formálták Amerika mai képét?* Európa Könyvkiadó, Budapest, 1993. 247.; Hahner Péter: *Az Amerikai Egyesült Államok a 19. században a polgárháború előtt*. In: Bebesi György (szerk.): *A hosszú 19. század rövid története*. Bocz Kiadó, Pécs, 2010. 253.

³ Degler: *Az élő múlt...* i. m. 131.

⁴ Uo.

⁵ Magyarics Tamás: *Az Egyesült Államok külpolitikájának története. Mitosz és valóság: érdekek és értékek*. Antall József Tudásközpont, Budapest, 2014. 96.

⁶ Az egy munkásra eső termelés az 1840-es években 10, az 1850-es években már 23%-kal emelkedett, s ezzel párhuzamosan a fogyasztása összértéke is megnőtt, 1844 és 1845 között például 69%-kal. Charles Sellers – Henry May – Neil R. McMillen: *Az Egyesült Államok története*. Maecenas Könyvek, Budapest, 1995. 164.

⁷ Az Egyesült Államokban 1819-ben, 1837-ben, majd 1857-ben bontakozott ki gazdasági válság. Hahner: *Az Amerikai Egyesült Államok a 19. században...* i. m. 253.

gazdasági és politikai egysége. Az ország új, nyugati területein a kereskedelmi és gazdasági központok elszórtan voltak jelen, így a termelés leginkább önellátásra, a kereskedelem pedig csak a helyi piacokra korlátozódott.⁸ Így közös céllá vált, hogy egységesítsék a különálló központokat és régiókat. Az egyes államok, városok és magántőkével rendelkező beruházók összefogásával használati díjas utakat és folyókat összekötő csatornákat, valamint vasutakat kezdtek építeni.⁹ Ez a teher- és személyszállítás forradalmasítása mellett az ipar és a mezőgazdaság együttes fejlődését eredményezte.

Az egyes gazdasági központok összekötése azonban főként az iparilag fejlettebb északkeleti államok, valamint az új, nyugati területek közötti munkamegosztás létrejöttét tette lehetővé.¹⁰ Az Egyesült Államok északi és déli régiójának gazdasági, társadalmi fejlődése különböző utakon haladt. Az az egységes nemzeti piac, amelynek létrejöttét ezek a programok szorgalmazták, nem született meg. De nem csak az elszigeteltség okozta a különbségeket, hanem az is, hogy az északi államok politikájukban az ipar, a szabad vállalkozások, illetve a farmergazdaságok támogatására helyezték a hangsúlyt, míg a déli kormányzatokat az ültetvényes érdekek határozták meg.

Délen kiemelten fontos exportcikkékké vált az ültetvényeken termesztett gyapot, dohány és cukor. Az 1812–1814-es háborút követően a technológiai fejlődésnek és a saját fejlesztésű találmányoknak köszönhetően az Egyesült Államok déli régiója a brit textilipar első számú beszállítója lett.¹¹ Ennek eléréséhez azonban szükség volt a rabszolgaság intézményének fenntartására, hiszen az afroamerikaiak munkájának köszönhetően egy gyapotültetvényt akár két év alatt létre lehetett hozni és termőre fordítani.¹² Dél gazdaságának

⁸ Degler: *Az élő múlt...* i. m. 132.

⁹ Sellers – May – McMillen: *Az Egyesült Államok története.* i. m. 65.; Paul Johnson: *Az amerikai nép története.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 2016. 296.

¹⁰ Benda: *New Economic History...* i. m. 39.

¹¹ Uo. 34.; Johnson: *Az amerikai nép története.* i. m. 310–311.; Vö. Benda: *New Economic History...* i. m. 38.: „Robert Brooke Zevina a gyapotipar 19. század eleji fejlődésének tényezőit vizsgálta. Ebben az iparágban nagy fellendülés az 1820-as években ment végbe, jórészt a technológia átalakulása előtt: 1816 és 1833 között az Egyesült Államokban a pamutszövet termelése 840 ezer yardról 231 millió yardra (vagyis évi átlagban 17,1 százalékkal) nőtt.”

¹² Az 1850-es népszámlálási adatok szerint a déli rabszolgák 65%-a a gyapotföldeken, 15%-a a dohányültetvényeken, 6%-a a cukornádültetvényeken, 5%-a pedig a rizsföldeken dolgozott. Urbán Aladár: *Az Amerikai Egyesült Államok.* In: Vadász

alapját jelentették a rabszolgák, akik a korabeli nézet szerint adható-vehető árucikkek, ingóságok voltak. A század elején a déli államok tőkevagyonának 35%-át adták maguk a rabszolgák, s a század közepére ez elérte a 2 milliárd dollárt, ami a teljes szövetségi költségvetés legalább tízszeresét jelentette.¹³

A rabszolgaság intézménye még a gyarmati korszakból maradt fenn, de a 18–19. század fordulóján számos északi államban megszűnt. Az Egyesült Államok Kongresszusában eleinte fenn tudtak tartani egyfajta egyensúlyt a rabszolgatartó és szabad államok között, de a nyugati terjeszkedés során, az új államok felvételekor vált egyre vitatottabbá az intézmény megléte. A kérdéssel kapcsolatban kialakuló viták folyamatos belpolitikai válságot okoztak, amelyet az egyes kormányzatok kompromisszumos megoldásokkal igyekeztek rendezni.

Az első konfliktus 1819–1820-ban bontakozott ki, amikor a Kongresszusnak Missouri csatlakozásáról kellett döntenie. A terület rabszolgatartó államként kérte felvételét az Unióba.¹⁴ A dilemmát az okozta, hogy ha eleget tesznek Missouri kérésének, a rabszolgatartó államok többségbe kerülnek a Szenátusban.¹⁵ Hosszas vitát követően végül 1820. március 6-án megszületett a Missouri állam megalakításáról szóló törvény, amely egyúttal kijelölt egy konkrét vonalat a 36°30' szélességi kör mentén, amely elválasztotta a rabszolgatartó, illetve a szabad államokat.¹⁶ Kikötötték, hogy Missourin kívül a kijelölt határtól északra más rabszolgatartó államot nem hoznak létre.¹⁷ A kompromisszum részeként, az egyensúly megóvása érdekében a Massachusettszól különválni kívánó Maine-t szabad államként vették fel az Unióba.¹⁸

A Missouri-kompromisszum révén a rabszolgaság intézményével kapcsolatos viták megoldódni látszottak, de az amerikai–mexikói háború idején,

Sándor (szerk.): *19. századi egyetemes történelem 1789–1914*. Osiris Kiadó, Budapest, 2011. 495.

¹³ Johnson: *Az amerikai nép története*. i. m. 313.

¹⁴ Sellers – May – McMillen: *Az Egyesült Államok története*. i. m. 122.; Hahner: *Az Amerikai Egyesült Államok a 19. században...* i. m. 257.; Johnson: *Az amerikai nép története*. i. m. 317.

¹⁵ Hahner: *Az Amerikai Egyesült Államok a 19. században...* i. m. 258.

¹⁶ Missouri-kompromisszum. Urbán Aladár (szerk.): *Dokumentumok az Egyesült Államok történetéhez 1774–1918*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1992.

¹⁷ Sellers – May – McMillen: *Az Egyesült Államok története*. i. m. 122.

¹⁸ Johnson: *Az amerikai nép története*. i. m. 318.

s az ott szerzett területek sorsa kapcsán újra kiéleződtek.¹⁹ Már 1846-tól kezdődően fölmerült a kérdés a Kongresszusban, hogy a megszerzett területekre be lehet-e rabszolgákat vinni.²⁰ A vitákkal párhuzamosan az 1848 elején Kaliforniában felfedezett arany miatt nagyon sokan települtek a területre, így 1849 végére már dönteni kellett kormányzatának megszervezéséről.²¹ A kibontakozó válság megoldására 1850 januárjában Henry Clay szenátor nyolc pontból álló javaslatot fogalmazott meg, amelyben számos fölmerült kérdésre megoldási lehetőséget kínált. A tervezet nyomán elfogadott törvények alapján Kalifornia szabad állam lett, a Mexikótól szerzett területeken szervezett territóriumok, Utah és Új-Mexikó lakossága pedig maga dönthetett arról, hogy rabszolgatartó vagy szabad államként kíván-e csatlakozni.²² Az 1850-es kompromisszummal és a népszuverenitás elvének rögzítésével sikerült megoldani a kialakult belpolitikai válságot, de ez sem hozott tartós megnyugvást.

1854-ben Kansas és Nebraska territóriumok megszervezése kapcsán újra felélénkültek az intézmény fenntartásával kapcsolatos viták. A döntés hatályon kívül helyezte a korábbi Missouri-kompromisszumot és megerősítette a népszuverenitás elvét, vagyis korlátozta a Kongresszusnak azt a jogát, hogy esetlegesen központi rendelkezésekkel szabályozzák a rabszolgaság bevezetését az egyes tagállamokban.²³

Mivel a központi törvényhozás a rabszolgaság fenntarthatóságáról vitázott, de az afroamerikaiak helyzetén nem tudott javítani, a 19. század első felében egymástól függetlenül több szervezet is alakult az Egyesült Államokban a rabszolgák felszabadításáért. Az abolícionista mozgalom az 1820-

¹⁹ Az Egyesült Államok és Mexikó közötti békeszerződésről bővebben ld. Kökény Andrea: *Békeszerződés az Egyesült Államok és Mexikó között (1848. február 2.)*. Documenta Historica 52. JATE Press, Szeged, 2001.

²⁰ Hahner: *Az Amerikai Egyesült Államok a 19. században...* i. m. 258. Az amerikai–mexikói háborúról és annak megítéléséről bővebben ld. Kökény Andrea: *Az 1846–1848-as amerikai–mexikói háború és megítélése. Világtörténet*, 8. (40.) évf. (2018), 1. sz. 23–43.

²¹ Sellers – May – McMillen: *Az Egyesült Államok története*. i. m. 162.; Urbán: *Az Amerikai Egyesült Államok*. i. m. 497.

²² Az 1850. évi kompromisszum. In: Urbán (szerk.): *Dokumentumok az Egyesült Államok történetéhez...* i. m. 136.; Urbán: *Az Amerikai Egyesült Államok*. i. m. 497.; Sellers – May – McMillen: *Az Egyesült Államok története*. i. m. 162.

²³ Törvény Kansas és Nebraska territóriumok megszervezésére. In: Urbán (szerk.): *Dokumentumok az Egyesült Államok történetéhez...* i. m. 154–155.

as és 1830-as években kapott nagyobb lendületet, s 1833-ban megszületett az Amerikai Rabszolgaság-ellenes Társaság. Ez a különböző csoportokat igyekezett összefogni, s az 1830-as évek közepére már több mint ezer társaság alakult, nagyjából százezer résztvevővel Új-Angliában, Pennsylvániában és New Yorkban.²⁴

A lehetőségek földje, az Újvilág

Az Amerikai Egyesült Államok a dinamikus fejlődése, az egyént és vállalkozásait támogató politikája, valamint a rangok nélküli társadalma miatt a „lehetőségek földjeként” jelent meg az európai bevándorlók számára. Már a napóleoni háborúkat követően, a 18–19. század fordulóján több százezren érkeztek, s ezután a bevándorlás mértéke egyre növekedett. Az 1820 és 1920 között eltelt száz év alatt 38 millió európai telepedett le az Újvilágban.²⁵ Ebből ötven év alatt összesen 5 millióan keltek át az Egyesült Államokba a tengerentúlról.²⁶

A nagymértékű kivándorlás egyik oka az a demográfiai robbanás volt, amely az 1750-es és 1900-as évek között zajlott le Európában, ekkor a kontinens népessége 150 millióról 400 millióra emelkedett.²⁷ Ennek természetes velejárója volt, hogy sokan elvándorolni kényszerültek. Serkentették a folyamatot azok a környezeti tényezők, gazdasági, társadalmi változások és fegyveres konfliktusok is, amelyek a 19. század első felében zajlottak le az Óvilágban. A napóleoni háborúk, s az utánuk kivetett magas adók, illetve a fokozódó élelmiszerhiány miatt is egyre többen indultak útnak.²⁸ Az 1848-as európai forradalmakat követően sokan politikai okokból kényszerültek emigrálni.

A 19. század elejétől az 1850-es évekig a bevándorlók jellemzően Nyugat- és Észak-Európa gazdaságilag és társadalmilag is fejlettebb régióiból

²⁴ Sellers – May – McMillen: *Az Egyesült Államok története*. i. m. 150.

²⁵ Jürgen Heideking – Christof Mauch: *Geschichte der USA*. Narr Franc Attempo Verlag GmbH, Tübingen, 2006. 95.; Johnson: *Az amerikai nép története*. i. m. 287.; Degler: *Az élő múlt...* i. m. 282.

²⁶ Hahner: *Az Amerikai Egyesült Államok a 19. században...* i. m. 253.

²⁷ Johnson: *Az amerikai nép története*. i. m. 286.

²⁸ A fokozódó élelmiszerhiány az 1816-os év kedvezőtlen időjárása, az 1825–26-os, 1826–27-es és az 1829–30-as kemény telek miatt alakult ki. Uo. 291.

indultak útnak.²⁹ Kimutatható, főleg a német és angol területekről érkezők körében, hogy elsősorban a húsz és harminc év közötti korosztály próbált szerencsét.³⁰ Az amerikai szövetségi kormányzat is támogatta azokat az egyéni vállalkozásokat, amelyek a 19. század első felében megszerzett területek benépesítésére irányultak. A Kongresszus törvényileg rendelkezett arról, hogy a telepesek olcsón juthassanak földhöz. Fontos tényező volt még, hogy Európával ellentétben az Újvilágban ismeretlen volt az egyházi tized, a kötelező katonai szolgálat, a sorozás, a cenzúra és a törvényben rögzített társadalmi különbségek.³¹ Az útnak indulást az is segítette, hogy azok, akik már letelepedtek, rendszeresen írtak haza családjuknak, vagy küldtek cikket a helyi újságoknak, illetve nem egyszer haza is látogattak. Ezek az írások és beszámolók gyakran kissé eltúlozva írták le az Egyesült Államokban tapasztalt anyagi jólétet és biztonságot, hogy minél több mindenkit meggyőzzenek arról, kövessék példájukat.³² A bevándorlók közül sokan a keleti parti gyárakban helyezkedtek el, mások pedig a vasút- és csatornaépítési munkálatokban vettek részt.³³ De többen telepedtek le az Egyesült Államok által megszerzett új, nyugati és déli területeken is, ahol farmerként vagy ültetvényes gazdaként kezdtek új életet.³⁴

A német területekről érkező bevándorlók száma az 1830-as évektől kezdett látványosan emelkedni, s a század során az 1854-es év volt az egyik csúcspont, amikor 215 ezren vándoroltak ki.³⁵ Egységes telepeket hoztak létre a középnegyati államokban, Indiana, Illinois és Missouri területén, illetve többen az olyan nagyobb városokba költöztek be, mint Cincinnati, St.

²⁹ Leginkább Angliából, Franciaországból, Németalföldről és Németországból, valamint Skandináviából. Frank Tibor: *Amerika világi. Angol–amerikai történelmi tanulmányok*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2018. 78.; Degler: *Az élő múlt...* i. m. 282.; Johnson: *Az amerikai nép története*. i. m. 386.

³⁰ Farley Grubb: *German Immigration and Servitude in America 1709-1920*. Routledge, London – New York, 2011. 95.

³¹ Johnson: *Az amerikai nép története*. i. m. 292.

³² Degler: *Az élő múlt...* i. m. 283–284.

³³ Sellers – May – McMillen: *Az Egyesült Államok története*. i. m. 165.

³⁴ A déli területekre, azon belül is Texasba történő bevándorlásról bővebben ld. Kökény Andrea: *Angol-amerikaiak Texasban, 1821–1845*. SZTE Bölcsészettudományi Kar Történettudományi Doktori Iskola, Szeged, 2007.

³⁵ John A. Hawgood: *The Tragedy of German-America. The Germans in the United States of America during the Nineteenth Century – and After*. G. P. Putman's Sons, New York – London, 1940. 57.

Louis vagy Milwaukee.³⁶ Ők elsősorban az ipari szektorban találtak munkát. De sokan telepedtek le a déli államok mezőgazdasági művelésre alkalmas területeire is. Már 1836 és 1845 között magas volt a számuk Texasban, az amerikai–mexikói háború után pedig sokan költöztek a távoli nyugatra is.³⁷

Az 1830-as évektől kezdődően a vidékre települt, elsősorban értelmiségi bevándorlók körében megjelent az a gondolat, hogy Új-Anglia és Új-Spanyolország mintájára megszervezik saját államukat, Új-Németországot.³⁸ Igaz, az elképzelés korábban is megjelent, és már a 18. század második felében serkentő hatással volt a kivándorlásra, gyakorlati megvalósítására azonban csak 1830 és 1855 között tettek kísérletet.³⁹ Az 1830-as években Missouriban, az 1840-es évek közepétől kezdődően Texasban, az 1840-es évek végén és az 1850-es évek elején Wisconsinban. Ezek a próbálkozások más-más módon, de ugyanazzal a céllal történtek.⁴⁰ Meghonosítani a német kultúrát és a németek által fontosnak tartott eszméket az Egyesült Államokban. Létrehozni egy olyan független államot, amely földrajzilag különálló, mentes minden külpolitikai befolyástól, illetve ahol mentesülnek a korábbi európai politikai, társadalmi vagy gazdasági különbségektől.⁴¹ Az elképzelés megvalósítására a déli területeken létrejött agrárközösségek voltak alkalmasak, ahol a letelepült németek megőrizhették etnikai különállásukat. Az egymáshoz közel létrejött kolóniákat a saját elveik szerint alakították ki, például az általuk működtetett ültetvényeken nem rabszolgákat, hanem szabad munkaerőt alkalmaztak.⁴²

Az 1850-es évek közepétől kezdődően azonban az Új-Németország megalapítására tett kísérletek abbamaradtak. Ennek a legfőbb oka az volt, hogy ekkor ért véget a németek első nagy bevándorlási hulláma, a század második felében pedig egyre többen költöztek a városokba is, ahol hiába éltek ennek az eszmének a képviselői és laktak külön negyedekben, gyorsabban asszimilálódtak, mint vidéki társaik.⁴³ John Hawgood szerint az évtized végére az is

³⁶ Sellers – May – McMillen: *Az Egyesült Államok története*. i. m. 165.; Hawgood: *The Tragedy of German-America...* i. m. 77–78.

³⁷ Hawgood: *The Tragedy of German-America...* i. m. 78.

³⁸ Uo. 95.

³⁹ Uo. 97.

⁴⁰ Uo. 104.

⁴¹ Uo. 96–97.

⁴² Uo. 105–106.

⁴³ Uo. 97., 107.

világossá vált, hogy az Egyesült Államok már nem alkalmas egy új, az angoltól eltérő nyelvű állam létrehozására, hiszen Németországgal ellentétben ekkor már egységes államalakulat volt.⁴⁴

Azok a németek, akik az 1848-as forradalom után politikai okokból hagyták el hazájukat, s a nagyobb keleti parti városokban telepedtek le, bekapcsolódtak a munkásmozgalomba is. 1853-ban a németek és amerikaiak együttműködéséből megszületett New Yorkban az Amerikai Munkásegylet, illetve Washingtonban a Munkások Országos Szövetsége.⁴⁵ Az Egyesült Államokba kivándorolt németek tehát érzékenyen reagáltak a számukra lehetőségeket biztosító új haza társadalmi problémáira, s amerikai állampolgárokként igyekeztek ők is szerepet vállalni ezeknek a megoldásában.

A texasi németek és a rabszolgaság

A 19. század első felében az Újvilágba kivándorló németek körében népszerű volt Texas, amely 1845-ben csatlakozott az Amerikai Egyesült Államokhoz.⁴⁶ Az 1850-es évek közepére már 35 ezer németajkú bevándorló élt itt, s az államon belül a legnagyobb számban jelenlévő óvilági kisebbség voltak.⁴⁷

A kivándorlás elindításában fontos szerepe volt Johann Friedrich Ernstnek, aki 1829-ben kelt át az óceánon. Az 1832 februárjában barátainak írt ún. „*amerikai levelében*” szinte csak pozitívumokról számolt be, aminek hatására sokan indultak útnak. Többeket motivált Detlef Dunt 1834-ben megjelent *Utazás Texasba, valamint az országból származó hírek: a németeknek, akik Amerikába szándékoznak utazni* című munkája.⁴⁸ Ebben megjelenette Ernst levelét is, de az 1833-ban Texasban tett útján tapasztaltakról is

⁴⁴ Uo. 102.

⁴⁵ A német emigránsok amerikai munkásmozgalomban betöltött szerepéről bővebben ld. Berczeli-Nemcsényi Alex: Joseph Weydemeyer, Marx „nagykövete” az Egyesült Államokban. In: Ferwagner Péter Ákos (szerk.): *Tehetségek a történettudomány szolgálatában IV.* SZTE BTK, Szeged, 2018. 77–90.

⁴⁶ A Texasi Köztársaság külpolitikájáról bővebben ld. Kőkény Andrea: A Texasi Köztársaság külpolitikája. *Acta Historica*, Tomus CXLI. 2017. 131–142.

⁴⁷ Seymour V. Connor: *Texas. A History.* AHM Publishing Company, Arlington Heights, Ill., 1972. 174.; James L. Haley: *Texas. An Album of History.* Doubleday & Comp., Inc., Garden City, 1985. 120.

⁴⁸ *Reise nach Texas nebst Nachrichten von diesem Lande: fuer Deutsche, welche nach Amerika zu gehenbe absichtigen.* 1834.

beszámolt úgy, hogy összehasonlításokat tett az ott lévő társadalmi és gazdasági viszonyok, valamint az otthoni állapotok között. Más műfaja volt Charles Sealsfield *Kabinkönyv, avagy történetek a texasi életről* című 1841-ben megjelent könyvének, hiszen ez történelmi regény volt. A szerző kiemelte a Texasi Köztársaságban tapasztalható lehetőségeket és a szabadságjogok gyakorlásának a nagyszerűségét, így még több vállalkozó szellemű németet vonzott Amerikába.⁴⁹

A különböző beszámolók mellett jelentős mértékben serkentette az Újvilágba történő kivándorlást, hogy 1842-ben megalapították a *Verein zum Schutz deutscher Einwanderer in Texas* (a Texasi Német Bevándorlók Védelmére Létrehozott Egyesületet), röviden *Adelsvereint*, amelynek az volt a célja, hogy szervezett módon segítsék a németek letelepedését. A Texasban található termékeny földterületek, valamint az alacsony vámok és a kereskedelemben rejlő lehetőségek nagyon vonzóvá tették a területet a németek számára. A gazdasági szempont mellett fontos volt az is, hogy az egyesület tagjai abban reménykedtek, nagy számuk révén a fiatal államban politikai befolyásra is szert tehetnek. Megbízottjainak az volt a feladata, hogy földművelésre alkalmas területeket vásároljanak a Texasba kivándorlók számára.⁵⁰ Egymáshoz közeli kis közösségekben eleinte az otthoni mintákat követték, megőrizték nyelvüket s katolikus vagy épp evangélikus vallásukat is.⁵¹ A szervezet anyagi hátterének a megteremtése és a vásárlásokkal kapcsolatos tárgyalások elhúzódtak, így végül az első kolóniát 1845-ben alapították meg New Braunfels néven, a másodikat, Fredericksburgot 1846-ban, a harmadikat, Castellt pedig 1847-ben.⁵² Ezeken a kolóniákon a németek döntő többsége mezőgazdasággal foglalkozott, s birtokaikon eleinte búzát, rizst, majd később kukoricát termesztettek, de néhányan gyapotültetvényeket is létrehoztak. Az egyesületet azonban több pénzügyi válság is sújtotta, s 1847-ben csődöt jelentett. Ettől függetlenül továbbra is folyamatosan érkeztek a bevándorlók Texasba. Közöttük főleg 1848-at követően sok olyan értelmiségi volt, aki politikai okokból kényszerült elhagyni otthonát. Ők nem csak a korabeli európai nézeteket vitték magukkal, de a görög-latin alapú

⁴⁹ *Das Kajütenbuch, oder Schilderungen aus dem Leben in Texas*. 1841.

⁵⁰ Theodore Reed Fehrenbach: *Lone Star. A History of Texas and the Texans*. Collier Books, New York, 1968. 283–284.

⁵¹ Haley: *Texas. An Album of History*. i. m. 121–123.

⁵² Fehrenbach: *Lone Star. A History of Texas and the Texans*. i. m. 294.

klasszikus műveltséget is, így az általuk alapított településeket *latin kolóniáknak* is nevezték.⁵³

Mint kisebbség nem jelentettek számottevő politikai tényezőt, de a magukkal vitt európai, liberális eszméket képviselni tudták és ezek mentén csatlakoztak, illetve hatást gyakoroltak az ott kialakuló társadalmi mozgalmakra. Texasban a mélydél egyik államaként az ültetvényes, rabszolgatartó birtok volt a meghatározó. Az ide települt, liberális elveket valló német értelmiségiek azonban nem támogathatták a gazdálkodásnak ezt a módját.

1854. május 14-én a Texasban élő német-amerikai telepesek gyűlést tartottak San Antonióban, amelynek az volt a célja, hogy megvitassák, hogyan működik, vagy hogyan működhetne jobban a demokratikus élet az államban.⁵⁴ A gyűlés egyik vezető alakja Ernst Kapp filozófus, földrajztudós és tanár volt, aki családjával együtt 1849-ben érkezett Galvestonba. Később átköltözött Sisterdale-be, egy latin kolóniába, amelyet 1847-ben alapított egy német szabadgondolkodó, Nicolaus Zink.⁵⁵

Kapp 1808-ban született Ludwigsstadtban, s a Bonni Egyetemen tanult földrajzot, történelmet, filozófiát és itt szerezte doktorátusát 1828-ban. Ezután Minden városában helyezkedett el gimnáziumi tanárként, majd iskolaigazgató lett, munkája közben pedig több módszertani könyvet írt arról, hogyan kell földrajzot, illetve történelmet oktatni.⁵⁶ Az 1848–1849-es eseményeket követően börtönbe került a porosz bürokráciáról írt, *Az alkotott despotizmus és az alkotott szabadság* című kritikája miatt.⁵⁷ Ebben a munkájában leírta, hogy a porosz állam úgy viselkedik, mint egy hatalmas gép, s az emberek ennek alkatrészei. Ezzel szemben ő úgy gondolta, hogy egy állam polgárainak demokratikusan ellenőrzött intézmények segítségével önállóan, a népszuverenitás elve alapján kell kormányozniuk magukat.⁵⁸

⁵³ Uo. 295.

⁵⁴ Misha Honeck: *We are the Revolutionists. German-Speaking Immigrants and American Abolitionists after 1848*. The University of Georgia Press, Georgia, 2011. 42.

⁵⁵ Glen E. Linch: Sisterdale. In: *Handbook of Texas Online*. Texas State Historical Association. <https://tshaonline.org/handbook/online/articles/HNS51>, letöltés: 2018. december 28.

⁵⁶ Hans-Martin Sass: Man and His Environment. Ernst Kapp's Pioneering Experience and His Philosophy of Technology and Environment. In.: Glen E. Linch – Dona B. Reeves (szerk.): *German Culture In Texas. A Free Earth*. Essays from the 1978 Southwest Symposium, Twayne Publishers, 1978. 84.

⁵⁷ *Die konstituierte Despotismus und die konstitutionelle Freiheit*. 1978.

⁵⁸ Sass: Man and His Environment... i. m. 88.

Miután letelepedett Sisterdale-ben, farmerként, ácsként és állattenyésztőként dolgozott, de nem adta fel politikai tevékenységét sem.⁵⁹ A hozzá hasonló, politikai ellentétek miatt az 1850-es évek elején kivándorolt értelmiségiekkel aktívan politizáló kört hoztak létre.⁶⁰ Köztük volt Eduard Degener és August Siemering is. Eduard Degener 1848-ban részt vett a Frankfurt-am Mainban tartott első parlament ülésén, s emiatt 1850-ben emigrált az Egyesült Államokba és Sisterdale-ben telepedett le. A polgárháború alatt az Unió melletti nyilvános kiállása miatt a Konföderációs Hadsereg eljárást indított ellene, majd az 1865-ös békekötést követően részt vett az alkotmányozó konvenciókon, s 1870–1871-ben kongresszusi képviselő is volt.⁶¹ August Siemering újságíró, publicista az 1848-as forradalmat követően, 1851-ben telepedett le a texasi latin kolóniában, ahol tanárként helyezkedett el. Az 1854-es gyűlésen ő volt a titkár, s Degenerhez hasonlóan a polgárháborút követően ő is aktív maradt. 1865-ben kezdte el kiadni saját lapját *Szabad Sajtó Texasnak* címen, amely az egyik legolvasottabb déli republikánus lap lett.⁶²

Kapp ezzel a csoporttal alapította meg 1853 végén a *Der Freie Vereint*, azaz a Szabadság Egyesületet, amelynek elnökévé is őt választották meg. A német értelmiségiekből és szabadgondolkodókból álló csoport nem sokkal megalakulását követően fellépett a rabszolgaság ellen is.⁶³ Első nyílt kiállásuk az 1854-ben kiadott Louisville-i program volt, amelyben elítélték az intézmény létét és egyenlő jogokat követeltek az afroamerikaiaknak.⁶⁴ Kapp a *Der Freie Verein* elnökeként vett részt az 1854 májusában San Antonióban tartott nagygyűlésen.⁶⁵

Ezen a gyűlésen a vezetésével nyilatkozatot fogalmaztak meg, amely egyaránt tartalmazott politikai, társadalmi és vallási reformokra vonatkozó

⁵⁹ Terry G. Jordan: Kapp, Ernst. In: *Handbook of Texas*. Texas State Historical Association. <https://tshaonline.org/handbook/online/articles/fka01>, letöltés: 2018. december 28.

⁶⁰ Honeck: *We are the Revolutionists...* i. m. 40.

⁶¹ Anne W. Hooker: Degener, Edward. In: *Handbook of Texas*. Texas State Historical Association. <https://tshaonline.org/handbook/online/articles/fde28>, letöltés: 2018. december 28.

⁶² *Freie Presse für Texas*. Ella Gold: Siemering, August. In: *Handbook of Texas*. Texas State Historical Association. <https://tshaonline.org/handbook/online/articles/fsi06>, letöltés: 2018. december 28.

⁶³ Jordan: Kapp, Ernst. i. m.

⁶⁴ Honeck: *We are the Revolutionists...* i. m. 43.

⁶⁵ Sass: *Man and His Environment...* i. m. 89.

javaslatokat. A gyűlésen résztvevő Sisterdale Szabad Társaság képviselői közül százhuszan olyan csoportot hoztak létre, amely élesen elítélte a rabszolgaságot.⁶⁶ Ezért a nyilatkozatban több ponton közvetve és közvetlenül is foglalkoztak az ültetvényeken dolgozó afroamerikaiak helyzetével. A San Antonióban megfogalmazott kiáltvány aktualitását többek között az adta, hogy ugyanabban az évben, május 30-án fogadták el a törvényt Kansas és Nebraska territóriumok megszervezéséről. Ahogy fentebb jeleztem, a törvény a rabszolgasággal kapcsolatban a népszuverenitás elvét hangsúlyozta, s egyúttal korlátozta a Kongresszus azon jogát, hogy központi intézkedéseket hozzon a kérdésben. A törvény megalkotását megelőző viták már zajlottak akkor, amikor a texasi német emigránsok megalkották saját követeléseiket.

Kapp és társai a politikai reformokról szóló rész első pontjában leszögezték, hogy „*az Egyesült Államok alkotmánya a mostani legjobb, de mint minden létező dolog, ez is javításra szorul és javítani is kell*”.⁶⁷ A résztvevők egyszerre tettek javaslatot az ország belpolitikai működésének javítására, az állampolgárok jogainak kiterjesztésére, védelmére, valamint az Amerikai Egyesült Államok nemzetközi szerepének biztosítására. Követelték, hogy a választók az elnököt, a szenátorokat, bírókat és más, a kormányzatban dolgozó tisztségviselőket szabadon választhassák, sőt, ha viselkedésük nem megfelelő, akár vissza is hívhassák.⁶⁸ Az Egyesült Államok alkotmánya szerint ugyanis az elnököt, ahogyan ma is, közvetett módon, elektorok választották, a szenátorokat pedig akkor még az egyes tagállamok törvényhozó testülete.⁶⁹ A külpolitika terén a gyűlés ugyanakkor a szövetségi kormányzat egységes fellépését követelte, hogy ismerjék el és segítsék a republikánus államokat, azzal együtt, hogy a Monroe-doktrínát érvényben tartják.⁷⁰

A társadalmi reformok kapcsán követelték „*a büntető és polgári jog általános kódexét, mely egyszerűségénél és biztonságánál fogva minden polgár számára érthető és mentes az ügyvédi beavatkozástól*”.⁷¹ Ez a pont egyrészt

⁶⁶ Honeck: *We are the Revolutionists*... i. m. 42.

⁶⁷ Sass: *Man and His Environment*... i. m. 89.

⁶⁸ Uo. 89–90.

⁶⁹ Az Amerikai Egyesült Államok Alkotmánya 1787. I. cikk, 3. § és II. cikk, 1. §. In: Bódy Pál – Urbán Aladár (szerk.): *Szöveggyűjtemény az Amerikai Egyesült Államok történetéhez 1620–1980*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest – Pécs, 2001. 479. és 484.

⁷⁰ Sass: *Man and His Environment*... i. m. 90.

⁷¹ Uo.

azért volt fontos, mert feloldhatta az egyes államok törvénykezése közötti különbségeket, másrészt pedig, mert közvetve érintette az afroamerikaiak jogi helyzetét is. Ennek az általános kódexnek a hiánya vált érezhetővé, mikor a Legfelsőbb Bíróság 1857-ben döntést hozott az ún. Dred Scott-ügyben. Dred Scott rabszolga volt, aki tulajdonosát kísérve éveken keresztül élt szabad területen, majd vele együtt visszatért a rabszolgatartó Missouri államba. Ezután keresetet nyújtott be azzal az érveléssel, hogy olyan területen élt, ahol nem működött az intézmény, tehát felszabadult. Scott a missouri bíróságon megnyerte az ügyet, azonban a tagállami Legfelsőbb Bíróság megsemmisítette az ítéletet. Scott ügye végül a szövetségi Legfelsőbb Bíróság elé került, ahol elutasították kérvényét, egyrészt arra hivatkozva, hogy Scott afroamerikai rabszolgaként nem az Egyesült Államok teljes jogú polgára, így bírósághoz sem fordulhat, másrészt arra, hogy az időleges szabad területen tartózkodás nem szabadította fel. A döntés alkotmányellenesnek minősítette az 1820-as Missouri-kompromisszumot, mondván, az megfosztotta az állampolgárokat jogos tulajdonuktól.⁷²

A San Antonióban tartott német-amerikai gyűlés követeléseai közvetlenül is érintették a rabszolgaság kérdését, a társadalmi reformok második pontjában. Ebben a pontban kritikus hangnemben nyilatkoztak az intézményről, azt írták, hogy „*a rabszolgaság az ördögtől való, amelynek eltörlése a demokratikus elvek követelménye*”.⁷³ Követelésük lényege az volt, hogy „*a szövetségi kormányzat tartózkodjon minden beavatkozástól a rabszolgaság kérdésében*”, vagyis azokban az államokban, ahol már fennáll az intézmény, ne törölje el azt.⁷⁴ Bár addig a politikai és társadalmi reformokat sürgető pontokban kimondatlanul a Kongresszus határozottabb fellépését követelték, úgy tűnik, itt inkább a népszuverenitás elvét kívánták érvényre juttatni. Ezzel párhuzamosan azonban amellet álltak ki, hogy „*ha egy állam a gonosz eltörléséről dönt*”, tehát ha alkotmányában elveti a rabszolgaság intézményét, akkor „*az ilyen állam igényelhesse a szövetségi kormányzat segítségét e cél megvalósítása érdekében*”.⁷⁵ A radikális kezdőmondat után ez a megengedőbb hangvétel azokra a kompromisszumokra hasonlított, amelyek

⁷² Degler: *Az élő múlt...* i. m. 191., 195., 213., 215., 243.; Johnson: *Az amerikai nép története.* i. m. 396., 428., 430.; Sellers – May – McMillen: *Az Egyesült Államok története.* i. m. 172.

⁷³ Sass: *Man and His Environment...* i. m. 90.

⁷⁴ Uo. 91.

⁷⁵ Uo.

a század első felében próbálták rendezni az északi és déli államok közötti vitás kérdéseket. A nyilatkozatnak ez a pontja egyszerre követelte a tagállamok önrendelkezési jogának tiszteletben tartását és a Kongresszus beavatkozását a szabad államok segítése kapcsán.

Kapp és társai a társadalmi reformok sorában még egy ponton érintették az intézmény létezésének kérdését, amikor „*állami felügyeletet és megfelelő garanciák biztosítását*” követelték „*a munkásokkal kötött szerződésekből*”.⁷⁶ A rabszolgaság szempontjából azért volt fontos ez a követelés, mert annak a viszonynak az írásban történő rögzítését és rendezését követelték a Kongresszus felügyelete mellett, amely az ültetvényeken dolgozó afroamerikaiak és ültetvényes gazdáik között jött létre. Ahogyan már fentebb említettem, a Texasban mezőgazdasággal foglalkozó német telepesek is alkalmaztak afroamerikaiakat, de szabad munkaerőként. Tágabb értelemben véve ez a pont azért is fontos, mert a korszakban az ipari szektor hangsúlyosabbá válásával megjelent egy új társadalmi réteg, a városi munkásosztály, s a dolgozók és munkaadók közötti viszony, a jogok és kötelezettségek nem voltak még törvényben rögzítve.

A San Antonio-i nyilatkozat nem volt egyedülálló eset, a liberális elveket valló német-amerikaiak tulajdonképpen mozgalmat hoztak létre Texasban. Kapp reménykedett abban, hogy programja eljut északra, s esetleg tovább erősíti a már hagyományokkal rendelkező abolícionista mozgalmakat.⁷⁷

A németek által a rabszolgaság intézménye ellen indított tiltakozás ellenérzéseket váltott ki a konzervatívabb déli polgárok és a korábban letelepedett németek körében. Jellemzően az 1848-as forradalmak után érkezettek voltak azok, akik nyíltan abolícionistaak voltak és a német-amerikai újságokban radikális hangvételű cikkeket jelentettek meg. Ezzel szemben a régebb óta a területen élő telepesek, bár nem alkalmaztak rabszolgákat, nem is léptek fel nyíltan az intézmény ellen.⁷⁸ Éppen ezért sokan bojkottálni kezdték a *San Antonio Zeitungot* és több, hozzá hasonló lapot, amelyek a számukra radikális elveket valló német-amerikaiak írásait megjelentették.⁷⁹ A bevándorlók közül többen is kihátráltak a mozgalom mögül azért, hogy a békés viszonyt megőrizzék. Így Kapp politikai erőfeszítései Texasban az 1856-os

⁷⁶ Uo.

⁷⁷ Honeck: *We are the Revolutionists...* i. m. 42–43.

⁷⁸ Hawgood: *The Tragedy of German-America...* i. m. 194.

⁷⁹ Honeck: *We are the Revolutionists...* i. m. 44.

évre elveszítették erejüket.⁸⁰ Azonban a San Antonióban tartott gyűlés és az utána kiéleződő ellentétek híre az északi államokban működő abolícionista mozgalmakhoz is eljutott. A Salemben alapított *Anty-Slavery Bugle* például nyilvánosan állást foglalt a *San Antonio Zeitung*ban megjelent cikkek mellett és elítélte a déli sajtót, amely megpróbálta elhallgattatni őket. Sőt Ernst Kapp unokaöccsén, Friedrich Kappon keresztül a *New York Times*ban is jelentek meg cikkek a texasi németek által folytatott, szabad munkaerőn alapuló ültetvényes gazdálkodási módról és az ott működő rabszolgaságellenes mozgalmakról.⁸¹

Összegzés

Ernst Kapp 1865-ig élt az Egyesült Államokban, majd a polgárháború után visszatért Németországba, ahol megbetegedett, így már nem térhetett vissza Texasba.⁸² A San Antonióban tartott gyűlés után visszavonultan élt Sisterdale-ben és tovább folytatta a helyi közösségben megkezdett munkáját.⁸³

Kapp és társainak munkássága jó példája annak, hogy az Egyesült Államokba érkező német bevándorlók részt vállaltak azoknak a kérdéseknek a társadalmi szintű megválaszolásában, amelyeket a nagypolitika nem tudott megoldani. A 19. század első felében a Kongresszus kompromisszumos megoldásokkal igyekezett áthidalni a rabszolgaság intézményével kapcsolatos vitákat, de az afroamerikaiak helyzetén nem tudott változtatni. A politikai ellentétek az 1860-as évekre kiéleződtek, s 1861-ben kitört a polgárháború.

Az Újvilág és Európa közötti diplomáciai kapcsolatokról számos munka jelent meg, azonban a különböző társadalmi mozgalmak, köztük az abolíciós mozgalom és óvilági kapcsolatai már kisebb hangsúlyt kapnak. Pedig ezeknek a vizsgálatával árnyaltabb képet kaphatunk a 19. századi Egyesült Államokról, illetve arról, hogy milyen szálak fűzték össze a nagypolitikai kapcsolatok mellett Európával.

⁸⁰ Sass: *Man and His Environment*... i. m. 92.

⁸¹ Honeck: *We are the Revolutionists*... i. m. 45–46.

⁸² Sass: *Man and His Environment*... i. m. 92.

⁸³ Jordan: Kapp, Ernst. i. m.

Adalékok a szegedi Balkán Akadémia történetéhez

TÓTH ISTVÁN

Tanulmányom a Balkán Akadémia létesítésére irányuló tervek, elképzelések történetét tekinti át. Ezt a témát Szeged felsőoktatási törekvéseinek lajstromából eddig mellőzték. Sem Gál Ferenc, sem Devich Andor nem említi a Balkán Akadémiát. Az 1912-es sikertelenség után már egyből a kolozsvári egyetem áthelyezését említik következő lépésként. Jelentőségét viszont emeli, hogy a kolozsvári egyetem áttelepülése előtt az utolsó kísérletet jelentette arra, hogy Szeged felsőbb oktatási intézmény alapítására irányuló ambícióját demonstrálja.

A Balkán Akadémia a Szegedi Kereskedelmi és Iparkamara kezdeményezése volt. Mai nyelvhasználattal mondhatjuk, hogy a média szó szerint „felrobbant” az ügy kapcsán, nem telt el úgy hónap, hogy több napon keresztül ne jelent volna meg cikk a létesítendő felsőoktatási intézmény kapcsán. Érdekes, hogy a szegediek a háborús időszakban is ilyen nagy figyelmet fordítottak rá, és fontosnak gondolták, hogy egy rég áhított főiskolát létesítsenek a városban. Ezért tenni is akartak, miközben más nagyobb, fontosabb nehézségekkel is meg kellett küzdeniük nap mint nap.

A Balkán Akadémia létrejöttében nagyon fontos volt az a tényező, hogy a helyi iparosok úgy vélték, Szegeden az ipar pang, nem fejlődik úgy, ahogy kellene, nincsenek fejlesztések, vagy éppen a szegedi iparosokat nem támogatják. A *Délmagyarország* című napilap hasábjain folytatott egyhónapos eszmecsere után tisztán láthatjuk, hogy Szeged város iparosai és kereskedői nem voltak elégedettek az ipar fejlettségével, s nem láttak lehetőséget arra, hogy ez magától megváltozzon. Kecskeméti Antalt nevezhetjük úttörőnek, aki megtörte a csendet és cselekvésre intett mindenkit. Az is tisztán kirajzolódik a cikkekből, hogy két fontos pontot láttak, melyeknek változnia kell, s akkor a problémák megoldódnak: ez a tanoncoktatás fejlesztése, szigorítása, illetve új kereskedelmi régió keresése, ami nem más, mint a Balkán. Azt is láthatjuk a megnyilatkozásokból, hogy ekkor még mindenki arra számított, hogy miután a háborúnak vége – melyben a Monarchia a győztes oldalon

áll, még ha ezt szó szerint nem is mondják ki –, minden, ami addig stagnált vagy elmaradásban volt, majd felfelé fog ívelni, s kárpótol mindenkit a nagy várakozás miatt.¹

Az előzőekben felsoroltak, s főleg az oktatás fejlesztői és a különböző balkáni orientációs megnyilvánulások készítették elő azt, hogy 1916. július 4-én a Szegedi Kereskedelmi és Iparkamara teljes ülésén a nagy nyilvánosság elé tárja a Szegeden létesítendő Balkán Akadémia tervét. Ahogy több sajtóorgánum is írja, a kamara korábban direkt nem akarta megosztani a nagy nyilvánossággal a hírt, mivel amíg nem lehetett tudni, hogy a kamara sikerrel előkészíti-e az iskolaalapítás ügyét, nem akarta, hogy az esetleges balsiker rossz hírét vigye az intézménynek. A tudósítók hozzáteszik: igaz, hogy hetek óta lehetett tudni a készülődésről, de csak belső és felső körök tudták pontosan, mi történik. Addig egyeztetni kellett az új intézmény rendeltetését, szervezetét, célját, Szeged igényeit. Gondolkodás zajlott az addigi törekvések méretéről és eredményeiről, melyet főleg a kamara titkára, Tonelli Sándor, a Balkán Akadémia eszméjének egyik atyja vezetett. Hozzáteszik, hogy az akadémia gondolatát – ahogy a cikkekben fogalmaznak – „egyéni ambíciók” hozták létre, de „a szegedi emberben régóta ég a vágy egy főiskoláért”. A kamara reméli, hogy az ügy a közgyűlés elé kerül minél hamarabb. Nem tudja elképzelni, hogy a város tanácsa ne támogatná. Arról is írnak, hogy Szeged hatalmas vagyon felett rendelkezik – véleményem szerint a háború utáni Balkánról beáramló vagyonra gondoltak – s ezt kész megosztani az egész országgal.² Ezek után közlik azt is, hogy a felállítandó főiskola céljára negyedmillió koronát gyűjtöttek össze. Ebből 20 000 koronát maga az iparkamara szedett össze, majd hozzá csatlakozva mások is adakoztak. Közülük közzéteszik néhány adományozó nevét is, akikre még ki fogok térni. Az íráskor azzal zárulnak, hogy a szervezők a várostól is ennyi támogatást várnak, illetve állami segélyben is reménykednek. A kamara ülésén Tonelli Sándor titkár ismertette az intézmény céljait:

¹ *Délmagyarország*, 1913. május 28. 5–6.; 1916. május 28. 3–4.; június 4. 2., 5.; június 6. 4.; június 11. 3.; június 18. 3.

² Uo. 1916. július 5. 2.; *Szeged és Vidéke*, 1916. július 4. 3–4.; július 5. 5.; *Szegedi Híradó*, 1916. július 5. 1–3.; *Szegedi Friss Ujság*, 1916. július 5. 2.; *Budapesti Hírlap*, 1916. július 5. 15.; *Honi Ipar*, 1916. július 15. 8.; *Magyar Ipar*, 1916. július 9. 528–529.; *Pesti Hírlap*, 1916. július 7. 13.; *Magyar Gyáripar*, 1916. augusztus 1. 10.; *Építő Ipar*, 1916. július 16. 174.; *Városok Lapja*, 1917. január 27. 29.

„Szeged város kereskedelmi és ipari köreiből néhány héttel ezelőtt felmerült az az eszme, hogy a városban egy főiskolai rangban álló kereskedelmi oktatási intézet létesíttessék azzal a rendeltetéssel, hogy a külföld, elsősorban pedig hazánk földrajzi fekvéséből folyólag a balkáni és keleti kereskedelem számára egy szakképzett, elméletileg és gyakorlatilag egyaránt hivatása magaslatán álló kereskedői generációt neveljen. Főcélja az intézetnek az, hogy a magyar kereskedelemnek és közgazdaságnak útjait a Balkán és a közeli Kelet felé egyengesse és a ma még gyenge kapcsolatokat nagyra növelje.”

Az adományok mellett közlik, hogy miként képzelik el az akadémia szervezetét. Azt tervezik, hogy a kereskedelmi főiskola két, egyenként egy esztendősfolyamra tagozódna. Az egyik évfolyamot elsősorban azon tanulóknak tervezik, akik kereskedelmi középiskolából – mely Szegeden is működik – kerülnek majd ki, másodsorban pedig más típusú intézmények érettségizett tanulóit várják, kik érdeklődnek a szakirány iránt. A másik évfolyamot balkáni ifjak tennék ki, akik itt elvégezve a kereskedelmi tanulmányokat, megismerve a magyar viszonyokat, visszatérve hazájukba majd segítők lesznek a magyar közgazdaság törekvéseinek.

A Balkán Akadémián nagy hangsúlyt fektetnének a nyelvoktatásra is, hiszen látták, hogy a fiatalok nem nagyon beszélnek idegen nyelveken. Célszerűen balkáni nyelveket tanítanának, főleg bolgárt és törököt – éppen a szövetségesek nyelveit –, mellyel majd el tudnak boldogulni a kapcsolatteremtés során. A közigazgatási oktatást is új alapokra helyeznék, főként az elméleti tudás fontosságát hangsúlyoznák, amely ismeretek eddig nem voltak meg. Célul tűzték ki, hogy az egyes országokról reális képet mutassanak, azok gazdasági életét megismertessék. Az áruismereteknek is nagy hangsúlyt adnának, kifejezetten balkáni viszonyokra szabva, melyekre nincs elegendő idő a középiskolákban. A tantervet a következőképpen képzelik el:

- elméleti előadások
- kötelező iskolai gyakorlatok
- hallgatók üzleti gyakorlata helybeli cégeknél
- szünidei üzleti gyakorlat hazai és külföldi cégeknél
- hazai és külföldi tanulmányutak
- speciális kollégiumok.

Fontosnak tartják, hogy olyan tanárok oktathatnak majd az impozáns intézményben, akik megfelelő tudományos és gyakorlati tapasztalatokkal ren-

delkeznek. Úgy vélik, Szeged lesz a keleti törekvések úttörője, s a magyar ifjúság kereskedelmi pályára való nevelésének élenjárója, melyet a kormány előzékenyen fog támogatni és segíteni. A végén még a pénzadományra is visszatérnek, s közlik, nagy összeg az, mely összegyűlt, ám nem elegendő az intézmény fenntartásához.³

A Balkán Akadémia alapításának híre elsőre nem aratott osztatlan sikert. Voltak olyan hangok, melyek kételkedtek az ügy fontosságában, sikerében. Tartózkodtak a balkáni régióval való szorosabb együttműködéstől. Különböző álhírek, pletykák is felmerültek a létesítendő intézmény kapcsán. Ez onnan látható, hogy születtek olyan cikkek, melyek az akadémia fontosságát propagálják és el kívánják oszlatni a köztudatban bolyongó tévhiteket.

Donavell János, a szegedi felsőkereskedelmi középiskola igazgatóhelyettese, később igazgatója, majd a temesvári kereskedelmi középiskola igazgatója, a Balkán Akadémia eszméjének másik megalkotója volt az, aki az ügyet mindig szívügyének tekintette, védte és eloszlatta a tévhiteket. Szerinte Szeged alkalmas arra, hogy ennek az iskolának otthont adjon, nem csak balkáni közelsége miatt, hanem mert igen fontos kulturális központ is.⁴

Dr. Somogyi Szilveszter polgármester a Balkán Akadémia szervező gyűlésére meghívást kapott, s azon részt is vett, sőt nyilatkozott is az iskoláról. Úgy gondolta, hogy az intézményt állami támogatással kell felállítani, fenntartani, ám ha ez nem sikerül, akkor a város besegít. Szerinte is Szeged a legalkalmasabb arra a feladatra, hogy otthont adjon az akadémiának, hisz a legnépesebb vidéki város, két fontos folyó keresztezésénél – ahogy fogalmaz – „világvonalak mentén” fekszik. A tantestületet úgy képzelte el, hogy a szűkebb részét egy igazgató és öt rendes tanár alkotná, míg a tágabb részében lennének meghívott óraadók, akik kiváló kereskedők és szakemberek, s alkalmasak lennének a hallgatók gyakorlati oktatására.⁵

A Balkán Akadémia alapítása körül ügködő személyek július 11-én összeültek. A tanácskozás tárgya a már igen sokat taglalt – fentebb már többször említett – kérdéseket tartalmazta. Új elemként vetődött föl a politikai

³ *Délmagyarország*, 1916. július 5. 3–4.; *Szeged és Vidéke*, 1916. július 4. 3–4.; *Szegedi Híradó*, 1916. július 5. 1–3.; *Szegedi Friss Ujság*, 1916. július 5. 2.; *Budapesti Hírlap*, 1916. július 7. 12.; *Honi Ipar*, 1916. július 15. 8.; *Magyar Ipar*, 1916. július 9. 528–529.; *Pesti Hírlap*, 1916. július 7. 13.; *Magyar Gyárilap*, 1916. augusztus 1. 10.; *Építő Ipar*, 1916. július 16. 174.; *Városok Lapja*, 1917. január 27. 29.

⁴ *Délmagyarország*, 1916. július 6. 4.; július 7. 4.

⁵ Uo. 1916. július 11. 3.; *Szeged és Vidéke*, 1916. július 8. 3.

szál: „Eddig a magyarság nem ott kereste barátait, ahol keresni kellett volna, rajta kell lennünk, hogy egy ilyen intézet révén a Törökországban és Bulgáriában mutatkozó szimpátiánkat fejlesszük és nagyra növeljük.” Ezt akár kissé propagandisztikusnak is tekinthetjük. Ám három érdemi újdonságot is hozott az ülés: a fenntartáshoz évi 120 000 koronára van szükség, s indítványt nyújtottak be a város felé, hogy évi 40 000 koronával támogassa az akadémiát, illetve a létesítés ügyével kapcsolatban az alábbi bizottság álljon fel. Elnök: dr. Somogyi Szilveszter, társelnök: Szarvady Lajos, ügyvezető-igazgató: Koós Elemér, tagok: Aczél Géza, Back Bernát, dr. Becsey Károly, Gál Kálmán, báró Gerliczy Félix, Glücksthal Lajos, Holtzer Emil, dr. Kelemen Béla, Reök Iván, Szász Ernő, dr. Rosa Izsó, dr. Tonelli Sándor, Weiner Miksa és Wimmer Fülöp.

A 40 000 korona ügyében nem lehetett igazán nagy probléma, hiszen maga a polgármester lett az alapító bizottság elnöke, aki mindent megtett azért, hogy ezt megszavazza a városi tanács. Ami még fontos, hogy az iskolát már 1917 szeptemberére fel akarták állítani.⁶

A másnapi lapokban közlik a teljes névsorát annak, hogy a Balkán Akadémia létesítése szempontjából kik adományozták a negyedmillió koronát. A Szeged-Csongrádi Takarékpénztár Rt. 20 000, a Szegedi Kenderfonógyár 20 000, a Back Bernát fiai gőzmalom Rt. 20 000, a Magyar Kender és Lenipar Rt. 20 000, a Szegedi Kereskedelmi és Iparkamara 20 000, a Szegedi Kereskedelmi és Iparbank 10 000, a Szegedi Hitelbank Rt. 5000, a Holtzer S. és Fiai 5000, a Szegedi Közúti Vaspálya Rt. 5000, a Szegedi Takarékos és Hitel Rt. 5000, az Első Szegedi Cipő-, Csizma és Papíróstermelő Szövetkezet 2000, a Szegedi Kereskedelmi Testület 2000, a Szegedi Hús- és Vásárpenztár Rt. 2000, az Első Szegedi Mezőgazdák Paprika és Term. Kiv. 2000, Hutter-Ferenesevics bor- és sörnagykereskedő 1000, az Aszfalt és kátrányipar Rt. 1000, Lengyel Lőrinc cs. és kir. udvari szállító 1000, Seifmann Mór fiai 1000, Schorr Ottó 1000, Földes Izsó 1000 koronát adományoztak.

Magánemberként 1000 koronát adományoztak az alább felsoroltak: Aczél Géza, Aigner József, Bach Jenő, Balassa Ármin, Balázs Zoltán, Becsey Károly, Bokor Adolf, Brauswetter János, Csányi Sándor, Dr. Cserő Ede, Danner János, Deutsch Lipót, Eisenberger Nándor, Ergelsmann Mór, Eszes Imre, Faragó Lajos, Gál Kálmán, Gericzy Félix báró, Dr. Gróf Árpád, Glückstahl Lajos, Hoffmann Ignác, Holtzer Kálmán, Juranovics Ferenc,

⁶ *Délmagyarország*, 1916. július 12. 4–5.; *Szeged és Vidéke*, 1916. július 10. 5.; július 12. 3–4.; *Szegedi Híradó*, 1916. július 12. 4–5.

Juranovics Gyula, Kass János, Kátai László, Kelemen Béla, Koós Elemér, Kohn Mór, Dr. Kovács József, Kúp Gyula, Landesberg Mór, Lindenfeld Bertalan, May Ferenc, May Gyula, Márer Ármin, Milkó Ferenc, Müller János, Ormódi Béla, Ottovay Károly, Pálffy Dániel, Princz Károly, Pollák Sámuel, Rainer Károly, Reitzer Lipót, Reich Vilmos (Baja), Reök Iván, Dr. Rózsa Izsó, Rózsa Béla, Rosenfeld Nándor, Dr. Somogyi Szilveszter, Spitzer Sándor (Zombor), Szarvady Lajos, Szász Ernő, Szász Emil, Szécsi Ede, Dr. Tonelli Sándor, Tóth Ferenc, Dr. Ujj József, Vajda Sándor, Vajda Béla, Valihora István, Varga Mihály, Várnay Dezső, Weiner Miksa, Wimmer Fülöp. Megfogalmaztak egy indítványt is, melyben az államot kérték, hogy évi 60 000 koronával támogassa az intézményt.⁷

Maga a főispán, Cicatricis Lajos is elismerően nyilatkozott az akadémia gondolatáról. Úgy vélte, hogy ez az intézmény a közoktatást és a gazdaságot előrébb lendíti. Remélte, hogy a város lakossága is úgy fogja támogatni a régiót a áhított főiskolát, mint korábban tette az elemi oktatás fejlesztése esetében.⁸

Július 15-én megjelentettek egy *Délmagyarország* szerkesztőségéhez beérkezett anonim levelet, melyben a Balkán Akadémiával kapcsolatban írnak. A levél szerzője jónak látja a kezdeményezést és az ötletet is, ám felmerül benne a kérdés, hogy az a cél, amit az akadémia felállításával magunk elé tűzünk, elérhető-e. Hiszen, ahogy a levél írójának szavaiból kivehető, eléggé álomszerűnek és kiválónak tűnik minden terv, ám ennek megvalósítása igen nagy pontosságot és fegyelmet igényel. Úgy véli, az iskolának széles körben kell propagálnia magát, hogy diákokat verbuváljon magának. A levélíró támogatja az intézmény felállítását, reméli, hogy minden úgy fog menni, mint ahogy azt az újságokban olvasni lehetett, csak fel akarta hívni a figyelmet egyes pontokra, hogy ne csússzanak el az alapítók rajta.⁹

Donavell János újfent közölt két írást a Balkán Akadémiával kapcsolatban, illetve – ahogy ő fogalmazott – „adalékokat ad hozzá”. Első írásában tesz egy kis kitérőt a felsőoktatási törekvéshez, pontosabban a kereskedelmi főiskola 1912-es tervére tér ki. Majd rátér arra, hogy Somogyi Szilveszter polgármester engedélyével külön utakon is járt. Sőt ezen expedíciója már jóval korábban, az iparkamara júliusi gyűlése, az akadémia létrehozásának hivatalos bejelentése előtt megkezdődött. Tárgyalt Csanád és Torontál vármegye uraival, hogy szimpatikusnak tartják-e az akadémia gondolatát, más-

⁷ *Délmagyarország*, 1916. július 13. 2.

⁸ *Szeged és Vidéke*, 1916. július 15. 3.

⁹ *Délmagyarország*, 1916. július 15. 3.

részt a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban is érdeklődött, hogy milyen fogadtatásra találhat ott az intézmény gondolata. Arról már nem írt, hogy a kérdéseire milyen válaszokat kapott.¹⁰ Másik írásában szintén a külön útjairól és néhány ott elért eredményeiről számol be, melyet a Keleti Kultúrközponttal folytatott. Közli a június 8-i levelét, melyet a központnak írt. Ebben már egy keleti orientációs iskola ötletéről ír. Konkrétan még nem nevezi meg a Balkánt, hanem főleg török cserekapcsolatokkal kacérokodik. Itt ugyanazokat a terveket írja le, mint melyeket már fentebb említettem, például a tantervet, nyelvi képzést (itt még csak a törökkel). Ezek azt bizonyítják, hogy már jóval korábban, egy hónappal előbb meg volt az iskola terve, mint ahogy a tárgyalások megkezdődtek a szegedi ipar helyzetének javításáról. Ír arról is a Keleti Kultúrközpontnak, ha ez az iskola megvalósul, akkor az akadémia és a központ közötti kapcsolat igen jó lesz, s – ahogy fogalmaz – „milyen értékes kölcsönhatás várható”. Hozzáteszi még, kísérő levelében megkérte Széchenyi Bélát, a Keleti Kultúrközpont elnökét, hogy segítse az akadémia engedélyeztetését és anyagi támogatását a kormánynál. Majd beszámol róla, hogy a központ megbízta gróf Teleki Pál alelnököt, hogy ő járjon el felsőbb helyeken.¹¹

Ezután egy nagy csönd következik be az ügyben. Erre az időszakra semmilyen forrás nincs birtokunkban (a Kereskedelmi és Iparkamara elpusztult anyagában talán lehetett vonatkozó forrás), nagy valószínűséggel előkészületi munkák zajlottak. Ám az októberi közgyűlésen Tonelli Sándor interpelláció formájában felveti azt a problémát, hogy túl nagy a csend az akadémia ügye körül, nem történik semmi, miért nem intézi a tanács az iskola ügyét, miért halogatja az ügy rendezését. Felhívja a figyelmet arra, hogy sok ügy került már így veszendőbe, melyeknek előzménye a város halogatása volt. Dr. Gaál Endre kultúr tanácsos erre úgy reflektált, hogy az intézet szervezete már kész van, egy budapesti konferencián bemutatták, az eredményeket még szeptemberben közölni akarták, csak sajnos Donavell Temesvárra való költözése miatt el kellett halasztani, illetve rá hárítja a felelősséget amiatt is, hogy a tanulmány és az előkészületi munkák, amivel meg lett bízva, nem készültek el a közgyűlés időpontjáig. Cicatricis Lajos főispán úgy konstata- ta az ügy részleteit, hogy eddig igen nagyvolumenű előkészítő munkának kellett volna zajlania, ami nem történt meg, s amiről most be lehet számolni,

¹⁰ Uo. 1916. július 20. 3.; *Szeged és Vidéke*, 1916. június 10. 3.; *Városok Lapja*, 1916. június 24. 636.

¹¹ *Délmagyarország*, 1916. július 22. 4.

az kevés.¹² Nem lehet azonban mindent Donavell János számlájára írni, hiszen róla biztosan tudjuk, hogy aktívan kivette a részét az akadémia létrehozásában, s az sem igaz, hogy nem folytak előkészületi munkák, hiszen maga Donavell volt az, aki azon dolgozott, hogy az intézmény gondolatát és eszméjét elhintse a felsőbb körökben, hogy mire a kezükbe kerül az iskola terveze, azt tárt karokkal fogadják és támogassák.

Közben a *Honi Ipar* egyik írásában figyelmeztette a várost a késlekedés veszélyére. Úgy nevezte Szegedet, mint „az ábrándok városa”. A cikkíró szerint kiváló ötlettel álltak elő, mely már a megvalósítás folyamatában is igen jól haladt. Már csak a konkrét lépéseket kellett volna megtenni az alapításhoz, ám ezek nem történtek meg, az iskola még mindig csak ábránd. Szerinte az erre a célra összegyűlt pénzüsszeget nem szabadna hagyni, hogy elveszen. Ő is felelősségre vonja Donavellt – mint azt fentebb kifejtettem, szerintem jogtalanul –, illetve figyelmezteti a várost, hogy ha nem cselekszik, akár el is veszítheti az iskolát, hiszen úgy fest, Temesvár is érdeklődik az intézmény iránt. Ott már létrejött a Balkán Iroda is, amely már működik és oktatja a balkáni nyelveket.¹³

Erre a *Szeged és Vidéke* is reagált. Igen pesszimistán fogalmaz: nyert helyzetből veszített a város, és a tétovázás eredménye az lett, hogy Szeged már el is veszítette az intézményt Temesvárral szemben.¹⁴

Ilyen előzmények után a novemberi közgyűlésre már igen felkészülve érkeztek a képviselők és az iparkamara vezetősége, a gyűlésen be is mutatták a tervet, illetve 9 pontos határozatot hoztak a Balkán Akadémia ügyében.

1. Szeged városa felállít egy kereskedelmi főiskolát saját önkormányzattal, de a város mindenkori irányítóinak a befolyását biztosítják. Az iskola a Balkánnal való kereskedelemre nevel nyugati színvonalon.
2. Megszavazzák az évi 40 000 koronát, s addig támogatják ezzel az összeggel az intézményt, míg más bevételi forrásból nem tudják előteremteni ezt az összeget. Annyi kikötést tesznek, hogy a főiskola vagyonát közvagyon módjára a város kezelje külön alapként, és Szeged város törvényhatóságát illesse az ellenőrzés és a rendelkezés joga.
3. Az évi 40 000 koronát 1918-tól beillesztik a költségelőirányzatba.

¹² Uo. 1916. október 18. 5.; *Szegedi Híradó*, 1916. október 18. 4.; *Friss Hírek*, 1916. október 17. 1.; *Szeged és Vidéke*, 1916. október 16. 3.; október 17. 3.

¹³ *Honi Ipar*, 1916. november 1. 19.

¹⁴ *Szeged és Vidéke*, 1916. november 6. 3.

4. A közgyűlés elismeri és tudomásul veszi a polgármester által vezetett alapító bizottságot, illetve hogy eddig 300 000 koronát gyűjtöttek az főiskola vagyonaul.
5. A közgyűlés intézzen feliratot a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz, valamint a Kereskedelemügyi Minisztériumhoz, hogy a főiskolának eddig fedezetlen kiadásait nagyobb állami segéllyel biztosítsák.
6. Felkérlik Szeged szabad királyi város főispánját, hogy felsőbb körökben, illetékes helyeken hathatósan támogatni méltóztassék az iskola ügyét.
7. Felkérlik a polgármestert, illetve a főispánt, hogy állítsanak fel küldöttséget, mely a kormányelnöknek eljuttatja a javaslatot, s felkéri, hogy Szeged kérését támogassa.
8. Felkérlik a Keleti Kultúrközpont vezetését, hogy a főiskola alapítását mindenhol, s minden irányba támogassa, illetve az iskola fennállását anyagilag, bármilyen módon segítse.
9. Végezetül a közgyűlés felkéri Szeged város tanácsát, hogy az akadémia szervezetének tervezetét állítsa össze.¹⁵

Ezután újfent hosszabb ideig nincs semmi hír az akadémiával kapcsolatban. Úgy vélem – a fenti említett határozat alapján –, hogy a háttérben igenis folytak az előkészületi munkák. Ám voltak olyanok, akik ezt nem így gondolták. A hallgatást a *Szegedi Hírlap* törte meg. Megírta, hogy értetlenül áll a semmittevés előtt. A határozat meghozatalát hosszú tanácskozások és cikkezések előzték meg, így az irányvonalak és az eszmék letisztázódtak. Viszont majd egy hónap elteltével nem látni, hogy bármi is történt volna az ügy érdekében. A cikkben a 9. pontot emelik ki, mely *megkéri Szeged város tanácsát, hogy az akadémia szervezetének tervezetét állítsa össze*. Ezzel hivatalosan megnevezik az általuk vélt bűnbakot, szerintük a tanács a hibázatható azért, hogy ismét megállt az akadémia ügyének intézése. Állítják, tudomásukra jutott az is, hogy Donavell János – ki ekkor már a temesvári kereskedelmi iskola igazgatója volt – teljesen kidolgozta a szervezeti szabályzatot, melyet a tanács rendelkezésére bocsátott, így nem értik, mi akadá-

¹⁵ *Délmagyarország*, 1916. november 16. 4.; *Friss Hírek*, 1916. november 16. 1.; *Szeged és Vidéke*, 1916. november 16. 4.; *Szegedi Friss Ujság*, 1916. november 16. 2.; *Szegedi Híradó*, 1916. november 16. 5.; Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád megyei Levéltára (MNL-CSML), Szeged város polgármesteri iratainak mutatókönyve.

lyozza az iskola megvalósításának előrehaladását. Mindenesetre kérik és sürgetik a tanácskozások megkezdését.¹⁶

Úgy gondolom, részben jogos volt a város tanácsának sürgetése, hiszen egy már majdnem teljesen kidolgozott ügyet kellett volna befejezni és letisztázni, viszont azt sem szabad elfelejteni, hogy háborús időkről beszélünk, s a városnak voltak nagyobb és sürgősebb problémái, amelyeket meg kellett oldania.

1917. január elején a *Délmagyarország* pesti tudósítója felkereste Rákosi Jenő publicistát, főrendiházi tagot, hogy nyilatkozzon a létesítendő akadémiáról. Rákosi igen pozitívan vélekedett az ügy kapcsán. Szerinte nem jelent hátrányt a magyar ember számára, ha nemcsak Berlint és Párizst látogatja, hanem az eddig hanyagolt szomszédot, a Balkánt is. Hozzáteszi, hogy Ausztria számára is fontos a balkáni kapcsolat, s ehhez az út Magyarországon keresztül vezet. Véleménye szerint a Balkánon már csak az a kérdés, ki legyen ott az úr, és „Szeged igen jó helyen tapogatózik, amikor Balkán Akadémiát állít fel az ifjúság részére. Nem hiába a magyar síkföld emporiuma Szeged, látszik, hogy az egész magyar nemzet nevében illetékesen gondolkodik és érez.”¹⁷

1917 elején Donavell János látogatást tett Szegeden, s ezt kihasználva a – többnyire kritikus, ám az akadémia ügyét szintén támogató – *Szegedi Hírlap* interjút készített vele. Donavell elmondta, hogy amióta Temesváron él, távolabbról szemléli az eseményeket. Igaz, hogy láthatóan nem történik semmi, viszont azt el tudja árulni, hogy a háttérben igazán nagy előmunkálatok folynak – bár ekkor már nem illene előmunkálatokról beszélni a késedelem okán. Úgy vélte, hogy a 1917. szeptemberi kezdés még tartható, nincs elkésve a város semmivel. Igaz, hogy van némi késedelem, ez viszont annak tudható be, hogy volt kisebb nézeteltérés a város és az adományozó alapítványok között a finanszírozás kapcsán, mely már elhárult. Ez hamarosan látható is lesz, sőt a folyamat gyorsvonati sebességre kapcsol, mert a főispán még január hónap folyamán küldöttséget tervez küldeni a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumba, hogy állami segítséget kérjen a fenntartáshoz.¹⁸

A Balkán Akadémia kapcsán maga Szeged szabad királyi város főispánja, Dr. Cicatricis Lajos is megszólalt, hogy eddig miként járt el az iskola érdekében. Beszélt a Balkán Akadémia ügyéről Dr. Jankovich Béla kultuszminiszterrel, aki üdvözölte és szerencsésnek vélte a tervet. Annyit tett hoz-

¹⁶ *Szegedi Hírlap*, 1916. december 10. 13.

¹⁷ *Délmagyarország*, 1917. január 5. 3.

¹⁸ *Szegedi Hírlap*, 1917. január 7. 3–4.

zá, hogy a legjobb az lenne, ha a tervezetet előbb fölküldenék, hogy átnézhessék, elmélkedjenek róla, s mivel ez a kereskedelmi és pénzügyminisztert is érinti, esetleg még a minisztertanácsot is, így jobb lenne, ha küldöttség érkezése előtt az ő számukra is tudná interpretálni az ügyet. Az épület hiánya is felmerült, de itt a főispán megjegyezte, hogy a Szegedi Kereskedelmi és Iparkamara felajánlotta saját épületét, viszont a kultuszminiszter aggályát fejezte ki azzal kapcsolatban, hogy Magyarországon nincs annyi szakember, olyan kvalitással, mint amennyit előzetesen számolt a tanári karban, így meg kell nyernie külföldi szaktekintélyeket, akik szívesen tanítanának óraadóként, míg itthon nem találunk megfelelő embereket. A végén hozzáteszi, hogy ezeket leszámítva nagy örömmel fogadja a hírt, s reméli, már a következő tanévben megnyitja kapuit az iskola.¹⁹

Az újságok teljes terjedelemben közölték a küldöttség által átnyújtandó fölirat szövegét, mely a 60 000 korona állami hozzájárulást hivatott elnyerni. A szöveg nem tartalmaz mást, mint a korábban már felsorolt érveket: miként született az ötlet, miért fontos és miként valósulna meg a Balkán Akadémia, illetve miért Szeged a legalkalmasabb hely az iskola számára. Ezt a föliratot díszes bőrkötésben eljuttatták a kereskedelmi miniszternek, illetve a kultuszminiszternek is. A szöveget még elküldték a Keleti Gazdasági Központnak, a Keleti Kultúrközpontnak és más törvényhatósági szervezeteknek is.²⁰

A küldöttség előkészítését már 1917. január 3-án megkezdték, mikor is a város tanácsa felkérte Somogyi Szilveszter polgármestert, hogy állítsa össze a küldöttséget, s Gaál Endrét, hogy a közgyűlés nyilatkozatát sokszorosítsa megfelelő példányszámban, melyhez 102 korona támogatást kapott a pénztárból.²¹

Még mielőtt a küldöttség útnak indult volna, a polgármester Teleki Pállal együtt audiencián vett részt Jankovich Béla miniszternél. Somogyi előadta, hogy eddig milyen lépéseket tettek, milyen anyagi támogatást sikerült szerezniük, a minisztériumnak is miben kellene még segítséget nyújtania az intézmény elindításához, fenntartásához, illetve hogy egy küldöttség tervezi a hivatalos feliratot átnyújtani. A kultuszminiszter kijelentette, örömmel fogadja a kezdeményezést, s kész támogatni az ügyet, viszont az anyagi vonzata a pénzügyminisztertől függ, ám kész közbenjárni az akadémia ügyének érdekében. Hozzáteszi, hogy ha meg is kapja az anyagi támogatást az iskola,

¹⁹ *Délmagyarország*, 1917. január 17. 5.; *Szeged és Vidéke*, 1917. január 16. 3.

²⁰ *Délmagyarország*, 1917. január 21. 5–6.; *Szeged és Vidéke*, 1917. január 20. 3.

²¹ MNL-CSML Szeged város tanácsának iratai, 1305/1917.

akkor is csak jó eséllyel az 1918. évre tudják majd folyósítani. Ebből tisztán látszik, hogy az intézmény megnyitása mindenféleképpen a következő év szeptemberére csúszik. Addig is – véli a cikk írója –, ha már ez a csúszás bekövetkezik, az időt fel lehetne használni arra, hogy a többi kérdéses ügyet is megoldják az iskola megnyitásáig (a tanári kar problémája, az intézmény épületének kérdése).²²

Február 5-én a város levélben értesíti, vagy inkább figyelmezteti az előzőekben megbeszéltekre a küldöttség tagjait, miszerint február 7-én déli 12 órakor fogadja a küldöttséget az Országházban a Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium minisztere, Jankovich Béla. A küldöttség február 6-án a 10 órakor induló gyorsvonattal utazott el a székesfővárosba. A küldöttség tagjai: Dr. Rósa Izsó, Wimmer Fülöp, Szász Ernő, Tonelli Sándor, Várhelyi József, Weiner Miksa, Dr. Kószó István, Dr. Becsei Károly, Tóth József, Koós Elemér, Aczél Géza, Pásztor József, Szarvady Lajos, Gaál Endre, Nyári György és természetesen Somogyi Szilveszter. A dokumentum másik oldalán a tervezett program szerepel, hogy kikkel kell még a pesti látogatás során találkozni. Itt említik Schalk Bélát, a kereskedelmi főiskolák igazgatóját, Kelemen Béla országgyűlési képviselőt, a Keleti Kultúrközpontot és a Keleti Gazdasági Központot.²³ Majd később, egy február 12-én kelt iraton kéri a küldöttség tagjait, hogy úti elszámolásaikat mihamarabb adják le.²⁴

A küldöttség indulása igen nagy sajtóvisszhangnak örvendett, szinte mindegyik lap beszámolt arról, hogy Szeged város küldöttsége február 6-án elhagyta a várost – a cikkek érdekes módon délután 5 órát írnak az indulás időpontjaként –, hogy másnap délben a kultuszminisztériumban átnyújthassa főiratát a Balkán Akadémia kapcsán, illetve tárgyaljon a miniszterrel. Megemlégették azt is, hogy a küldöttséghez Donavell János is csatlakozik Temesvárról, illetve hogy a tervek szerint nem csak Jankovich Bélának nyújtják át a feliratot, hanem Harkányi János kereskedelemügyi miniszternek és gróf Tisza István miniszterelnöknek is. Hozzá tették, hogy a kultuszminiszter előtt Somogyi Szilveszter, a kereskedelemügyi és a pénzügyminiszter előtt pedig – a pénzügyminisztérium eddig nem volt tervben –

²² *Szegedi Híradó*, 1917. február 2. 2–3.; *Szeged és Vidéke*, 1917. február 1. 2.

²³ MNL-CSML Szeged város polgármesteri iratai, 688/1917.

²⁴ Uo. 4915/1917.

Cicatricis Lajos lesz a küldöttség szónoka.²⁵ Sajnos az utóbb felsoroltakkal kapcsolatban nem lehetünk biztosak, viszont abban igen, hogy a küldöttség járt a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban, ahol prezentálta az akadémiai kapcsolatos terveket, s átnyújtotta a feliratot.

Másnap már meg is jelentek a cikkek, melyekben a küldöttség eredményeit közölték. Innen tudjuk, hogy a küldöttséget támogatva jelen volt gróf Teleki Pál a Keleti Kultúrközponttól. A delegációt Cicatricis Lajos vezette be a miniszterhez, majd Somogyi Szilveszter tartott előadást, melynek végén átnyújtotta a közgyűlés határozatát. Jankovich válaszbeszédében hosszasan méltatta Szegedet. Kijelentette, hogy megérdemli ezt az iskolát, illetve hogy ezzel mekkora szívességet tesz a magyar hazának. Részéről megadja a támogatást és legmesszemenőbb jóindulatát az ügyhöz. Mivel a kereskedelmi és a pénzügyminiszter nem volt jelen, a delegáció felkérte Jankovich Bélát, hogy Szeged nevében tolmácsolja a kérést a két miniszter felé. Rósa Izsó vetette föl e kéréseket, melyekhez a kultuszminiszter a támogatását adta. Hozzátette, az iskola megvalósulása több mint valószínű az 1918-as tanévre csúszik át a költségvetés miatt. A végén Tonelli Sándor is felszólalt, s kérte a minisztert, a kamara által benyújtott alapítólevelet mihamarabb fogadják el, hogy az adományokat már el lehessen kezdeni begyűjteni, s így hivatalos formában elindulhasson a folyamat. Ezt a miniszter akceptálta és ígérte, hogy közbenjár ennek az ügynek az érdekében is. Azt is megtudjuk, hogy a küldöttség még aznap délután 2 óra 40 perckor visszaindult Szegedre.²⁶

A küldöttség és az akadémia sikerének híre igen messzire eljutott. A zágrábi *Hrvatska* című lap úgy fogalmazott, hogy ez az akció politikai természetű, és így akarnak barátokat szerezni a Balkánon. Véleménye szerint a magyaroknak minden joga megvan ehhez, ám elsősorban a horvát nemzet jogosult arra, hogy a Balkánnal összeköttetést tartson fent, így szükségesnek látja, hogy Zágrábban is létesítsenek egy hasonló intézményt.²⁷

²⁵ *Szegedi Friss Ujság*, 1917. február 5. 2.; február 7. 2.; *Friss Hírek*, 1917. február 6. 3.; február 7. 1.; *Szeged és Vidéke*, 1917. február 6. 5.; *Szegedi Híradó*, 1917. február 7. 6.

²⁶ *Délmagyarország*, 1917. február 8. 4.; *Friss Hírek*, 1917. február 9. 3.; *Szeged és Vidéke*, 1917. február 8. 1., 4.; *Szegedi Friss Ujság*, 1917. február 9. 2.; *Szegedi Híradó*, 1917. február 8. 2–3.; *Pesti Napló*, 1917. február 8. 10.; *Budapesti Hírlap*, 1917. február 8. 12.

²⁷ *Budapesti Hírlap*, 1917. február 13. 5.

A Keleti Kultúrközpont levelet küldött Somogyi Szilveszter polgármesternek, melyben pártolja a terveket, illetve a már fentebb többször említett tényezőket sorolja fel, miért jogosult a város az iskolára, milyen tanári kart kell összeállítani, mire kell figyelni. Ám a legfontosabb a levélben az, hogy a központ csak erkölcsileg tudja támogatni az ügyet, anyagilag nem, így Szeged áldozatkész támogatásában bízunk.²⁸

A Balkán Akadémia alapító bizottsága április 5-én ült össze, hogy az alapítással kapcsolatos munkákat megkezdje. Jóváhagyta, hogy az alapító leveleket kinyomtassák s megküldjék azon személyeknek, kik előzetesen megígérték, hogy anyagi támogatásban részesítik az iskolát. Aláíratják velük, hogy a városi pénztárban kell a megígért összeget befizetniük, s leadniuk az igazoló levelet, melyeket a kereskedelmi és iparkamara gyűjt össze, s a polgármesternél helyez letétbe. Ha az iskola felállítása megvalósult, ezeket a példányokat elküldik a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumba, Szeged város levéltárába, illetve a Balkán Akadémia irattárában is elhelyeztetik. Az alapítók az irányelveket is megfogalmazták, melyek alapján az intézmény megvalósítandó lesz:

- Azon ifjak részére állítják fel, kik a nagykereskedelem, gyáripar vagy a keleti kereskedelem iránt érdeklődnek.
- Elsősorban a gyakorlati szempontok lesznek az irányadók.
- Az intézmény főiskolai rangban áll, vagyis hallgatói a középfokú kereskedelmi iskolák, gimnáziumok és reáliskolák érettségizett növendékeiből kerülnek ki.
- Az intézmény nem kiegészítő tanfolyam, hanem önálló zárt oktatási egység, amely teljes képzettséget nyújt hallgatóinak.
- A főiskola egyenrangú a másik három kereskedelmi akadémiával (Budapest, Fiume, Kolozsvár).
- Az intézmény önálló, vagyis más intézménnyel közös szervezetben nem létesíthető.
- Törvény által megkívánt fenntartója Szeged szab. kir. városa, önállósága azonban az ügyeket vezető iskolai tanácsnak vagy felügyelőbizottságnak autonóm módon való működésében jut kifejezésre.
- Rendes tanárai csakis szakmájukban kiváló, megfelelő tudományos működést felmutatni tudó kereskedelmi és egyéb szaktanárok sorából kerülhetnek ki.

²⁸ *Szeged és Vidéke*, 1917. március 26. 2.

- Az intézmény legkésőbb a békekötést követő második esztendő végéig létesítendő. Amennyiben az intézet ezen időpontig nem jön létre, a befizetett összegek az alapítókra visszazállnak.²⁹

Két nappal később cikk jelent meg a Balkán Akadémia igazi hivatásáról. Ez inkább elméleti fejtegetés, melyben szót kap a korabeli oktatás helyzete, melyet siralmasnak lát Jakab Dávid, a cikk írója, a szegedi kereskedelmi középiskola tanára, s úgy véli, hogy az iskolai elnevezések a gyakorlatban nem valósulnak meg. Hozzáteszi, hogy a tanulók idegennyelv-tudása siralmas, és ő nem hiszi el, hogy a főiskolán nem lehet majd megtanulni egy idegen nyelvet. Ott kell majd a legerősebben tudatosítani a diákokban a nyelvtudás fontosságát. Módszertani ajánlatokat is tesz, például a szünidőben az előkelő balkáni cégeknél gyakorlatozni, ahol megismerhetik a helyi viszonyokat, illetve a 12 fős csoporttanítást, hiszen tapasztalatai szerint ez Svájcban már bevált. Zárszóként arról ír, mi lehet a valódi célja az intézménynek: „A Balkán Akadémia ne legyen más, mint az, amit a címe mond, a magyar–balkán testvériességek, a praktikus kezdeményezéseknek, az egymást egyensúlyozó és kiegyenlítő érdekeknek melegágya, igazi aziliuma!”³⁰

A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium hivatalos levélben is megküldte Kelemen Bélának, Szeged szabad királyi város új főispánjának a levelet, hogy hivatalosan is engedélyezi a minisztérium az iskola felállítását és mellé az évi 60 000 korona támogatást is. A város lakossága kitörő örömmel fogadta a hírt, s a híradások szerint csak ilyen híreket vár Apponyi Albert újból kinevezett kultuszminisztertől.³¹

Közben a Balkán Akadémia ügyéről kisebb följegyzéseket publikáltak, esetleg tanulmányokban tettek említést róla. Ezek mind azt összegzik, hogy az akadémia alapításának gondolata milyen megfontolásból keletkezett, mit kíván megvalósítani, mire hivatott az intézmény, eddig milyen sikereket ért el, és hol tart jelenleg a folyamat. Természetesen mindegyikben örvendeznek az alapítás gondolatának és támogatják az ügyet.³²

1917 augusztusában a *Délmagyarországnak* Jakab Dávid számol be arról a hét hetes tanulmányútról, melyre magával vitte három diákját. Két diákot

²⁹ *Délmagyarország*, 1917. április 6. 4.; *Szeged és Vidéke*, 1917. április 5. 3., április 6. 2.

³⁰ *Délmagyarország*, 1917. április 8. 8.

³¹ Uo. 1917. július 25. 8.; *Szegedi Friss Ujság*, 1917. július 25. 4.

³² *Magyar Figyelő*, 7. évf., 3. köt. 135–138.; *Budapest*, 1917.; Kemény Ferenc: Nemzetközi mozgalmak 1917-ben I. *Magyar Pedagógia*, 27. évf. (1918) 448–467.

egy szövetkezet nagy áruüzletében helyezték el, ahol a bolgár kereskedelmi szokásokat és a bolgár társalgási nyelvet tanulták. A harmadik diák egy cégnél lett elhelyezve, ő nem is érkezett vissza a tanárral együtt, később magával hozott öt árva bolgár gyermeket, akik majd Szegeden fognak tanulni és a nevelésüket a város vállalta magára. Később még rajtuk kívül érkezni fog öt-tíz diák, akik majd maguk finanszírozzák szegedi tanulmányaikat, s ezen diákok kiválasztásához Szófia és Ruszcsuk városai fognak segíteni. Maga Jakab Dávid tanár Szófiában tartózkodott, ahol a magyar–bolgár barátságot kívánta elmélyíteni, különböző előadásokat tartott a magyar földrajzról és történelemről, újságokban publikált a Balkán Akadémiáról, magyar nyelvórákat tartott, s egyszer találkozott a bolgár kultuszminiszterrel, Peseff úrral, aki támogatását fejezte ki az ügy kapcsán. Több újságíró és egyetemi tanár fog szeptemberben Szegedre látogatni.³³ Nem tudjuk, mennyi valósult meg mindebből, sajnos levéltári forrásokkal nem rendelkezünk.

1917. augusztus 5-én a kultuszminiszteri leirat Szegedre érkezéssel a Balkán Akadémia helyzete fordulatot vett. A miniszter közli, hogy a kereskedelmi miniszterrel együtt támogatja az iskola alapítását, de ne kimondottan Balkán Akadémia, hanem egyszerű kereskedelmi akadémia legyen, melyben a város később létesíthet egy balkáni kereskedelmi szakirányt, ha úgy látja jónak.³⁴

1917 októberében a találgatások arról szólnak, hogy végül megvalósul-e bármi is, illetve ha igen, milyen néven. Az ügyet pénzzel támogató alapítók Balkán Akadémiát kívántak létesíteni. A város főiskolát kívánt, így ő is jelentős összeggel támogatta az ügyet. Viszont az új kultuszminiszter már csak kereskedelmi akadémiát akart, ám anyagi támogatást nem kívánt adni. Ebből kifolyólag összehívták az alapítók egy ülést, hogy tisztázzák az ügyet, illetve eldöntsék, anyagilag támogatni kívánják-e a miniszter által preferált szimpla kereskedelmi akadémiát. Maga a főispán úgy vélte, a városnak ezt is el kell fogadnia.³⁵ Hogy a Balkán Akadémia milyen okból kifolyólag vesztette el névbeli és anyagi támogatását, arra nincs forrásunk.

Ezek az 1917. októberi cikkek az utolsó nyomok a Balkán Akadémiával kapcsolatban. Sajnos a későbbiekéről nem maradt fent semmi olyan forrás, amely utalhatna arra, hogy mi hiúsította meg ezt a már félig létrejött iskolát.

³³ *Délmagyarország*, 1917. augusztus 25. 3.

³⁴ *Pesti Hírlap*, 1917. augusztus 7. 10.; *Pesti Napló*, 1917. augusztus 7. 11.; *Városok Lapja*, 1917. augusztus 11. 211.

³⁵ *Szeged és Vidéke*, 1917. október 11. 5.; október 16. 2.

Csak a háttértudásunkra tudunk támaszkodni, s megmondani, valószínűleg mi vethetett véget a történetnek. Véleményem szerint elsősorban a hátországra zúduló nagy teher miatt az ország nem bírta volna el a Balkán Akadémia súlyát, így pihentetni kényszerült a város, a minisztérium a tervet. Valószínűleg ezzel magyarázható a miniszter anyagi elállása. 1918 a hátország szempontjából a legkaotikusabb időszak, egyre nagyobb a terhek, a belső társadalmi feszültségek, s ezek is szerepet játszhattak abban, hogy 1918 szeptemberében az intézmény nem tudta megnyitni a kapuit. Ám ami végleg megpecsételte a sorsát, az a kolozsvári egyetem áttelepítése volt. Mivel a kolozsvári egyetem átkerült Szegedre, s a város egyetemet kapott, így többé már nem volt szükség a Balkán Akadémiára.

Ha figyelmesen végigkövetjük ezt a felsőoktatási törekvést, akkor igen érdekes konklúzióra juthatunk. Először is fontos megemlítenünk Kecskeméti Antal nevét, aki ha nem emeli fel a hangját a szegedi ipar nehéz sorsa miatt, akkor ez az egész folyamat el sem indult volna. Így félig jogosan nevezhetjük őt az akadémia egyik atyjának. Alapító atya, s talán az akadémia gondolatának megteremtője Donavell János is, aki mindent megtett azért, hogy ez az intézmény megvalósulhasson, még akkor is, amikor átkerült Temesvárra. A tanulmányban leírtak hitelesen mutatják, hogy mennyire fontos ember volt ő Szegeden az egész ügy kapcsán, s mekkora köztiszteletnek örvendett. Harmadik személyként Tonelli Sándort említem, aki megérdemli, hogy az értelmi szerzők között említsük meg, hiszen ő is egyike az akadémiai gondolat megalkotóinak.

Sajátos körülményként szolgál a háborús környezet, hogy éppen a nagy véráldozatú esztendőkből járunk. 1916 már igen jelentős terheket rótt a hátországra, de még ekkor a társadalmi és gazdasági bázis is tudta tartani magát. A gyárakra is igen nagy terhet rótt ez az időszak, hiszen a férfiak többsége a fronton volt, a nők a gyárakban dolgoztak, a gyermekek az utcákon csellengtek. 1917 októberében, novemberében több gyárnak le kellett állnia szénhiány miatt, a haditermelés kellős közepén. Így talán kicsit furán hangozhatott, mikor a szegedi iparosok a helyi ipar nehéz helyzetéről írtak, hisz háborús időkben ezt nevezhetnénk normálisnak is. Viszont az már igenis figyelemre méltó, hogyan próbáltak tenni azért, hogy a háborús időszak után ez a gond ne álljon fent, s hogy mire vége lesz, el lehessen indulni az új gazdasági kibontakozás felé. Úgy, hogy az ipar és kereskedelem mögött már nem állnak hátráltató tényezők. A másik fontos tényező, hogy nem a háborúra vetítették ki a probléma magját, hanem visszamentek több évvel, akár évtizedekkel, hogy előássák a probléma gyökereit. Jelen esetben ez az ipari

oktatás addigi rossz színvonala volt, és az új, eddig kihasználatlan régióval, a Balkánnal való kereskedés, összefogás. Ezek kiküszöbölését próbálták előirányozni, hogy a háború végeztével ne legyenek visszahúzó tényezők, mint addig. Fontos az is, hogy sok más gond mellett, mint például a közellátás megoldása – hiszen nincs minden élelmiszerből elegendő, jegyrendszer működik, mindenkire ki vannak számolva a fejadagok –, az ipar fellendítésén is ügyködtek igen erőteljesen. Az is figyelmet érdemlő, hogy mekkora összegekről beszélünk az iskola alapításának kapcsán. A városnak az éves gabonaellátása került csaknem másfél millió koronába. Ehhez képest a Balkán Akadémiára majdnem fél–egymillió gyűlt össze. Szerintem ezek tudatában e tények bámulatba ejtők. Ha a Szentgyörgyi István által készített fakatonát nevezhetjük az áldozatkészség szimbólumának, akkor a Balkán Akadémiát is besorolhatjuk ide, hiszen a szegedi lakosság ezzel nem csak a saját jövőjét támogatta, hanem a felnövekvő ifjúságét, esélyt és lehetőséget teremtve neki. Az is érdekes a történetben, hogy talán van benne egy kis propaganda is. Nem véletlenül Bulgária és Törökország a két kiszemelt ország, természetes, hogy a szövetségeseinkben gondolkodtak. Másik befolyásoló tényező lehetett a korszakunkban igen népszerű Balkán-kutatások, Balkán-expedíciók, melyek az addig ismeretlen régió megismerését, kutatását irányozták elő, s a Magyar Tudományos Akadémia is támogatta azokat. Fontos, hogy ekkor még mindenkinek a háborúról való megnyilvánulásán érződik, ezt a háborút a Monarchia megnyerheti, vagy legalább, hogy jól jöhet ki belőle.

1999. július 1-jén, több mint 90 évvel a kezdeményezés után megalakult a Szegedi Tudományegyetem Gazdaságtudományi Kara, melyet nevezhetünk a Balkán Akadémia részleges megvalósulásának, hiszen végül a városban a gazdasági és kereskedelmi tanulmányok intézményesültek. Az eredeti célt, hogy az 1912-es egyetemi kudarc és a kolozsvári egyetem áttelepítése közötti hiátust pótoljam, elértnek tekintem. Igaz, nehéz volt a levéltári források elpusztulása miatt. De legalább a meglévő források, a mutatókönyvek, valamint a szegedi és az országos lapok cikkei segítséget nyújtottak abban, hogy ezt a félig már sikeresnek és a megvalósulás előterében álló iskolának a történetet feldolgozhattam. Úgy vélem, ezzel egy egyetemtörténeti fehér foltot segíthettem eltüntetni és kitölteni.

A magyar társadalom rétegei és nemzetiségei az 1910-es és 1920-as népszámlálási adatok alapján

IZING MÁTÉ ANTAL

Bevezetés

1910 és 1920 között olyan, a Kárpát-medence lakosságát jelentősen befolyásoló történelmi folyamatnak lehetünk tanúi, melyek megértése szükséges jelenkorunk tisztánlátásához is. A saint-germaini és a trianoni békediktátum jelentősen átalakította a Kárpát-medence társadalmi és gazdasági képét. Az alig 100 éve történt esemény minden előzményével és következményével mély sebeket, mai napig tartó indulatokat, válasz nélküli kérdéseket hordoz magában. „A trianoni békeszerződés félrevezető tanulsága okozta, hogy sem a magyar közvélemény, sem a hivatalos külpolitika nem volt képes határozott választóvonalat húzni az etnikai alapon követelt revízió és az ezeréves határokat visszakövetelő irredenta között” – állapítja meg Bibó, hogy a magyar politika bizonytalansága sokáig meghatározta a közvéleményt.¹ A kihívás mellett témaválasztásom másik fontos oka abból fakad, hogy a népszámlálások során rögzített adatbázisok olyan egzakt, kvantitatív adatokat közölnek, melyeket kiemelt prioritású primer forrásai lehetnek a korszakot kutató történészek számára. Ugyanakkor tisztában kell lennünk azzal is, hogy a multietnikus, továbbá etnikai problémákkal, feszültségekkel küzdő területekre különösen igaz, hogy a kisebbség önként vallja magát a többség „nemzetiségének” vagy a statisztika államapparátusa maga torzítja az adatokat a többségi nemzet javára.² Emellett a valós adatok torzításában szerepet játszhat a népszámlálási kérdőív struktúrájának változása is.

¹ Bibó István: *Válogatott tanulmányok II. A válságból kivezető út*. Szerkesztette: Nagy Endre – Vida István – ifj. Bibó István. Magvető Kiadó, Budapest, 1990. 548–549.

² Bajmócy Péter: *Általános etnikai és vallásföldrajz*. JATEPress, Szeged, 2009. 35–37.

Dolgozatom célja, hogy a rendelkezésre álló, elsősorban népszámlálási adatok alapján a lehető legpontosabb képet állítsam fel arról, hogy milyen társadalmi változások következtek be az 1910 és 1920 közötti Magyarországon.

A magyarországi népszámlálások³

A népszámlálás olyan periodikus adatgyűjtés, amely egy adott országban a népesség létszámának megállapítását és bizonyos, a népesség egyedeire vonatkozó adatok gyűjtését jelenti. Az első teljes körű, modern censzusoknak megfelelő összeírás az 1869. évi III. törvénycikk alapján kezdődhetett el. A törvény rendelkezett a népszámlálás minden előfeltételéről, a szükséges előkészületekről, azok anyagi fedezetéről is. Mindennek lebonyolítását a 1867-ben megalapított Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium Statisztikai Szakosztályára bízták, mely a mai Központi Statisztikai Hivatal jogelődjének tekinthető. 1871-ben Keleti Károly igazgatói kinevezésével alakult meg az önálló Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal.⁴ „1869. december 31-én létező népességi állapot szerint 1870. január 3-ikán országszerte megindítandó, és teljes befejezéséig szakadatlanul folytatandó”⁵ – olvasható az első népszámlálási törvénykezelésben. Az ezt követő, 1880., 1890. és 1900. évi népszámlálások az első hivatalos censussal nagyrészt megegyező „forgatókönyvvel” rendelkeztek, mind a lebonyolítás, mind a módszertan igen hasonló volt. A tárgyalt censzusok kérdőíveit összehasonlítva megállapíthatom, hogy a változások a legtöbb esetben bővülést, újabb kérdéseket jelentettek, amik az évtizedek során egyre nagyobb és pontosabb adatbázist eredményeztek. Jó példa erre a nyelvhasználatra vonatkozó kérdés, amely 1870-ben még nem volt beépítve a kérdőívbe. Az ezt követő censzusok azonban már rákérdeztek a nyelvhasználatra, „vagy arra a nyelvre, amelyet magáénak érez és a legjobban vagy legszívesebben beszél”.⁶ Más,

³ A szakirodalom több értelmezést is alkalmaz, jelen megfogalmazás a KSH hivatalos definíciója. http://www.ksh.hu/nepszamlalas/a_nepszamlalas_celja, letöltés: 2019. március 4.

⁴ Rózsa Gábor: A hivatalos magyar népszámlálások és más nagy népesség-összeírások, 1870–2016. I. rész (1870–1949). *Statisztikai Szemle*, 95. évf., 11–12. sz. 1161–1162.

⁵ Matits Ferenc – Dr. Lakatos Miklós: *A magyar népszámlálások előkészítése és publikációi 1869–1990*. I. KSH, Budapest, 1995. 13–14.

⁶ Az 1910. évi számlálólap anyanyelvi itemében az idézett szöveg, míg 1920-ban „Anyanyelv: lásd az utasítás megfelelő pontját” szöveg szerepel.

jellemzően életviteli kérdésköröket tisztázó témák (pl. hasznos háziállatok száma) a századfordulóra kikerültek a kérdőívből. Az ezt követő népszámlálások, melyek dolgozatoknak már nem előzményét, hanem tárgyát alkotják, jelentős változásokat hoztak.

Az 1910. és 1920. évi népszámlálások módszertanának összehasonlító elemzése

1910. évi népszámlálás (1910. évi VIII. törvénycikk alapján)	1920. évi népszámlálás (1920. évi XXXIII. törvénycikk alapján)
Törvényi rendelkezések közötti különbségek	
3. § alapján: Az elemi iskolák férfitanítói megbízhatók népszámlálói teendőkkal.	3. § alapján: Az elemi iskolák férfitanítói megbízhatók népszámlálói teendőkkal, felkérés esetén ezt kötelesek elfogadni. Önkitöltős kérdőív esetén kötelező az ellenőrzés. Adatközlés után nem a helyi apparátusnak, hanem azonnal a KSH-nak kell közvetíteni a kérdőíveket.
A népszámlálói kérdőív közötti különbségek	
<i>1. Állampolgárság</i>	
Állampolgárságra rákérdez.	Állampolgárságra nem kérdez rá.
<i>2. Termékenység</i>	
Gyermekek számára (háztartáson belül) nem kérdez rá.	Gyermekek számára (háztartáson belül) rákérdez.

1. táblázat: az 1910. és 1920. évi népszámlálások törvényeiben és kérdőíveiben fellelhető jelentős különbségek (saját szerkesztés)

A két census összehasonlításának fontosságát abban látom, hogy a társadalmi háttérváltozókat a két adatközlésben eltérő módon vizsgálták. A trianoni béke előtti utolsó, 1910. évi népszámlálás kérdőíve (1. számú melléklet) az előző évtizedek censusától sok tulajdonságában eltérő törvényi, előkészületi és módszertani háttérrel rendelkező összeírás volt, s az 1920. évi kérdéssor (2. számú melléklet) is hordoz magában néhány újdonságot elődjéhez képest, melyeket az 1. táblázatban tüntettem fel.

További jelentős, a népszámlálás körülményeit megváltoztató esemény természetesen a földrajzi határok és a népességi arányok megváltozása volt. A trianoni békeszerződés értelmében az ország elvesztette területének 70, népességének 57%-át. A népszámlálás így több szempontból is rendkívül fontossá vált, mivel nem egyszerűen a szokásos népességváltozásokat kellett számba venni, hanem a háború és Trianon által okozott és generált népese-
dési folyamatokat is.⁷ Az 1. táblázatban feltüntetett körülményeken túl alapvető változás volt, hogy 1920-ra kikerültek a választójogi reformmal kapcsolatos kérdések, ellenben a háború után sokkal több adatot gyűjtöttek a lakókörülményekről, illetve beszédtek a hadirokkantak, hadifogságba esett, vagy ott elhunytak listáját a családoktól.

Az 1910. és 1920. évi census között a közigazgatási egységek is jelentősen átalakultak. A területek elvesztésén túl számos községet összevontak, megváltoztak a közigazgatási határok, ami nehezíti a két census részletes összehasonlítását. Az 1920. évi összeírás pontatlanságát, újabb és újabb korrekciókat jelentő tény, hogy az 1920. december 31-én megkezdődő összeírás 91 147 km² területet, 7 840 832 főt rögzített. Ebbe azonban beletartozott 4400 km² terület, mely Ausztriának átadandó nyugat-magyarországi vidék volt. Ekkor még nem, csak két évvel később került sor a trianoni békediktátum szerint Magyarországhoz tartozó 5677 km² területű, szerb megszállás alatt álló területen is a népszámlálására.⁸ Végezetül, utólag az 1921 decemberében Sopronban és nyolc közeli községben megtartott népszavazás eredményeként e területen is csak később történhetett meg az összeírás.

A két census összehasonlítása anyanyelvi vonatkozásában

A következőkben a céloom, hogy a népszámlálások biztosította adatbázisok szerint egyrészt a nyelvhasználat arányát, másrészt a társadalmi rétegeket bemutató háttérváltozókat ismertessem. A trianoni döntés értelmében Romániához mintegy 5,24 millió, Csehszlovákiához 3,5 millió, a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz 1,6 millió, Ausztriához 292 ezer lakos került. Az 1920. évi népszámlálás adatait – a fentiekben megnevezett nehézségek miatt – csak 1923-ban publikálta a KSH teljes terjedelmében. Dolgozatom további részében az 1920. évi census hivatkozásánál a KSH 1923. évi nép-

⁷ Rózsa: A hivatalos magyar népszámlálások... i. m. 1172–1173.

⁸ Löökkös János: *Trianon számokban. Az 1910. évi népszámlálás anyanyelvi adatainak elemzése a történelmi Magyarországon*. Püski Kiadó, Budapest, 2000. 32–33.

számlálási kiadványának adatait használom fel, mivel azok már a legtöbb korrekciót tartalmazzák.⁹ Az elcsatolt területek magyar lakosságáról Trianon után az adott állam népszámlálásai vagy mikrocenzusai adhatnak képet, azonban ezek során eltérő időpontban, jelentős különbségeket magukban hordozó módszertannal és kérdőívvel dolgoztak, így dolgozatom jelen fejezetében csak a KSH magyarországi adataira szeretnék támaszkodni.

A nemzetiség és a nyelvhasználat közé, bár nyilvánvaló korrelációt figyelhetünk meg, nem tehető egyenlőségjel. Számos olyan tanulmánnyal, könyvvel találkoztam a dolgozat szakirodalmának felkutatásakor, amelyek a fogalmi különbséget figyelmen kívül hagyva beszélnek nemzetiségi viszonyokról, s hivatkoznak anyanyelvi adatokra – vagy fordítva.¹⁰ Az 1869. évi és az 1930. évi censusok között a nemzetiségre nem kérdeztek rá.¹¹ Tehát a dolgozatom címében szereplő nemzetiségi viszonyra csak a nyelvi helyzet alapján következtethetünk. Az állampolgárság rögzítésére, miként azt az 1. táblázatban bemutattam, csak az 1910. évi censuson került sor, 1920-ban már nem. Az egyetlen adat ily módon, amely alapján összehasonlítást végezhetünk, a nyelvhasználati adatsor, amely nem feltétlenül egyenlő a nemzetiséggel. A Kárpát-medence térségében a vizsgált időszakban a nemzetiség és az anyanyelv közötti összefüggés adott, de annak pontos, kvantitatív mértékét nem ismerhetjük.¹²

Az 1910. és az 1920. évi censusok közötti Magyarország anyanyelvi képe jelentős mértékben átalakult, ami a területi változáson túl a jelentős mértékű migrációnak is köszönhető. A hivatalos statisztikák szerint 1918 utolsó két hónapjában 57 ezer ember menekült Magyarországra, 1919-ben számuk megduplázódott (110 ezer fő), és a békeszerződés aláírásának évében, 1920-ban tetőzött 121 ezer fővel.¹³ A jogfosztottság miatt nagyon sok magyar la-

⁹ Uo. 38–40.

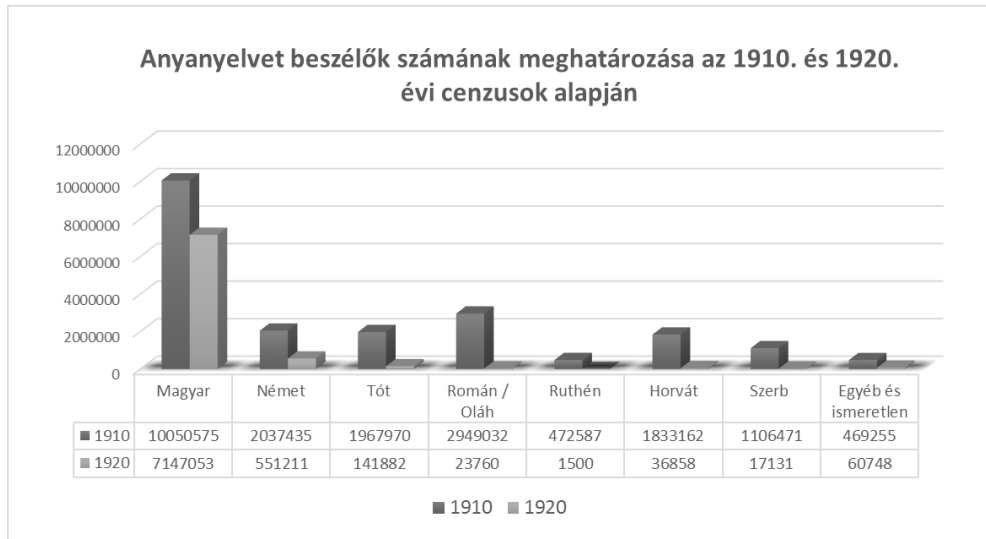
¹⁰ Jó példa erre: Hanák Péter – Mucsi Ferenc: *Magyarország története (1880–1918)*. 7/1. kötet, Akadémia Kiadó, Budapest, 1983. 414. oldal 49. sz. táblázata: „A lakosság nemzeti megoszlása Magyarországon (1880–1910)” – lábjegyzet: a magyar statisztika a nemzetiség megállapításánál az anyanyelvet fogadta el meghatározó ismérvként. Löökkös: *Trianon számokban...* i. m. 26–27. szerint azonban a KSH, már amennyiben a „magyar statisztika” ezt jelenti, nem fogadott el ilyen elvet.

¹¹ Matits – Dr. Lakatos: *A magyar népszámlálások...* i. m. 108.

¹² Bajmócy: *Általános etnikai és vallásföldrajz*. i. m. 54–55.

¹³ Ablonczy Balázs: *Trianon árvái*. MTA Lendület Trianon 100 Kutatócsoport. https://mta.hu/tudomany_hirei/trianon-arvai-106742, letöltés: 2019. március 14.

kos menekült el az elcsatolt területekről,¹⁴ mivel a nemzetiségi jogok tiszteltben tartása a békekötések során a legtöbb esetben csak ígéretek maradt.¹⁵ Az I. világháború további következménye volt a torz korstruktúra kialakulása.¹⁶ Az 1910. és 1920. évi censzusok anyanyelvi összetételét az 1. ábrán mutatom be a számlálólapokon használatos elnevezések szerint.¹⁷

1. ábra Anyanyelvet beszélők számának megoszlása az 1910. és 1920. évi censzusok alapján (fő) N=20 886 487 fő; N=7 980 143 fő. Sajtát szerkesztés a KSH *Statistikai évkönyvek* (1913 és 1923) alapján

A trianoni békediktátum utáni Magyarország nyelvi, s így valószínűleg nemzetiségi homogenitása jelentősen megnőtt, mivel a legtöbb magas diverzitású térséget elcsatolták. Az új határok közötti első magyarországi népszámlálás szerint a lakosság közel 90%-a magyar anyanyelvűnek tartotta magát, ami jelentős növekedést jelent a Trianon előtti 54,5%-hoz képest. Az etnikai homogenitás fokozódását nem csupán az 1. ábrán szemmel is jól látható változások igazolhatják, hanem kvantitatív etnikai számításmódszerek

¹⁴ Rózsa: A hivatalos magyar népszámlálások... i. m. 1172–1173.

¹⁵ Lökkös: *Trianon számokban*... i. m. 32–33.

¹⁶ Rózsa: A hivatalos magyar népszámlálások... i. m. 1172–1173.

¹⁷ Az anyanyelvi (vagy az a nyelv, amelyet magának érez és a legjobban vagy legszívesebben beszél) adatoknál 1910. évi népszámlálásban oláh megnevezés szerepelt, 1920-ban azonban már román.

is. A Simpson-féle diverzitási index (EDI) számszerűen, mérhetően is kifejezi, hogy milyen változások mentek végbe 1910 és 1920 között az ország anyanyelvi (vagy az a nyelv, amelyet magának érez és a legjobban vagy legszívesebben beszél) képében. Az eredményeket az ArcGis geoinformatikai szoftverrel térképeken mutatom be.

Az etnikai – esetünkben a nemzetiségi – adatok hiánya miatt az anyanyelvi diverzitási index (EDI) segítségével megállapíthatjuk, hogy az adott terület etnikailag milyen mértékben „kevert”. Minél nagyobb a népességen belüli eltérő anyanyelvet használók száma és aránya, annál nagyobb az esélye annak, hogy két véletlenszerűen kiválasztott ember eltérő anyanyelvet beszélő. A képlet használatával egy 0 és 1 közötti értéket kapunk, ahol 0 a teljesen homogén, 1 pedig a teljesen megosztott (minden egyén más anyanyelvet beszél) képet mutatja.¹⁸

$$EDI = \frac{L(L-1)/2 - \sum_{i=1}^n e_i(e_i-1)/2}{L(L-1)/2}$$

ahol L: a terület össznépessége;

e_1, e_2, \dots, e_n : az egyes nemzetiségek népességszáma;

EDI: etnikai diverzitási index.

Példa:

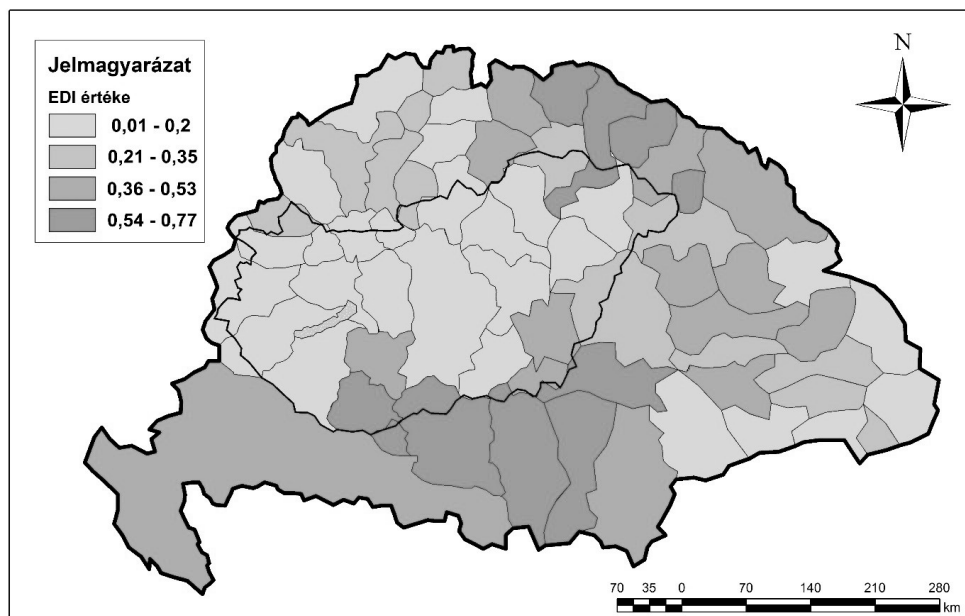
Somogy vármegye anyanyelvi (vagy az a nyelv, amelyet magának érez és a legjobban vagy legszívesebben beszél) képe 1910-ben	
Összesen	365 961
Magyar	333 597
Német	18 718
Horvát	9 934
Egyéb	3 712
Megyei EDI	0,166

A modellt azért tartom használhatónak és alkalmazandónak, mert a vizsgált időszakban az 1910. és 1920. évi népszámlálási adatok összehasonlítását így matematikai módszerrel is el tudom végezni, ami egzakt adatokkal szolgál. Az EDI értékét az 1910-es népszámlálás időszakában érvényben lévő vármegyerendszer közigazgatási egységeire, míg az 1920-as census ide-

¹⁸ Bajmócy: *Általános etnikai és vallásföldrajz*. i. m. 68–72.

jén az érvényben lévő megyei struktúra kereteire bontva végeztem el. Megyei szintnél alacsonyabb közigazgatási egységekre a módszert azért nem kívánom alkalmazni, mert a járási és települési szinten olyan átalakulások történtek Trianon következtében, melyek jelentősen megnehezítenék az összehasonlítást. Horvátországot egy egységként kezeltem, az azokon belüli vármegyékre külön számítást nem végeztem.

Az 1910-es népszámlálási adatok alapján az EDI vármegyei szintű bontásra történő számítása (2. ábra) is igazolja, hogy Magyarország – az anyanyelvi adatok alapján – multietnikus térség volt, az EDI egyes vármegyékben európai szinten is kimagasló volt.

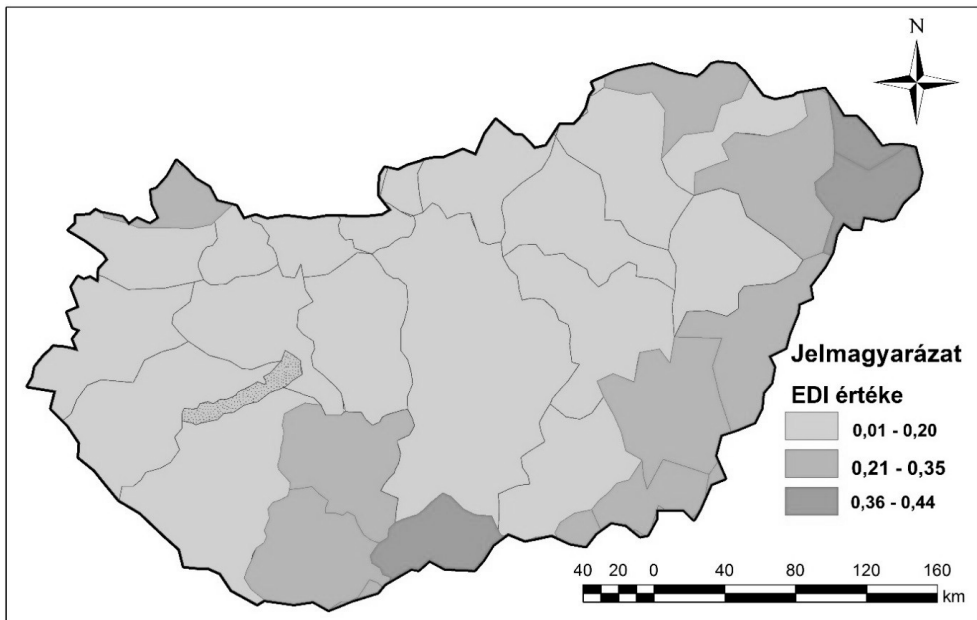
2. ábra Anyanyelvet beszélők Simpson-féle diverzitási indexe az 1910. évi census alapján (fő) N=20 886 487 fő. Saját szerkesztés a KSH *Statistikai évkönyv* (1913) alapján.

A trianoni békediktátum után csak három évvel, 1923-ban kezdődött meg a megyerendezés, s a közigazgatás stabilizálása.¹⁹ Az 1920 végén megkezdődő népszámlálás tehát még az eredeti, de a legtöbb esetben megcsonkított

¹⁹ Patkó Máté: *Magyarország közigazgatási határainak változása a XX. században*. Egyetemi szakdolgozat. ELTE TTK Térképtudományi és Geoinformatikai Tanszék, Budapest, 2016. 23–24.

megyerendszeren belül kezdődött meg. Ezért, illetve az összehasonlíthatóság miatt az 1920-ban érvényben lévő megyerendszer alapján végeztem el az 1920. évi népszámlálás EDI-számításait, s nem az 1923. évi XXXV. évi törvénycikk megyerendezése alapján.

A nyelvhasználat diverzitási indexe az 1920-as adatok alapján tovább csökkent azokban a megyékben is, amelyeket a trianoni békediktátum nem vágott többfelé. Az EDI-számítás tehát ez esetben is alátámasztja, hogy az anyanyelvi homogenitás tovább nőtt. Ennek egyik magyarázata a földrajzi határok megváltozásán túl, hogy a nemzeti kisebbségek egy része emigrált az anyanyelvüket beszélő szomszédos országokba. Továbbá azt is meg kell említeni, hogy a bizonytalan politikai helyzetben fokozottan igaz lehet az az állítás, miszerint az emberek önként vallják magukat a többség „nemzetiségének” vagy a statisztikát készítő államapparátus maga torzítja az adatokat a többségi nemzet javára az anyaországban és az utódállamokban is.

3. ábra Anyanyelvet beszélők Simpson-féle diverzitási indexe az 1920. évi census alapján (fő) $N=7\,980\,143$ fő. Saját szerkesztés a KSH *Statisztikai évkönyv* (1923) alapján.

Az 1910. és 1920. évi népszámlálás közötti társadalmi változások

Az I. világháború utáni időszak sajátos vonásokkal teli korszakot hordoz magában a magyar társadalom történetében. A háborút követően lassan indult el a gazdaság helyreállása, ráadásul újabb töréspontot jelentett az 1929-ben kitört gazdasági világválság. A gazdasági konjunktúrát csak az újabb háborús készülődéssel is kapcsolatos iparosítás hozta el. Trianon jelentősen átalakította a magyar társadalom néhány jellegzetességét. Az agrárium dominanciája némiképp mérséklődött ugyan, azonban az 1920-as években végrehajtott Nagyatádi-Szabó-féle földosztás csak kismértékben csökkentette a föld nélküli mezőgazdasági munkásságot, és – a környező országoktól eltérően – Magyarországon megmaradt a nagybirtok dominanciája. Ezen instabil gazdasági körülmények a társadalmi rétegződést is jelentősen befolyásolták. A gazdasági problémák mellett egyre nagyobb kihívást jelentett az államnak az elcsatolt területekről érkező, főként magyar népesség elszállásolása, munkába való integrálása. A századforduló előtti történelmi középosztályhoz tartozó középbirtokosoknak és az államapparátus, a hivatalok vezetőinek befolyása nőtt. Tagjai a nagybirtokosok és a nagypolgárság mellé emelkedve az uralkodó elit harmadik csoportját alkották. Ők birtokolták a közigazgatás, a hadsereg, a csendőrség vezető funkcióit. A városi középpolgárság társadalmi presztízse sem változott. A középosztály zömét adó beosztott tisztviselők, magánalkalmazottak, értelmiségiek életszínvonala csökkent a századfordulóhoz képest. Trianon után a menekült értelmiségiek helyzete volt a legnehezebb. Középosztálybeli társaikhoz képest alacsony jövedelemmel rendelkeztek, és nehezen vergődtek ki a szükséglakások világából. A városi és falusi kispolgárság igen tarka képet mutatott. Ide tartoztak a kisiparosok, kiskereskedők, fegyveres testületek altisztjei, postások, vasúti kalauzok, házmesterek, rendőrök, csendőrök stb.

A népszámlálási adatok alapján a lakosság műveltségi, iskolai végzettségre vonatkozó adatai 1910 és 1920 között jelentősen javultak. A földrajzi határok megváltozása kedvezően hatott az iskolai végzettségre, mivel az elcsatolt területeken, főként a Trianon előtti Magyarország peremvidékén nagyon alacsony volt az iskolázottság, s különösen magas az analfabéták aránya. Szintén magyarázat lehet, hogy a korszakban jellemző volt a magas munkanélküliség miatt a vidékből városba település,²⁰ minek következmé-

²⁰ Kovács Zoltán: *Népesség- és településföldrajz*. ELTE Kiadó, Budapest, 2015. 74–76.

nye lehet a magasabb iskolázottság. Jelentősen javult a nők iskolai végzettségének aránya. Mivel a munkára fogható férfi lakosság számottevő része katonasorba vagy a hadiiparba került, számos munkakörben kezdtek el nőket alkalmazni. Ezek esetenként magasabb iskolai végzettséget igénylő feladatkörök voltak, ami a nők iskolázottságának jelentős változását hozta (4. ábra).

Dolgozatom talán legfontosabb konzekvenciájaként értékelem, hogy leendő tanárként a trianoni békediktátum más vetületeivel, szokatlan módú megközelítésével ismerkedhettem meg. A népszámlálási adatsorok, illetve az EDI alkalmazása véleményem szerint mellőzi a történelem tankönyvekben jól ismert „kliséket”, melyek Trianon következményeként szerepelnek. Reményeim szerint a számomra új, közoktatásban szokatlan statisztikai és térképszerkesztési módszereket pedagógiai pályámon is alkalmazhatom.

	Főiskolát végzett	Középiscola legalább 8. osztályát végezte	Középiscola a legalább 6. osztályát végezte	Középiscola a legalább 4. osztályát végezte	Elemi iskola legalább 6. osztályát végezte	Elemi iskola legalább 4. osztályát végezte	Egyéb írní- olvasni tudó	Általában írní- olvasni tud	Csak olvasni tud	Sem olvasni, sem írni nem tud	A csak olvasni tudók és sem írni, sem olvasni nem tudók közül 6 éven felül
1910	Férfi	n.a.	2,16	0,54	1,54	n.a.	56,31	60,6	1,08	38,32	23,69
	Nő	n.a.	0,44	0,37	1,82	n.a.	49,58	52,23	3,02	44,74	32,55
1920	Főiskolát végzett										
	Férfi	1,75	2,57	0,94	3,65	23,04	14,23	77,94	0,67	21,38	11,71
Nő	0,14	0,89	0,87	5,27	24,19	14,26	74,99	1,9	23,11	15,51	

2. táblázat: iskolai végzettség mutatójának megoszlása (%) az adott nem számához viszonyítva. 1910: N = 10 345 333 fő (férfi), N = 10 541 154 (nő)

és 1920: N = 3 870 904 fő (férfi) és N = 4 109 239 fő (nő)

Saját szerkesztés a KSH *Statistikai évkönyvek* (1912 és 1923) alapján.

vármegye és község (fj. vagy rt. város) megnevezése:

SZÁMLÁLÓLAP.

Kitöltendő az 1910. évi VIII. törvényczikk alapján minden jelenlevő egyénről. tekintet nélkül a nemre és korra, tehát a csecsemőről is.

Városrész, kerület:

Utca, út, tér és házszám:

Pusztá, telep, tanya, stb.:

A 3., 5., 9., 10., 11., 14. és 18.-25. kérdésekre a megfelelő *déli* szedésű szó (szavak) aláhúzásával kell válaszolni.

Kérdés	Felelet
1. Vezeték- és keresztnéve? (Családi és utóneve?)	
2. Születésének éve, hónapja, és napja? év, hó, nap.
3. Neme és családi állapota?	<i>férfi (fiú), — nő (leány), nőllen (hajadon), — házas, — özvegy, — törvényesen elvált.</i>
4. Gyermekének száma? (Csak házas, özvegy és elvált egyénre nézve.)	összesen született:; ebből életben van
5. Foglalkozás, kereset, hivatal, állás	a) a foglalkozás leg támaszt megnevezése (napszám-összeírás a keresetnek, nyugdíjassági és minőségnek s a korábbi állásnak és foglalkozásnak is kitérítéssel.)
	b) a foglalkozás viszony megjelölése, (hogy önálló-e vagy tisztviselő, segéd, tanoncz, munkás, családi kiserelő, cseléd, szolga stb.)
	c) ha önálló iparos vagy önálló kereskedő:
6. Ha mint tisztviselő, segéd stb. alkalmazva van vagy alkalmazva szokott lenni:	neve (cége)? foglalkozása (vállalata)? székhelye?
7. Van-e valami állandóan vagy az év egy részében rendszerint fizető mellickefoglalkozása? (A felelet époly tázes legyen, mint az 5. a), b) és c) s a 6. a) kérdéskönel.) év, hónap, nap óta. év, hónap, nap óta.
8. Ha semmi foglalkozása nincs, vagy csak mellicke vagy olyan van, mely keresetét nem ad (tanuló, háziutóbeli nő): ki az elterelője (anya, férje stb.) és mi annak foglalkozása?	
9. Van-e háza, földje, földbérlete vagy részes földje? (A földnek és családtagoknak a férjvel, családdal közös ház- és földbérlet csak a férj, illetőleg családfele lapján kell kimutatni s a más háztárgyban, sőt a külföldön levő ház- és földbérletet is tekintetbe kell venni.)	<i>háza van, — háza nincs, — földje nincs, földtulajdonos (..... kat. hold, □-öl), földbérlet (..... kat. hold, □-öl), részes (feles, harmados) földje van (..... kat. hold, □-öl).</i>
10. Mivétsége? (Lásd az utasítás megfelelő pontját.)	legalább a középiskola 8, — 6, — 4, — osztályt végezte vagy ezzel egyenlő fokú intézetet; 4 elemi, — 6 elemi osztályt végzett; <i>ír-olvas, — csak olvas, — sem ír, sem olvas.</i>
11. Vallása? (Lásd az utasítás megfelelő pontját.)	<i>r. kath., — g. kath., — reform., — ágostai hitv. ev., — g. hel., — unitárius, — izr., — vagy:</i>
12. Anyanyelve (azaz az a nyelv, melyet a legjobban és leggyakrabban beszéli)?	
13. Anyanyelvén kívül mely más nyelven beszél még?	
14. Állampolgársága, illetősége? (Lásd az utasítás megfelelő pontját.)	<i>magyarorsz. — horv.-szlav. magyar állampolgár — boszniai; osztrák (..... koronatar;); egyéb külföldi:</i>
15. Születésének helye (község és vármegye, külföldi ország és kerület vagy tartomány is)?	
16. Lakóhelye (község és vármegye, külföldi ország és kerület vagy tartomány is)?	
17. Mióta lakik lakóhelyén és ha másuttal iratott össze, mióta tartózkodik az összeírás helyén?	a) lakóhelyén: év, hó, nap óta. b) az összeírás helyén: év, hó, nap óta.
18. Volt-e már külföldi országban?	<i>Ausztriában, — Amerikában, — Romániában, — Szerbiában, egyéb külföldön:</i>
19. Volt-e katoná?	<i>tényleges szolgálatban, — póttartalékban, — nem katoná.</i>
20. Erzéki vagy értelmi foglalkozása?	<i>mindkét szemre vak, — siketnéma, — hülye, — tebeteg.</i>

Az 1910. évi népszámlálás kérdőíve

a) Minta.

A vármegye és község (tj. vagy vt. város) megnevezése:

SZÁMLÁLÓLAP.

Kitöltendő az 1920. évi XXXIII. törvényeik alapján: minden jelenlevő egyénről, tekintet nélkül nemre és korra, tehát a csecsemőről is.

Városrész, kerület:
 Uca, út, tér és házszám:
 Puzta, telep, tanya, stb.:

Ahol a feltehetően a község elnevezésével kell válaszolni.

Kérdés	Felelet
1. Vezeték- és keresztnév: (Családi és utónév)év,hó,nap.
2. Születésének éve, hónapja és napjaév,hó,nap.
3. Neme és családi állapota?	férfi (fiú). — nő (leány), nőtlen (hajadon), — házas, — özvegy, törvényesen elvált.
4. Házasságkötésének éve!év
5. Gyermekeinek száma? (csak házas, özvegy és elvált egyénekre!)	Összesen született:; ebből életben van:
a) a foglalkozás legbiztos megnevezése (szepességekkel a keresetnek, nyugdíjakkal a minőségnek és a korábbi állások, foglalkozások is kitüntetve!)	
b) a foglalkozás viszony megjelölése (Szálló, tisztviselő, segéd, tanonc, munkás, családi kisegítő, család, szolgá stb.)	
c) ha szálló iparos vagy szálló kereskedő: d) ha nem szálló, az alkalmazás (munkaadó) földbirtokos, iparos, kereskedő vagy más egyén, illetőleg gazdaság, vállalat, részvénytársaság, szövetkezet, intézet, hivatal, hatóság stb., vagy a szolgáltatás gazdája:	szájt műhelye, gyára, üzlete van: — házi — vándoriparos; idegen üzlet részére otthon dolgozik: — házaló; — ügynök; a megrendelőkhöz lakásán dolgozik: — piaci árús (kafa).
7. Ha jelenleg nincs alkalmazása, mennyi idő óta van hely nélkül?	neve (cége)? foglalkozás (vállalata)? székhelye?
8. Van-e valami állandóan vagy az év egy részében rendszerint ügött mellékfoglalkozása? (A felelet epoly tisztes legyen, mint a 6. a), b), c) és d) kérdéseknél.)év,hónap,nap óta.
9. Ha nincs foglalkozása, vagy csak mellékes vagy olyan van, mely keresetét nem ad (tanuló, háztartásbeli nő); ki az eltartója (atyja, férje stb.) és mi annak foglalkozása?	
10. Ha a világháború miatt foglalkozása megváltozott, mi volt a foglalkozása a világháború előtt? A felelet epoly tisztes legyen, mint a 6. a), b), c) kérdéseknél.)	
11. Van-e háza, földje, földhaszonélvezete, földbirtoka r. részes földje? (A földesnek és családtagoknak a férjvel, családjával közös ház- és földbirtokot csak a férj, illetőleg családfelegye kell kimutatni. A más közegben, sőt a hálföldön levő ház- és földbirtokot is tekintetbe kell venni)	háza van, — házrészre van, — háza nincs, — földje nincs, földteljesedő kat. hold,-öl (ebből szántó kat. hold,-öl, kert [házhely] kat. hold,-öl és szőlő kat. hold-öl), illetmény- vagy megüdvényes földje kat. hold-öl), (ebből szőlő kat. hold,-öl), földbirtoka kat. hold-öl, részes földje kat. hold-öl.
12. Nívolttsége? (Lásd az utasítás megfelelő pontját.)	12. Nívolttsége? (Lásd az utasítás megfelelő pontját.)
13. Milyen szakiskolát (szakiskolákat) végzett?	13. Milyen szakiskolát (szakiskolákat) végzett?
14. Vallása? (Lásd az utasítás megfelelő pontját.)	14. Vallása? (Lásd az utasítás megfelelő pontját.)
15. Anyanyelve? (Lásd az utasítás megfelelő pontját.)	15. Anyanyelve? (Lásd az utasítás megfelelő pontját.)
16. Anyanyelvén kívül mely más nyelveken beszél még?	16. Anyanyelvén kívül mely más nyelveken beszél még?
17. Állampolgársága? (Lásd az utasítás megfelelő pontját.)	17. Állampolgársága? (Lásd az utasítás megfelelő pontját.)
18. Születésének helye (község és vm., külföldieknél ország és kerület v. tartomány is!)	18. Születésének helye (község és vm., külföldieknél ország és kerület v. tartomány is!)
19. Rendes lakóhelye (község és vármegye, külföldieknél ország és kerület vagy tartomány is), és mióta lakik lakóhelyen?	19. Rendes lakóhelye (község és vármegye, külföldieknél ország és kerület vagy tartomány is), és mióta lakik lakóhelyen?

lakóhelyén lakik
év,hó,ike óta.

Kérdés	Felelet
20. Ha a világháború előtt másutt volt rendszer lakóhelye, hol volt, mikor és mily okból változtatta meg?	
21. Ha nem rendszer lakóhelyén íratott össze, mióta tartózkodik az összeírás helyén?	1..... év, hó-ika óta.
22. Érzéki vagy értelmi fogyatékos?	mindkét szemére vak, — siketnéma, — kólypa, — almozdag.
23. Tüdőcsúszkharut miatt áll-e jelenleg, vagy az elmúlt év folyamán állt-e orvosi kezelés alatt?	nem, — igen, jelenleg, — az elmúlt év folyamán.
24. Ha ésvaggy nő vagy árva, hadiösvagy vagy hadiárva-e?	hadiösvagy — hadiárva.
A következő kérdésekre az 1901—1905. években született férfiaknál, továbbá az 1905. év előtt született tényleges és a háborúban úként jelentkező katonáknál kell válaszolni.	
25. Az 1914-ben kezdődött háború alatt teljesített-e katonai vagy személyes hadi szolgálatot?	katonai szolgálat személyes hadi szolgálatot.
26. Ha nem teljesített, mi okból nem?	alkalmatlannak találták (mi okból?) felmentették.
27. Ha teljesített, a) mely időponttól meddig? b) ebből arcvonalbeli szolgálatban összesen hány hónapot töltött?	a) 191..... év havától 191..... év haváig, összesen hónapot. b) arcvonalbeli szolgálatban hónapot.
c) van-e Károly csapatterosztje, sebesülési érme vagy más a harcúterén szerzett kitüntetés?	Károly csapatteroszt, — sebesülési érme: egy, — két, — három adóval, — egyéb:
d) ha katonai szolgálata a háború alatt szünt meg, mi okból?	rokkanttá vált, — betegség okából, — egyéb okból szabaddegölték felmentették, — hadifogolyba esett.
e) mely fegyvernemnél s utóljára mely csapatotnál (parancsnokságnál, intézetnél) szolgált?	gyalogoság, — lovasoság, — tüzérség, — mérési csapat, — egyéb névszint utolsó csapatot:
f) katonai rangja 1918. október 30-án:	közlegény, — altiszt, — magasabb állású altiszt, — rangos-tályba nem sorolt hadifogoly, — tiszt (tiszthelyén), még pedig:
g) a háború alatt megbetegült-e vagy keresztületesült-e valamely járványos fertőző betegségen?	megbetegült, — fertőző betegségben szenvedett, még pedig — kolerában, — vérhasban, — hasi guggymában, — kiütéses guggymában, — hályagos himlőben, — maldériában, — gümőkórban, — más betegségben:
h) ha sebesüléséből, vagy betegségéből kifolyólag rokkanttá vált, miben áll a rokkantsága?	jobbkez, — balkez, — félke, — mindkét lába csontja, vagy benn, — teljesen vak, — félzsemre vak, — teljesen süket, milyen egyéb módon rokkant?
i) milyen %-ban állapított meg a rokkantsága? %-ban.
j) kap-e rokkantsági ellátást?	Igen, — nem.
k) volt-e hadifogolyban s ha igen, mettől meddig?	191..... év havától 191..... év haváig, összesen hónapig.
l) melyik országban és hol volt hadifogoly? országban. foglaltáborban. (városban, községben).

Magyarkanizsai hétköznapok az első világháborút követően

DOMONKOS ÁDÁM

Tanulmányom forrásközpontú, helytörténeti jellegű munka, amelyben Magyarkanizsa (1920-tól Ókanizsa¹) első világháború végi és világháború utáni nehézségeit elemzem. A hangsúlyt a kisember vizsgálatára helyezem, alulnézetből közelítek a témához, s ezáltal sikerül képet festeni az 1920-as évek kanizsai mindennapjairól és hangulatáról.

A munka megírása során levéltári alap kutatásokat, sajtótörténeti vizsgálódásokat végeztem. A kutatások oroszánrészt a Zentai Történelmi Levéltárban folytattam, ahol a korabeli helyi lapokat és jegyzőkönyveket néztem át. A magyarkanizsai József Attila Könyvtárban is végeztem sajtótörténeti kutatást, itt tudtam áttekinteni a háború előtti és a háború utolsó évében megjelenő, valamint az 1920-as évek második felében létező helyi polgári sajtót. Dolgozatom elsősorban a korabeli újságokban megjelent cikkekre támaszkodik.

Azok a tapasztalatok, amelyeket Magyarkanizsa lakossága a háborút követő években megélt, nehezen érthetők meg az előzmények ismerete nélkül. Ahhoz, hogy jobban megragadhatjuk a fejlemények jelentőségét, nélkülözhetetlen a város demográfiai és általános társadalmi-foglalkozási viszonyainak bemutatása.

1921-ben Magyarkanizsán összesen 18 074 ember élt, 94,8%-uk volt magyar. 1931-re a lélekszám 19 168 főre emelkedett, ekkor 87,8%-ban magyar nemzetiség lakta a települést.² 1931-ben a város lakosságának 70,3%-a élt földművelésből, erdészetből vagy halászatból, 17,6%-a iparból vagy bá-

¹ A város nevét 1920-ban változtatta meg a Néptanács a belügyminisztérium rendelete alapján: Magyarkanizsa helyett Stara Kanjiža, tehát Ókanizsa lett a hivatalos elnevezés. Klamár Balázs: Ókanizsa Trianontól a királydiktatúráig (1920–1929). In: Fejős Sándor (szerk.): *Magyarkanizsa monográfiája (1848–1945)*. Magyarkanizsa, 2018. 230.

² Kornel Đere – Pavle Tomić: *Opština Kanjiža*. Novi Sad, 1982. 144–145.; Arday Lajos: *Magyarok a Délvidéken, Jugoszláviában*. Budapest, 2002. 49., 160.

nyászatból kereste meg a kenyerét, 4,3%-nak a közlekedés, a kereskedelem vagy a pénzügy biztosított megélhetést, 3,7% a közszolgáltatásban, a védőerőnél vagy szabadfoglalkozásuként dolgozott, 3,1% pedig egyéb munkát végzett.³ Tehát a várost túlnyomó többségben a magyar nemzetiség lakta, illetve az agrártársadalom dominanciája jellemezte a vizsgált korszakban.

Jóllehet már a háború kezdetekor komoly társadalmi problémák jelentkeztek, azok a háborút követően is megmaradtak. Az elvándorlás mindig is potenciális (kényszer)lehetőség volt a lakosság számára, hogy biztosabb egzisztenciát teremthessen a maga számára.⁴ A város ipara ugyanis nem tudta felszívni a munkaerő-felesleget, a vidék lakosságmegettartó ereje pedig nem növekedett.⁵ A társadalmi rétegek között már akkor egyre feszültebbé vált a hangulat, amiről a *Kanizsai Újság* is beszámolt.⁶ E probléma megoldatlan-

³ Arday: *Magyarok a Délvidéken, Jugoszláviában*. i. m. 55.

⁴ *Kanizsai Újság*, 1911. január 29. *Hová lett harmadfél ezer ember?* Már az 1900-as évek elején megkezdődött az iparosok és a gazdasági munkások nagyarányú elvándorlása a városból olyan helyekre, mint Tatabánya, Resicabánya, Budapest, Mérges puszta, Öttömös puszta, vagy éppenséggel az Egyesült Államok, illetve az amerikai kontinens egyéb részei. Ezt a jelenséget több tényező együttese váltotta ki. A természetes szaporulat függvényében roppant kedvező lett volna a város lélekszámbeli növekedése (ez kb. kétezer főt jelent), csakhogy 1911-ben a népszámlálási összeírások alapján a városi lakosság száma tíz év alatt ennek csupán töredékével nőtt. A szegény lakosság azért kényszerült kivándorolni, mert az alacsony kereset, az éhség és a rossz megélhetés nem hagyott más járható utat a számára. Uo. A *Kanizsai Újság* 1908 és 1915 között jelent meg. Mivel azonban az 1908. december 15-i mutatószám egyetlen példányát sem őrzik a magyarországi és vajdasági közgyűjtemények, ezért az 1909-es teljes évtől számítjuk a lap indítását. Párton kívüli lapként informálta a város közönségét a társadalmi-gazdasági fejleményekről, aktuális témákról, bulvárhírekről és politikáról. A háború második évében szűnt meg. Simonyi Mária: *A magyar politikai sajtó története 1918-ig a mai Vajdaság területén*. Tóthfalva, 2003. 328.

⁵ Klamár Zoltán: *Tanyák, parasztgazdaságok Magyarkanizsa vidékén (1900–2000)*. Szabadka, 2006. 15.

⁶ *Kanizsai Újság*, 1911. január 29. *Hová lett harmadfél ezer ember?* Ebben a cikkben a korabeli feszült társadalmi légkörről kapunk képet. „A tehetősebb gazdák hihetetlen módon felferik a földek bérletét, úgy hogy igazán alig van rajtuk valami hasznuk s kénytelenek a kiscgazdák is utánuk menni, sőt sajnos legtöbbször tovább is megy, egész a tönkre jutásig. (...) Törődött-e valaki a kiscemberek érdekeivel is? Nem régen felvetették az eszmét, hogy más községek példájára munkaházakat kellene építeni, hogy lekössük munkásainkat, hogy tisztességes, egészséges családi

ságából fakadóan 1914 január 18-án újra elővették a témát, valamint a munkásosztály meglehetősen súlyos helyzetét és az ezzel szorosan összefüggő demográfiai jelenséget is.⁷

Az alsó népréteg számára a világegés végén, illetve azt követően nem kínálkozott más lehetőség, mint a szervezett munkavállalás, a segély igénylése vagy az elvándorlás. 1921-es adatok alapján a helyi – egyébként a városban az elsőként, 1918 novemberében megalakuló – földmunkás szakszervezetnek 2000 tagja volt,⁸ akik bér- és munkaszerződést kívántak kötni a várossal, mert a megélhetési körülmények még a létminimumot sem tették számukra lehetővé. A tanács végül is a városi külterki utak javításával bírta meg a helyi munkásokat. A jegyzőkönyvek tanúsága szerint 1919-ben Magyarokanizsán megközelítőleg ezer munkanélküli élt.⁹ Az 1920-as évek elején a városban 1200 nincstelen földigénylő élhetett, 250 család lakbérben vagy bentlakásos cselédként tengődött, valamint a munkanélküliek száma 2000 körülre emelkedhetett.¹⁰ Tíz év múlva a földnélküliek száma 2300, a munkanélkülieké pedig továbbra is 2000 főt tett ki.¹¹

Az ipari munkásság helyzete nem kevésbé volt elszomorító, lévén a többség munka és kereset híján tengődött. A város feltétlenül javítani kívánt a sanyarú helyzetén. Potenciális munkalehetőségként vetődött fel a középületek és járdák javítása, a vágóhíd felépítése, utak építése és más egyéb sürgős közmunkák elvégzése. A város ezen kiadások fedezésére törlesztéses kölcsön felvételét helyezte kilátásba a helybeli pénzügyhatóságnál, mert a főcél az volt, hogy a munkások mielőbb munkához és keresethez jussanak.¹²

otthont biztossunk számukra, és akkor felálltak a hatalom, a vagyon képviselői és tiltakoztak a humánus emberbaráti eszme ellen, tiltakoztak ellene, mert hatalmi, gazdasági érdekeikbe ütközött.”

⁷ Uo. 1914. január 18. *Népmozgalmi adatok*. Megoldási javaslatokat is megfogalmaztak a lap hasábjain. „Helyes szociális és birtokpolitika, a kisiparosság érdekeinek messzemenő támogatása, de különösen városi közmunkák létesítésével kellő munkaalkalom nyújtása a napról-napra élő szegény munkásosztálynak: meg fogja teremteni a maga gyümölcsseit s akkor nem leszünk kitéve annak, hogy az újabb tíz éves ciklus leteltével ismét közel kétezer lélek nyomtalan eltűnéséről kelljen számot adnunk.”

⁸ Urbán János: *Parázs föld*. Újvidék, 1988. 103.

⁹ Történelmi Levéltár, Zenta (TLZ) F. 072.1. 2647/1919.

¹⁰ Urbán: *Parázs föld*. i. m. 123.

¹¹ Arday: *Magyarok a Délvidéken, Jugoszláviában*. i. m. 56.

¹² TLZ F. 072.1. 1549/1919.

A kivándorlás mellett tehát a hétköznapi atmoszféra nem elhanyagolandó szegmense a munkások, nincstelének, munkanélküliek helyzete. A silány közegészségi, köztisztasági állapotok¹³ gyökereit is a háború előtt kell keresnünk.¹⁴ A húszas évekre tehát úgy is tekinthetünk, mint egy folyamat folytatódó szakaszára – legalábbis az élet legelemibb szintjén¹⁵ –, azonban célravezetőbb azt állítani, hogy az évtized hangulatára a világegés utáni kimerültség, a tehetetlenség és az útkeresés nyomta rá a bélyegét. Arra gondolok, amit Walter Benjamin tapasztalatszegénységnek nevez, s amely része egy nagyobb, emberiség szintű szegénységnek, egy újfajta barbárságnak. Az ő szavaival élve: „Természet és technika, primitívség és komfort maradéktalanul egygyéforr itt.”¹⁶

A paraszti-polgári fejlődés már a század elején megrekedt. Az itt élő magyarság az egyetelapításokig a háború ideje körül jutott el, amelyek a társadalmi rétegeket tovább bontották. A szegény agrárnépességgel szemben ki-rekesztő magatartást tanúsítottak. Ezen a hozzáálláson az impériumváltás valamelyest változtatott, ti. a magyarság kiszolgáltatott helyzetbe került; rétegszervezetek jöttek létre.¹⁷ A 19. század végén és a 20. század első felében a társadalmi rétegződés mikroszinten való megjelenéseként értelmezhetjük, hogy a Bagi vendéglőt a tehetősebb iparosok, a Moldvai-féle vendéglőt a tisztségviselők, a Novák Rózsi-féle kocsmát (itt tekepálya is működött) a munkások, a Kaszinót pedig a leggazdagabb polgárok látogatták.¹⁸

A szórakozási lehetőségek terén az impériumváltás nem hozott különösebb változásokat. Az egyesületi élet aktivitása redukálódott a háború alatt,

¹³ Sokatmondó adat, hogy 1925-ben a Vajdaság területén egy kórházi ágyra 586, egy kórházra pedig 62 857 lakos jutott átlagosan. Még 1938-ban is országos átlagban három orvos jutott tízezer emberre. Bíró László: *A jugoszláv állam 1918–1939*. Budapest, 2010. 35.

¹⁴ *Kanizsai Újság*, 1913. június 1. *A városunk közegészség állapota*. Tarthatatlannak tartották a városi közegészséget, mondván: még az ázsiai kritikát sem állaná ki, ugyanis volt egy időszak, amikor három orvos munkáját csak egy látta el. A szeptember 14-én megjelent számban pedig a kolerajárvány-behurcolás meggátlásának lehetőségeit latolgatták a *Bajok az egészségügy körül* c. írásban.

¹⁵ Itt elsősorban a hétköznapi érintkezésekre, a kivándorlásra, a szórakozásra és általában az életminőségre gondolok.

¹⁶ Walter Benjamin: *Angelus Novus (Értekezések, kísérletek, bírálatok)*. Budapest, 1980. 742–743.

¹⁷ Klamár: *Tanyák, parasztgazdaságok Magyarok vidékén...* i. m. 17–19.

¹⁸ Kávai Szabolcs: *Magyarok társadalmi egyesületek 1945-ig*. Szeged, 2008. 62.

a húszas évekre viszont konszolidálódott a helyzet. A Gazdakör egy rövid lejtmenet után megtartotta aktív szerepét és leginkább bálokat szervezett, az Úri Kaszinó – habár veszített jelentőségéből – a legszínvonalasabb kanizsai szépségversenyeknek adott teret. A Stara Kanjiža-i Önkéntes Tűzoltó Testületről kevesebb hír jelent meg, mint azt megelőzően. Ez utóbbi a világgazdasági válság okozta nehézségeket úgy próbálta kiheverni, hogy bálokat és jótékonyági rendezvényeket szervezett. Bár az Ifjúsági Közművelődési Egylet nem adott magáról többé életjelet, megalakult a Törekvő Munkás Ifjúság, amely főként színdarabokat és műsoros esteket szervezett. Különböző szakmák szervezetei is működtek, ilyen volt például a Szabóiparosok Szakcsoportja, a Mészáros és Hentessegédek Egyesülete, a Bőriparosok Szervezete, a Sztárankanizsai Építőmunkás Ifjúság, a Független Építőmunkások Csoportja, az Iparos és Polgári Dalárda vagy az Iparos Olvasókör. A húszas években a királydiktatúra bevezetésének évéig működött az ún. Ószirózsások egyesülete, amelynek egyaránt voltak magyar és szerb tagjai. Megalakulása után két hónapnak sem kellett eltelnie, Aleksandar Božin rendőrkapitány a neve megváltoztatására adott parancsot.¹⁹

Az egyesületi élet, a városiak és a módosabb vidékiek számára is központi fontosságúnak számított a Népkert és az ott található Vigadó. Ide a helyiek főként vasárnapokon és ünnepnapokon jártak el kikapcsolódni és sétálni, a helyszín mindennapos látogatói pedig a fürdő vendégei voltak. Több alkalommal is összefogtak a különböző egyletek, itt nem volt jellemző a társadalmi elkülönülés. Hogy rálátásunk legyen az események sokszínűségére, megemlítenők a bálók, pünkösdi királynőválasztások, römiversenyek, cserkészjátékok, táncmultságok, tűzoltónapok és hangversenyek. Ez volt többek között a helyszíne a fiatalok ismerkedésének, kikapcsolódásának, találkozóinak, az udvarlásnak és a randevúknak.²⁰ A Vigadóban és a vendéglőkben gyakran 15 év alatti gyerekek is részt vettek táncmultságokon, amit a hatóságok nem néztek jó szemmel. 1926 augusztusában a rendőrfőkapitány megtiltotta, hogy ezeket kiskorúak látogassák, a rendelkezés betartására pedig nemcsak a szülőket, de a helyiségek tulajdonosait is kötelezte.²¹

¹⁹ Uo. 21–22., 41–43., 57., 59–60.; Vázsonyi Csilla: *A magyarkanizsai Népkert és Vigadó. Egy kisvárosi közpark társadalmi szerepe (1850–1950)*. Újvidék, 2017. 55., 69–71.

²⁰ Vázsonyi: *A magyarkanizsai Népkert és Vigadó...* i. m. 66–67., 74.

²¹ *Zvanični List–Hivatalos Lap*, 1926. augusztus 29. Hirdetmény. Magyarkanizsán az 1920-as években létezett a *Hivatalos Lap*, amely a hivatalos ügyekről, hirdet-

A húszas évek derekán ütötte fel a fejét egy égető probléma, amely egyaránt érintette a közbiztonságot, a személyes szabadságot és az egészségügyi helyzetet, és amelyről gyakran írt az újság is. 1925 augusztusában a rendőrfőkapitány újból ismertette a július 8-án közzétett rendőrkapitánysági rendeletet, melynek értelmében a tanyáról a városba jövők csak úgy hozhatták be ebeiket, ha kocsival jöttek és láncon vezették kutyáikat. Nappal meg kellett őket kötni, mert a kóbor kutyákat, ha ismeretlen volt a tulajdonosuk, begyűjtötték és kivégezték. Azokra is ez a sors várt, akiket szájkosár vagy kutya-védjegy nélkül fogtak meg.²² Decemberben megjelent egy hirdetés, amely mindehhez azt tette még hozzá, hogy a határszélben a kutyákhoz koloncot kell hozzákötni.²³ Mégis több veszettségi esetet regisztráltak a városban. Hogy ez a jelenség nemcsak a helyiek életében okozott gondot, arra bizonyíték, hogy az ország egész területére ebzárlatot rendeltek el.²⁴ Preventív intézkedéseket is kilátásba helyeztek megakadályozandó az esetleges kutya-támadásokat.²⁵

A városi köztisztaság és közegészség krízishelyzetben volt, ti. a városban a húszas években különféle emberi és állati betegségek és járványok ütötték fel a fejüket. Ezért a városi mészárosok, hentesek és vágók engedélyt kaptak, hogy a kis jószágokat saját házuknál (nem pedig a vágóhídon) is levághassák, azzal a feltétellel, hogy a közegészségre ártalmas anyagokat nyomban eltávolítják.²⁶ 1925 őszén és 1926-ban – ekkor szórványosan – sertésvész lépett fel Ókanizsán,²⁷ 1926 májusában pedig a legelőkön lépfene-

ményekről tájékoztatta a város lakosságát. Ami a polgári sajtót illeti, 1918-ban jelent meg a *Kanizsai Ellenőr* utolsó száma, a levéltári kutatások során a húszas évek első felére (1923, 1924) vonatkozóan a *Vajdasági Kultúrát* találtam, amely társadalmi és irodalmi havi folyóirat volt, 1926 szeptemberében pedig a *Potisje–Tiszavidék* első száma jelent meg.

²² Uo. 1925. augusztus 15. S.t. Kanizsa r.t. város rendőrkapitányságától. sz. 1515/1925 kap.

²³ Uo. 1925. december 6. Starakanizsa város rendőrkapitányától 3067/1925. sz. hirdetés.

²⁴ Uo. 1926. május 30. 1668/1926 sz. hirdetés.

²⁵ Uo. 1926. szeptember. 19. Starakanizsa R. T. Város rendőrfőkapitányától. Szám: 2793 rend, 1926.

²⁶ Uo. 1922. január 22. Hirdetés.

²⁷ Uo. 1925. szeptember 20. Ókanizsa Város rendőrkapitányától. Sz. 2243/1945. *Zvanični List–Hivatalos Lap*, 1926. augusztus 29. 2773/1926. számú hirdetés.

hullásra lettek figyelmesek a helyiek.²⁸ Komoly gondot okozott tehát az általános tisztátalanság, így Dimitrijević rendőrfőkapitány 1926 augusztusában elrendelte a város közösségi életnek teret adó intézményei számára, hogy fokozottan ügyeljenek a tisztaságra, hiszen a járványos betegségek elterjedésének gátat kellett vetni.²⁹ A *Hivatalos Lap*ban a főorvos már egy évvel korábban értesítette a közönséget arról, hogy a himlő elleni védőoltást ingyen igénybe vehetik a kórházban.³⁰

A kivándorlás kérdése és lehetősége is foglalkoztatta a város lakosságának egy részét. Az 1923. március 4-i újságközlés ismertette a kivándorlás témakörében az egyes kategóriák helyzetét. Azok közül, akik a tengerentúli országokba kívántak költözni, a cselédek, dadák és ápolónők kaphattak kivándorlási útlevelet. Az érintettek létszámáról azonban az általam átnézett forrásanyagban nem találtam számszerű adatokat. A cikkben az amerikai kvótáról is tájékoztatták a közönséget. A hivatásos művészeknek, színészeknek, előadóknak, énekeseknek, papoknak, tanároknak és szabadfoglalkozásúaknak csak közönséges kivándorlási útlevelet adott ki a hatóság. Ahhoz, hogy kézhez kapják okmányaikát, 1923. július 1-jétől már szükséges volt a főkivándorlási hivatal előzetes jóváhagyása.³¹ Meglehetősen bonyolult volt az egyes országok és a délszláv állam közötti átjárhatóság. Akik Magyarországra, Ausztriába vagy Olaszországba kívántak utazni, azoknak az útleveleit csak az elutazásra láttamozták. Így a visszautazóknak az adott ország délszláv követségén láttamoztatniuk kellett útleveleiket.³² 1929-ben nyomtatékosították a *Hivatalos Lap* hasábjain, hogy Franciaország részére munkásokat kizárólag a „Francusko Generalno Društvo za Emigraciju – Sotiete Generala Emigracion”³³ szállíthat, ami arra enged következtetni, hogy mások is próbálkoztak az emberek kiutaztatásával.³⁴

²⁸ Uo. 1926. május 30. 1703/1926. számú hirdetmény.

²⁹ Uo. 1926. augusztus 22. St. Kanizsa Rt. város rendőrfőkapitánya. 2588/926 Rkp. Hirdetmény.

³⁰ Uo. 1925. október 4. Himlő oltás.

³¹ Uo. 1923. március 4. Hivatalos rész.

³² Uo. 1922. január 22. Hirdetmény.

³³ Itt feltehetően egy francia–jugoszláv államközi egyezményben létrehozott szervezetről van szó, amelyet Société générale d’immigration-nak neveztek.

³⁴ Uo. 1929. március 31. Hirdetmény. 1929-től nőtt az európai országokba való migráció, a kivándorlási hullám csúcspontján, 1930-ban Franciaország volt a fő befogadó ország 50 ezres jugoszláv vendégmunkássággal. Az illegális migráció is jelentősnek számított. I. Bićanić: Hasonlóságok a 20. század két világválságának a

A folytonos eszköz- és létszámösszeírások visszaszerezéseket váltottak ki a helyi lakosokból (összeírták a cséplőgépeket³⁵ és a katonai célokra használható állatokat és szállító eszközöket³⁶, a vízijármű-tulajdonosok engedélyeit³⁷ és a fegyvertartási engedélyt is be kellett nyújtani, amelyeket megvizsgálták³⁸, egyes munkaadók nem jelentették be alkalmazottaikat, őket felszólították, hogy jelentsék be ez utóbbiakat,³⁹ a cselédlányoknak is jelentkezniük kellett cselédkönyveikkel a rendőrkapitányi hivatalban⁴⁰). 1922-ben, amikor a városban összeírták az állatokat, valamint a gazdasági és közlekedési eszközöket, Đurković rendőrfőkapitány a helyi lapban figyelmeztette a közönséget, hogy „tartózkodjanak minden hazug hírek elterjesztésétől, hogy az állam az összeírt állatokat és gazdasági felszereléseket elveszi, mert akit a hazug hírek terjesztésével tetten érnek, avagy feljelentik, az ellen a leghigorúbban fogok eljárni”.⁴¹ Véleményem szerint a rendőrfőkapitány magatartása a lakosság ösztönös félelmét támasztja alá.

A helyiek nehezen birkóztak meg a szerb nyelvvel, az oktatási reform, a névelmzési törvény⁴² következtében sem fejlődött a nyelvtudásuk.⁴³ A katonaviselt férfiak voltak azok, akik azt valóban használni tudták.⁴⁴ 1920 augusztusában arról értesült a lakosság, hogy „ármentesítési ügyekben csak

jugoszláv gazdaságra gyakorolt hatásában. In: Berend T. Iván – Knut Borchardt (szerk.): *Válság – recesszió – társadalom*. Budapest, 1987. 222.

³⁵ Uo. 1923. március 4. Hirdetmény.

³⁶ Uo. 1926. január 31. Hirdetmény.

³⁷ Uo. 1924. június 8. Hivatalos rész: Az SHS. hajózási szindikátus st. kanizsai állomása, 316. sz.

³⁸ Uo. 1925. április 12. Hatósági hirdetmények.

³⁹ Uo. 1925. szeptember 20. Figyelmeztetés.

⁴⁰ Uo. 1926. szeptember 5. Starakanizsa város rendőrkapitányától. Szám 2874/1926. Hirdetmény.

⁴¹ Uo. 1922. október 31. Ókanizsa, r. t. város rendőrkapitányságától, 1816/1920. kap. hirdetmény.

⁴² Svetozar Pribičević művelődési miniszter nevéhez fűződik. A rendeletet 1920 júniusában hozták meg: a gyerekeket a szülők és a nagyszülők nevének alapján kellett beírni az iskolába. Akkor is szerb iskolába kellett járniuk, ha nem ismerték az államnyelvet. Mindezt a Vajdaság kulturális „nacionalizálása” céljából tették. A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken, 1918–1947*. Budapest, 2004. 127–128.

⁴³ Klamár Zoltán: *Kanizsai mindennapok*. Újvidék, 2016. 43.

⁴⁴ Uo. 17.

azon kérvények fognak tekintetbe vétetni, melyek állami nyelven megírt tervekkel és egyéb szakiratokkal lesznek felszerelve”.⁴⁵ Az egyszerű ember azonban nemhogy az államnyelvet nem ismerte behatóan, még a hivatalos ügyek, beadványok és kérvények szerkesztéséhez is zugírások segítségét vette igénybe. Ebben persze hiszékenysége folytán kárt szenvedett maga a polgár, és a hatóságok munkája is terheltebbé vált.⁴⁶

A nyelv identitásformáló hatással rendelkezik, és ezt az új hatalom nem átallotta a nemzetiségekkel szemben felhasználni. 1920-ban 53 utcát neveztek át a városban, a Népkert a princeza Jelena park elnevezést kapta, amely azonban nem honosodott meg a köztudatban.⁴⁷ 1921-ben pedig a legfontosabb 15 utca és köztér sem kerülhette el ezt a sorsot. Ezeket főként a szerb történelem nagy alakjairól nevezték el.⁴⁸ Az évtized derekán a környező falvakban, Adorjánon és Oromhegyesen is megtörtént az utcanevek átnevezése a „kor szellemének megfelelően”. Magát Oromhegyest Nikola Uzunović miniszterelnökről (1926–1927, 1934) Uzunovićevóra keresztelték.⁴⁹

⁴⁵ *Zvanični List–Hivatalos Lap*, 1920. augusztus 22. 17384/1920. alisp. sz.

⁴⁶ Uo. 1926. szeptember 5. Stara Kanizsa Rt. város r. kapitánya. Sz. 2854/1926. kap. hirdetmény.

⁴⁷ Vázsonyi: *A magyarkanizsai Népkert és Vigadó...* i. m. 57.

⁴⁸ Klamár: Ókanizsa Trianontól a királydiktatúráig... i. m. 245–246. A polgármester javaslatát elfogadták, amelyben a következő változtatásokat helyezte kilátásba: „Rákóczi tér – Trg Kralja Petara, Szabadság tér – Trg Oslobođenja, Széchenyi utca – Jovana Aranja (Arany János!), Kossuth – Pašićeva, Deák – Ninčićeva, Árpád – Cara Lazara, Zrínyi – Zrinjijeva, Petőfi – Zmaja Jovana Jovanovićeva, Rákóczi – Etveševa (Ötvös!), Szent István – Sveto Savska, Mátyás király – Cara Dušana, Szent László – Kardorđeva, Hunyadi – Vojvode Mišića, Úri – Prestolonaslednika (trónörökös) Aleksandra, Szent János – Svetog Jovana.” Az átnevezések többsége analóg logikát tükröz.

⁴⁹ TLZ F. 072.8. 5643/925. Az oromhegyesi névváltoztatások: Orom utca – Prestolonaslednika ulica, Vida – Dr. Zubkovića, Szeder – Resavska, Kakas – Beogradska, Árpa – Skerličeva, Vándor – Birčaninova, Farkas – Hilendarska, Márvány – Vesnićeva, Áldás – Planinska, Gyűrű – Graničarska. Az adorjáni névváltoztatások: Oroszlán utca – Dr. Radonića, Dohány – Daničićeva, Tükör – Gundulićeva, Ibolya – Fruškogorska, Kender – Nušićeva, Vihar – Moravska, Angyal – Jakšićeva, Gólya – Cetinjska, Huszár – Bogojavljenka, Tündér – Bosanska, Konkoly – Jurišićeva, Zentai út – Cenčanski put, Pacsirta – Đoke Popovića, Koszorú – Nevesinjska, Csorda – Primorska. Az utak pedig: Zenta csücsök – Senčanski Vis, Domonkos út – Vračarski drum, Mélykút út – Podtiski put, Tóth – Ratarski put, Mészáros – Čentnički put, Bugyi – Topolski put, Molnár – Dobrovoljački put,

Az ökanizsaiaknak szembe kellett nézniük a kedvezőtlen valósággal, így a horribilis összegű pótdát⁵⁰ sem hagyhatták szó nélkül. A lakosság ez ügyben a tisztségviselőket tette felelőssé, részben azért, mert a képviselők 80%-a egyáltalán nem járt el a bizottsági és képviselőtestületi gyűlésekre. Akik azonban ezeken részt vettek, a legtöbbször félreinformálták a helyieket „s ez által mérhetetlen károkat okoznak, [...] ellenségessé teszik az embereket [...] Hogy milyen káros hatása van az ilyenek nemzeti szempontból, azt nem kell külön hangsúlyoztatni.”⁵¹ A beadott fellebbezésekből az derül ki, hogy a lakosságot nagyfokú tájékoztatlanóság jellemezte, a számvevői javaslatban ugyanis részletesen felsorolták, mire kell az adó. 1927 augusztusában a *Tiszavidék* is a városvezetéssel, annak pazarló hajlamával hozta kapcsolatba a túladóztatást.⁵² Volt egy időszak, amikor a városi adóhivatal 1000%-os pótdát szedett be.⁵³ Ezek következtében nem csak a hétköznapiok váltak gondterheltebbé, de – mint láttuk – társadalmi feszültségek is kialakulhattak.

A közhangulathoz hozzájáruló aspektusként megemlítendő, hogy a város 1920-as évekbeli stíl-építéseinél az ún. inerciás stílus volt jellemző, az építkezésekre azonban többnyire a szükség nyomta rá a bélyegét. Az előbbinél megfigyelhetők voltak az akademista jegyek, a poszt-barokkos manír, amely a múlt hagyományaiból merített (pl. Reisinger-villa, Postapalota és Longa cukrászda). A húszas években bekövetkezett a stílus leegyszerűsítése, leszegényedése. Az inerciás lakóházak az évtized általános építészeti paradigma-

Bicskei – Pribičevićev put, Fehér – Kapetana Acimovića drum, Kis – Mali drum, Nagy – Čantavirski drum, Felső csücsök – Gornji vis. Uo.

⁵⁰ Heterogén adórendszer alakult ki az új államban. Az egykori Osztrák–Magyar Monarchiától elcsatolt területeken élők több adót fizettek. A lakosságot ez ügyben tehát egyenlőtlen mértékben terheltek. Bíró: *A jugoszláv állam...* i. m. 150., 155. A horribilis pótdátok módfelett megterhelték az észak-bácskai vállalatokat, részvénytársaságokat, kereskedőket és iparosokat. Például a helyi fürdőtársaságnak 200%-os pótdát kellett fizetnie, ami nagy terhet rótt az üzemre. Fejős Sándor: *A Csodakút. A kanizsai gyógyfürdő története*. Szeged, 2008. 39., 42–43.

⁵¹ *Zvanični List–Hivatalos Lap*, 1922. augusztus 20. Kivonat.

⁵² *Potisje–Tiszavidék*, 1927. augusztus 21. *Tönkremegy a város*.

⁵³ *Novo Potisje–Új Tiszavidék*, 1928. február 5. *A sokat emlegetett pótdátóról*.

vesztését jelezték, a stílus maga fokozatosan tűnt el. A város nem tudott a húszas években komolyabb építkezésekbe fogni.⁵⁴

Munkámban a Magyarokanizsán élők első világháborút követő hétköznapjait vizsgáltam. Olyan mikrotársadalom képe bontakozott ki előttem, amely kiszolgáltatott maradt a külső befolyások és erők számára. Az élet legelembb szintjén azonban láthatóan alig változott valami, az élet kontinuitása ott többnyire töretlenséget mutatott. A tanulmány arra hívja fel a figyelmet, hogy a múltnak ez a szelete támpontot nyújthat a jelen megértéséhez és elfogadásához.

⁵⁴ Valkay Zoltán: Az „inercia” építésze Kanizsán (1920–1930). *Új Kanizsai Újság*, 2012. március 15. 12.; Valkay Zoltán: Lakóház-építészet Kanizsán az „inercia” 1920-as években. Uo. 2017. március 16. 12.

Emlékezünk a hősökre!

*I. világháborús emlékműállítás Gyomán és Endrődön**

DÁVID BENJÁMIN

Bevezetés

Az I. világháború hatalmas emberáldozatot követelt a szembenálló felektől. A férfi lakosság 18–50 év közötti korosztályának szinte minden tagja érintett volt az első világegésben. Ennek a korosztálynak a jelentős része a háború harcai során elesett, megsebesült vagy hadifogságba került. Nagyon sokukat a halálukat követően nem tudták a családjuk, szeretteik körében végső nyugalomra helyezni. Ennek révén az emlékművek egyszerre képviselhetik az egyéni és a kollektív emlékezetet, amelyek között kapcsolatot is teremtenek.

Lényegesnek tartom azt, hogy ezek az adatok helyi szinten is részletesebben kerüljenek feltárára. Ezért döntöttem úgy, hogy szülővárosom, Gyomaendrőd 20. századi történetét kezdem el vizsgálni. A vizsgált korszakban Gyoma és Endrőd két különálló község volt, majd csak 1982-től, az összevonást követően találkozhatunk Gyomaendrőd településsel.

A munkám alapját a Magyar Nemzeti Levéltár Békés megyei Levéltárában gyűjtött források adják. Ezen belül Gyoma és Endrőd község közgyűlési jegyzőkönyveit tekintetem át, emellett mindkét település községi iratait, a fő- és alispáni iratok között is sikerült levéltári dokumentumokat találnom a települések emlékműállításával kapcsolatosan. A helyi folyóiratok (*Gyoma-Endrőd Vidéke*, *Gyomai Újság*) mellett számos Békés vármegyei sajtóanyagot is felhasználtam a munkám elkészítéséhez.

* A tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma UNKP-18-2 kód-számú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

Emlékezet

A Nagy Háborúval együtt a halál is „demokratizálódott”, ugyanis szinte minden férfinak joga és kötelessége volt harcolni. Ebből adódóan lehet a polgári emlékezés kultuszának nevezni az elesett katona emlékeztét. A háborús emlékművek egyfajta demokratikus legitimációs szerepet is betöltenek, olyan szempontból, hogy ha az adott személy a háborúban hal meg, akkor megilleti őt a személy szerinti emlékezésnek a joga.¹ Az emlékmű fogalmának pontosabb meghatározásáról Kovács Ákos tollából kaphatunk mélyebb értelmezést: „A monumentumok, az emlékművek közé kell sorolnunk azokat a természetes vagy mesterséges alakzatokat, kiképzéseket, különféle emlékjелеket, emlékfákat, szimbolikus sírokat is, amelyeket a háborús évek, megpróbáltatásai alatt vagy az inflációs korszak zavaros időszakában állították országszerte.”²

Bizottságok, törvények

A világháború 1914-es kitörését követően nagyon rövid idő alatt felmerült az igény arra, hogy a háborúban elesett katonahősök emlékét méltóképpen megőrizték. Ennek következtében hozták létre 1915-ben a Hősök Emlékét Megőrkítő Országos Bizottságot (HEMOB), amely megalakulását követően levélben fordult a belügyminiszterhez.³ A HEMOB kezdeményezte, fogta össze és ellenőrizte az emlékműállítás ügyeit nem csak helyi, hanem országos szinten is. A bizottság közreműködésével valósult meg az alkotások tervezetése, kidolgozása és megvalósítása.⁴

1917 tavasza jelentett változást az emlékművek állításával kapcsolatban, ugyanis a társadalmi mozgalom mellett már a törvényhozás is foglalkozott

¹ Gyáni Gábor: Az első világháború emlékezete. In: Tomka Béla (szerk.): *Az első világháború következményei Magyarországon*. Országgyűlés Hivatala, Budapest, 2015. 314–316.

² Kovács Ákos: „Emeljünk szobrot hőseinknek!” Az első világháborús monumentumok eseménnytörténete. In: Kovács Ákos (szerk.): *Monumentumok az első háborúból*. Corvina, Budapest, 1991. 104–124.

³ Halmágyi Pál: *Az I. és II. világháború hősei, áldozatai és emlékművei Makón és környékén*. A Makói Múzeum Füzetek 89. Makó, 1998. 5.

⁴ Kovalovszky Márta: Kegelet-szolgáltatás. Az első világháborús emlékművek történetéhez. In: Kovács (szerk.): *Monumentumok az első háborúból*. i. m. 48–53.

az elesettek emlékének megőrkítésével.⁵ 1917 tavaszán terjesztette be a belügyminiszter a VIII. tc-t,⁶ melynek második paragrafusában az alábbiak szerint rendelkezett: „Minden község (város) anyagi erejének megfelelő, méltó emléken örökíti meg mindazoknak nevét, akik lakói közül a most dúló háborúban a hazáért életüket áldozták fel. A részletes szabályokat a belügyminiszter rendelettel állapítja meg.”⁷

Az 1924. évi XIV. törvény értelmében március 15-e és augusztus 20-a mellett nemzeti ünnepként vezették be a Hősök emlékűnnepét, melynek időpontja minden év május utolsó vasárnapja lett.⁸ A HEMOB 1924 nyarára feloszlott.⁹ 1924 novemberében új bizottságot hoztak létre Hősi Emlékműtervek Bíráló Bizottsága néven, amely szervezet a Belügy- illetve a Vallás- és Közoktatási Minisztériumhoz tartozott.¹⁰

Hős katona kultusza

Magyarországon is jelentős volt az emlékműállítás és az azzal összefüggő hős katonának a kultusza. Az adatok tükrében a háború során behívott

⁵ Halmágyi: *Az I. és II. világháború hősei, áldozatai és emlékművei...* i. m. 6.

⁶ *Az 1917. évi VIII. törvény cikk indokolása a most dúló háborúban a hazáért küzdő hősök emlékének megőrkítéséről.*

<https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=91700008.TVI&targetdate=&printTitle=&referrer=1000ev>, letöltés: 2019. január 25.

⁷ *1917. évi VIII. törvény cikk a most dúló háborúban a hazáért küzdő hősök emlékének megőrkítéséről.*

<https://web.archive.org/web/20150531165059/http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=7380>, letöltés: 2019. január 25.

⁸ *Az 1924. évi XIV. törvény cikk indokolása az 1914/1918. évi világháború hősi halottai emlékének megünnepléséről.*

<https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=92400014.TVI&targetdate=&printTitle=1924.+%C3%A9vi+XIV.+t%C3%B6rv%C3%A9ny+cikk+indokol%C3%A1sa&referrer=1000ev>, letöltés: 2019. január 25.

⁹ *A m. kir. belügyminiszter 1024. évi 124 660. számú körrendelete, a Hősök Emlékét Megőrkítő Országos Bizottság feloszlása következtében követendő eljárásról.* https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1924/?pg=495&layout=s, letöltés: 2019. január 25.

¹⁰ *A m. kir. belügyminiszter 1024. évi 247 000. számú körrendelete, a hősök emlékének megőrkítése körül követendő eljárásról.*

https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1924/?pg=600&layout=s, letöltés: 2019. január 25.

férfiak több mint a fele meghalt, megsebesült vagy hadifogságba esett a harcok során.¹¹ A háborús emlékezetnek számos nyilvános tere (katonai temetők, háborús alkotások, naplók, memoárok, regények) teremt személyes viszonyt az emlékező és az emlékezett személy között. Vannak különbségek az egyes országok emlékezetkultúrái között, de kijelenthető az emlékművek közötti formai hasonlóság. Mindenhol napirendre kerül a katona halottjainak felülről forszírozott kultusza, amelynek további eleme az általános, egyenkénti és név szerinti emlékezés. Az első világháborút követően vált általánossá a katonahalottak név szerinti számontartása, amely névsorokat az emlékműveken helyezték el. Ennek a törekvésnek tesz eleget az is, hogy a katonatemetőkben elhelyezettek nevesített sírhoz jutnak.¹²

József főherceg részvétele

Ha az I. világháborús emlékműállításokról és annak programjairól beszélünk, nem mehetünk el említés nélkül József főherceg szereplése és megjelenése mellett. Bár nem mondható véletlenszerűnek, az emlékműállító rendezvényeken József főherceg kezdettől fogva aktív szerepet játszott. Aktívan kivette a részét a társadalom támogatásában, ugyanis számos alkalommal pénzadománnyal támogatta a hadviseltek, támogatóként lépett fel a különböző inségakciókban. Az 1920-as évektől a világháborús emlékművek felállításakor József főherceget szinte minden ilyen jellegű eseményre meghívták, minden felkérést szívesen fogadott. Azzal kapcsolatban, hogy pontosan hány ilyen rendezvényen vett részt, nincsenek pontos információink. József főherceg az I. világháborús emlékezés emblematisztikus alakjává nőtte ki magát a Horthy-korszakban.¹³

Gyoma és Endrőd bemutatása

Gyoma és Endrőd községek klasszikus alföldi települések, amelyek Békés vármegyében, a Hármas-Körös bal partján fekszenek. Az 1920-es népszámlálási adatok alapján Gyomát 11 942, míg Endrődöt 13 850 fő lakta. A

¹¹ Gyáni: Az első világháború emlékezete. i. m. 325–332.

¹² Uo. 318–320.

¹³ Püski Levente: A világháborús emlékezés reprezentatív személyisége a Horthy-korszakban: Habsburg József főherceg. In: Püski Levente – Kerepeszki Róbert (szerk.): *A „Nagy Háború” és emlékezete*. DE Történelmi Intézete, Debrecen, 2015. 233–242.

települések korösszetételéből megállapítható, hogy az összlakosság legnagyobb részét fiatalok és fiatal felnőtt korúak alkották, számszerűsítve: Gyomán a 11 942 főből összesen 4794 fő (az összlakosság 40,14%-a), míg Endrődön a 13 850 főből 6716 fő (az összlakosság 48,49%-a) fiatalkorú. A nemek aránya a következő: Gyoma településen a férfiak száma 5750 (48%), míg a nőké 6192 (52%). Endrődön a férfiak száma 6700 (48%), a nőké 7150 (52%) az 1920-es népszámlálási adatok alapján. A nemek közti különbség kialakulásában közrejátszott az I. világháború.¹⁴

A népszámlálási adatok tükrében Gyomán református, míg Endrődön római katolikus többséggel (71, ill. 95%) találkozhatunk. Meg kell említeni Gyoma felekezeti viszonyaira vonatkozóan a közel 18%-os római katolikus és a 8,5%-os evangélikus kisebbséget. Érdemes megtekinteni a lakosság nemzetiségi megoszlására vonatkozó arányokat. Gyoma 11 942 fős összlakosságából 11 372 fő vallotta magát magyar nemzetiségűnek. A nemzetiségiek száma összesen 570 (német 519, szláv 36, román 1 fő). Endrődön a 13 850 főből összesen 13 797-en vallották magukat magyar nemzetiségűnek. A nemzetiségiek száma 53 (szláv 37, román 3, német 9 fő).¹⁵

Mind a két község tekintetében megfigyelhető a magas I. világháborús katonai veszteség. A Gyomáról és Endrődről besorozott katonák jelentős része a gyalogságot erősítette, ami összefüggésben van a társadalomban betöltött pozícióval. A világháború társadalomra gyakorolt hatásáról elmondható, hogy a születések száma jelentősen csökkent a háborús évek alatt, ami az 5 éven aluliak számánál tükröződik a legjobban. Továbbá a nemek arányában is változások figyelhetők meg, 1920-ra nőtöbbslet alakult ki a településeken. Feltételezhetően a nemek arányában az eltolódás a 18–50 közötti korosztálynál figyelhető meg leginkább, ugyanis ez a (férfi) korcsoport volt elsődlegesen érintve a harcok során.¹⁶

Emlékműállítások Gyomán és Endrődön

1922. április 23-án megjelent a *Gyoma-Endrőd Vidéke* című hetilap 6. számában egy felhívás Gyoma és Endrőd lakosai számára, melyben arra ké-

¹⁴ Központi Statisztikai Hivatal: *1920. évi népszámlálás 1. A népesség főbb demográfiai adatai. Községek és népesebb puszták, telepek szerint.* 1923. 114. https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1920_01/?pg=159&layout=s&query=gyoma%20AND%20endr%C5%91d, letöltés: 2018. október 16.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Uo. 2.

rik őket, hogy a gyomai járás főszolgabírói hivatala mellett lévő kirendeltségbe juttassák el az elesett gyomai és endrődi hősök nevét, rendfokozatát, s hogy melyik harctéren és mikor esett el. Ezt a gyűjtést azért hirdették meg, mert szerettek volna emléktáblát állítani az elesett katonák emlékére.¹⁷

Emlékműállítás Endrődön: az előkészületek

Endrődön már az 1921. évi 70. közgyűlési határozat értelmében arról döntenek, hogy a hazáért hősi halált halt helyi illetőségű személyek emlékének nem csak emlékművet kell állítani, hanem a holttesteket exhumáltatni és a település költségén hazahozatni is kell. Az 1923. december 12-én tartott közgyűlésen megállapítják, hogy a település gazdasági lehetőségei nem teszi lehetővé a holttestek hazaszállítását, viszont a HEMOB-bal felvették a kapcsolatot a hősi emlékműállítással kapcsolatban.¹⁸ Endrődön a képviselőtestület legközelebb december 29-én ült össze, ahol tárgyalásra kerültek a 136/1923 közgyűlési pontban az emlékműállításra vonatkozó információk. Tímár Imre községi bíró személyesen egyeztetett HEMOB-bal, amely megadta az engedélyt egy kisebb emlékműre. A közgyűlés tagjai között véleménykülönbség alakult ki az emlékmű elhelyezésére, helymeghatározására és a költségek fedezésére vonatkozóan. Csernus Mihály plébános és képviselőtestületi tag javasolta egy négytagú előkészítő bizottság felállítását, amely megteszi majd a javaslatait a képviselőtestületnek.¹⁹

Helyszín és költségek

Az emlékműállítással kapcsolatos érdemi döntések az 1924. április 7-én tartandó közgyűlésen kerültek megtárgyalásra. Mint a jegyzőkönyvből megtudjuk, a négytagú bizottság március 12-én ült össze és tárgyalta meg az emlékművel kapcsolatos kérdéseket. Azt ajánlotta, hogy Horváth Géza szobrászművész 501. számú szobrát eredeti méretben rendeljék meg. Helyszínnek a községháza előtt lévő piacteret tartotta alkalmasnak, magát a szobrot pedig vasrácskerítéssel kívánta körbekeríteni. A bizottság a nevek bevését nem javasolta – méreteltérésre ne adjon okot –, hanem általános feliratot tanácsolt. Az indítvány szerint a „jobb minőségű” földbirtokosok katasztrális holdan-

¹⁷ *Gyoma-Endrőd Vidéke*, 1. évf. (1922), 6. sz. 3.

¹⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Békés megyei Levéltára (MNL BÉML), V. 311. a. Endrőd község jegyzőkönyve, 5. kötet.

¹⁹ Uo.

ként egy kg búzát, a „gyengébb minőségűek” fél kg búzát „fizetnek”. A megfelelő jövedelemmel bíró kereskedők, iparosok, takarékpénztárak, szövetkezetek, malmok és cséplőéptulajdonosok vagyonukhoz és jövedelmükhöz képest ugyancsak búzában „fizetnek”. A közgyűlés öttagú bizottságot nevezett ki, amelynek a feladata a gabona begyűjtése volt. A gyűlés véghatározatába belekerültek azok az elemek, amelyeket a közgyűlésen tárgyaltak.²⁰

Emlékműavatás

Ezt követően nyugodtan zajlottak az események az emlékmű elkészítésével és az átadó ünnepségre is készült a szervezőbizottság Finta Albert főjegyző vezetésével. Az emlékmű 1925. október 4-re tervezett leleplezésének előkészületeiről és programjáról a megyei lapok által elég részletes képet kaphatunk. A *Gyoma-Endrőd Vidékében* 1925. szeptember 27-én írnak az emlékműállításról és beszámolnak a meghívott politikusokról is. A felsoroltak között ott találjuk Horthy Miklós kormányzót (nem tudott részt venni az eseményen), József főherceget, Dr. Kovacsics Dezsőt, Békés vármegye főispánját, Dr. Daimel Sándor alispánt.²¹

A *Körösvidék*, a *Békés* és a *Gyoma-Endrőd Vidéke* leírást adnak a felállítandó emlékműről. Magán a kőoszlopon kapott helyett 300 endrődi hősi halott neve. Továbbá az esemény programját is közzéteszik. A *Békés* című hetilap 1925. október 3-i számából megtudjuk, hogy József főherceg halaszthatatlan okra hivatkozva mégsem tud részt venni az ünnepségen. A vármegye főispánja, Kovacsics Dezső képviseli majd a főherceget és az ő feladata lesz a koszorú elhelyezése is.²² Az endrődi I. világháborús emlékművet 1925. október 4-én leplezték le a közönség előtt. Az emlékműről a következő fizikai jellemzők mondhatók el. A szobor alkotója Horváth Géza, anyaga műkőből készült. Az alábbi felirat tekinthető meg a talpazaton: „Endrőd község közönsége Hős fiai emlékére”. Egy őrt álló bakát ábrázol, akinek háta mögött kőoszlop áll, amelyen 300 endrődi hősi halott neve szerepel.²³ Helyi megjelenésű lapként a *Gyoma-Endrőd Vidékében* részletesen ismertették, hogy miként zajlott le az emlékműállítás Endrődön 1925. október 4-én.²⁴

²⁰ Uo.

²¹ *Gyoma-Endrőd Vidéke*, 4. évf. (1925), 39. sz. 1.

²² *Békés*, 57. évf. (1925), 77. sz. 1.; *Gyoma-Endrőd Vidéke*, 4. évf. (1925), 35. sz. 3.

²³ Oroszlány Gábor (szerk.): *Békés vármegye tíz éve 1918–1928*. Orosházi Friss Újság könyvnyomda, könyvészet és lapkiadóvállalat, Orosháza, 1929. 42–43.

²⁴ *Gyoma-Endrőd Vidéke*, 4. évf. (1925), 40. sz. 2.

Emlékműállítás Gyomán: az előkészületek

Gyomán az 1924. június 25-i közgyűlésen merül fel először a hősi emlékmű állításának a gondolata. Répás Pál közgyűlési tag szerint sokkal hasznosabb lenne egy egységes nagy emlékművet állítani, amely méltóképpen emlékezne meg a hősi halottakról. A monumentum Gyoma község főterén (Petőfi tér vagy más néven Piac tér) lenne elhelyezve. Az emlékműre az 1848–1849-es események és az 1914–1920 során meghalt katonák nevét kívánta felhelyezni. Emellett a sérültek, rokkantak, halottak, gyomai temetőben nyugvók nevei is felkerülnének a szoborra. Az emlékmű anyagi forrásai a következők: a hősök hozzátartozói amennyivel hozzá tudnak járulni, 1924 augusztusának második felében adakozás gyűjtése gabonában, a község képviselőtestülete bizonyos százalékot ad és a Kossuthszobor-alap. Répás kihangsúlyozta, hogy célja olyan emlékmű felállíttatása, amely méltó a hősökhez és méltó Gyoma lakosságához egyaránt. A közgyűlés úgy döntött, hogy Répás Pál javaslatát támogatja.²⁵

Helyszín és költségek

Az 1925. február 5-i közgyűlésen döntöttek arról, hogy az emlékmű elkészítésével kapcsolatban Istók János szobrászművésszel veszik fel a kapcsolatot, aki a monumentum árat összesen 160 millió koronában állapította meg, továbbá 25–30%-os többletköltséget is felvetett. Szoborbizottság felállításáról is döntöttek. A bizottság elsődleges feladata az volt, hogy a művészszel egyeztessen a bizonytalan kiadású tételekről.²⁶ A június 30-i közgyűlésen beszámolt arról, hogy az Istókkal folytatott egyeztetések során a művész az emlékmű helyének a református templomkert nyugati sarkát tartja legalkalmasabbnak.²⁷ Úgy határoztak, hogy a hellyszínnel kapcsolatos további teendőket az október 3-án tartandó közgyűlésen tárgyalják majd meg. A református egyház presbitériuma (Harsányi Pál esperes) a kért területből 80 négyzetméterért ingyen átengedett a hősi emlékmű számára. A testület megszavazta, hogy Istók János készítse el az emlékművet.²⁸ Gyomán az 1926. február 26-i közgyűlésen került napirendre az avatás. Kiderült, hogy 100

²⁵ MNL BÉML, V. B. 317. a. Gyoma Község jegyzőkönyvei, 13. kötet.

²⁶ Uo.

²⁷ Uo.

²⁸ Uo.

millió korona többletköltségre lesz szükség az emlékműállításhoz. Ezt az összeget fogják folyósítani a szobrászművészek.²⁹

1927 nyarán a *Gyoma-Endrőd Vidéke* szerkesztői kifogással éltek az emlékmű végső helyével kapcsolatban. Arra kívánták felhívni a figyelmet, hogy az így felállítandó monumentum nem lesz kellő központi helyen, holott azt valójában megérdemelné.³⁰ Az újságcikk írója arról panaszkodott, hogy Gyomán az emlékmű helyével kapcsolatban nem történt konzultáció a lakossággal. A közgyűlés sorozatos hibáit emelte ki („... a templomkert sarkán dugják el”), s hozzátette, kezdetben a Petőfi tér/ Piac tér volt megjelölve a szobor helyének.³¹ Ezt követte július 10-én egy újabb cikk, amelyben arról írtak, hogy a községben vannak olyan személyek, akik a Holler vendéglő előtt szeretnék, hogy elhelyezésre kerüljön az emlékmű. Az írásban azt is közölték, hogy ezzel kapcsolatban kérvényt adtak be.³²

Emlékműavatás

A *Gyomai Újság* teljesen kivette a részét az ünnepség reklámozásából. 1927. szeptember végétől folyamatosan jelentek meg cikkek a szoboravatással kapcsolatosan. A lap november 13-i és 20-i számában az egész első oldal a leleplezési ünnepélyről tájékoztatót.³³ Emellett igazán nagy érdeme az újságnak, hogy ebben a számban mellékletként csatolta azoknak a hősi halottaknak (469 fő) a neveit, akik felkerültek az emlékműre. A szoborbizottság az 1927. november 20-án tartandó leleplezési ünnepség végleges programját betervezte a közgyűlésnek. A közgyűlés egyhangúlag elfogadta a programot.³⁴ Az emlékműről a következő fizikai jellemzők mondhatók el. A szobor alkotója Istók János, anyaga bronzból készült. Az alábbi felirat tekinthető meg a talpazaton: „1848–49-iki szabadságharcunk és az 1914–18-iki világháború hősi halottainak emlékére”. A következő pillanatot „örökíti meg” a monumentum: egy 48-as honvéd kezéből a szabadság lobogóját átveszi a világháborús katona. Összesen 469 hősi halott nevét őrzi.³⁵

²⁹ Uo.

³⁰ *Gyoma-Endrőd Vidéke*, 6. évf. (1927), 26. sz. 2.

³¹ Uo. 28. sz. 2.

³² Uo. 36. sz. 3.

³³ *Gyomai Újság*, 2. évf. (1927), 46. sz. 1–2.

³⁴ MNL BÉML, V. B. 317. a. Gyoma Község jegyzőkönyvei, 14. kötet.

³⁵ Oroszlány (szerk.): *Békés vármegye tíz éve 1918–1928*. i. m. 42–43.; *Körösvidék*, 8. évf. (1927), 260., 262. sz. 2.

Az 1927. november 20-i gyomai első világháborús emlékműállításon nagyszámú közönség vett részt. Az avatásról nem csak a helyi³⁶ és megyei lapok³⁷ számoltak be, hanem számos országos és nem Békés vármegyei lap is.³⁸ Ennek oka egyrészt az lehetett, hogy a település járásközpont volt, másrészt jelen volt József főherceg, továbbá Istók János munkáját mutatták be.

Istók János kérelme

Harsányi Pál az 1927. november 28-i közgyűlésen felszólalásával kívánt tisztelni a közel 500 gyomai hősi halott emléke előtt. A közgyűlés köszönetét fejezte ki azon előljárók felé, akik részt vettek az avatóünnepségen, illetve az alkotóknak. Többek között József főhercegnek, Dr. Kovacsics Dezsőnek, Domby Béla jászberényi lelkésznek, Istók Jánosnak, Ficek Károlynak. Kner Izodor javasolta, hogy az emlékműállítás lezárásával kezdjek el az *Aranykönyv* megírását. E könyv megírásával Harsányi Pál esperest és Pétermann József főjegyzőt bízták meg.³⁹ Továbbá a képviselőtestület tárgyalta Istók János kérvényét.⁴⁰ A szobrászművész azzal fordult a képviselőtestülethez, hogy az emlékmű anyagának és a munkadíjnak a többletét fizessék ki számára. Ugyanis az emlékművön lévő alakot a tervezett 175 cm helyett 236 cm magasra sikerült elkészíteni. A többletköltségről Ficek Károly bronzöntő állított ki igazolást. Ezek alapján 5200 pengőt igényelt a szobrászművész.⁴¹ Vincze Andor képviselő a Képzőművészeti Tanácstól kért volna szakvéleményt a kárpótlással kapcsolatban. Harsányi Pál szerint etikátlan és felesleges lenne szakvéleményt kérniük. A közgyűlés végül Istók számára 4000 pengőt ítél meg és további 300 pengőt az emlékműállítás során keletkezett sérülések javítására. Ezt a költséget a szoboralap maradvá-

³⁶ *Gyomai Újság*, 2. évf. (1927), 48. sz. 1–2.; *Gyoma-Endrőd Vidéke*, 6. évf. (1927), 48. sz. 1–2.

³⁷ *Körösvidék*, 8. évf. (1927), 264. sz. 2.; *Békésmegyei Közlöny*, 54. évf. (1927), 265. sz. 2.; *Békés*, 59. évf. (1927), 94. sz. 1.; *Alföldi Függetlenség*, 7. évf. (1927), 48. sz. 1.

³⁸ *Pesti Hírlap*, 49. évf. (1927), 265. sz. 13.; *8 Órai Újság*, 13. évf. (1927), 265. sz. 12.; *Kis Újság*, 40. évf. (1927), 265. sz. 5.; *Ország-Világ*, 48. évf. (1927), 48–49. sz. 235–236.

³⁹ MNL BéML: V. B. 317. a. Gyoma Község jegyzőkönyvei, 14. kötet.

⁴⁰ MNL BéML: IV: B. 413. b. A gyomai járás főszołgabírájának iratai, 25. doboz 4608/1927.

⁴¹ Uo.

nyából és az 1927-es év közpénztár által megtakarított összegéből állta Gyoma községe.⁴²

Hősök emlékútja és kertje

Horthy Miklós kormányzó a gyönki hősök emlékművének 1928. október 7-i leleplezésén vetette fel azt az ötletet, hogy az ország községeiben egy kijelölt területre a hősi halottak emlékére emlékfát ültessenek a hozzátartozók családtagjai. Ezáltal minden hősi halottnak lenne egy emlékfája. A javaslat szerint a családtagoknak kellene megvásárolniuk a fát, majd gondozniuk, emellett táblával látnák el, amelyen a katona neve szerepel. Ezt kiegészíthetik további adatok is, többek között hol, mikor és milyen körülmények között esett el a katona. A pontos helyszín kiválasztása, majd az emlékfák elültetése szakember bevonásával és szervezésével történne. Továbbá az emlékfáültetések révén nyilvános kertek és ligetek jönnének létre, amelyek több célt is szolgálnának. Többek között gazdasági, hazafias, kulturális és népegészségügyi szempontból lennének hasznosak.⁴³

Gyomán az 1928. december 6-i közgyűlésen döntöttek Horthy javaslatáról.⁴⁴ Ennek értelmében azok a családok, amelyeknek családtagjuk a Nagy Háborúban esett el, emlékükre emlékfát ültessenek. Továbbá a Deák Ferenc utcát Hősök emlékútjának nevezik át, ez lesz az az utca, amelyet a családok mézelő hársfával fognak végigültetni. A közgyűlés – figyelembe véve a község családjainak anyagi helyzetét – úgy határozott, a község saját költségén állja az emlékfá árát a szegényebb családok számára. Az Erzsébet liget mellett egy 10 kat. hold nagyságú területet jelöltek ki, melyet Hősök kertjének nevezik majd el, és amelyet a ligethez csatolnak. Ezt a 10 kat. hold területet az érintett családok fogják facsemetékkal beültetni, amelyeket táblákkal fognak megjelölni. Továbbá a közgyűlés arról is döntött, hogy az utca és a kijelölt ligetrész megszervezése és beültetése kertész felügyelete alatt fog megvalósulni.⁴⁵

Endrődön az 1929. január 18-i közgyűlésen döntöttek a hősi halottak emlékére ültetendő fák elhelyezéséről. A közgyűlési jegyzőkönyv értelmében a

⁴² MNL BéML: V. B. 317. a. Gyoma Község jegyzőkönyvei, 14. kötet.

⁴³ MNL BéML: IV. B. 401. b. Békés vármegye főispánjának iratai, 92. doboz. 105/1929.

⁴⁴ MNL BéML: V. B. 317. a. Gyoma Község jegyzőkönyvei, 14. kötet.

⁴⁵ MNL BéML: IV. B. 401. b. Békés vármegye főispánjának iratai, 92. doboz. 105/1929.

Selyem utcát Hősök emlékútjának nevezik át a háborúban elesett hősök tiszteletére, amelyet mézelő hársfával ültetnek be. Ezen fák ültetést az elesettek hozzátartozói fogják végezni a község kertészének útmutatása alapján, amelyeket végül egyforma táblákkal fognak ellátni. A közgyűlés arról határozott, hogy mivel a településen rendkívül sok a vagyontalan szegény, így az emlékfák beszerzéséről a község fog gondoskodni, viszont a tehetősebb hozzátartozóknak meg kell téríteni a fa költségét. Az endrődi liget nagyobbitása mellett arról is döntöttek, hogy Hősök emlékkertjének fogják elnevezni azt. Mindezt akkor fogják végrehajtani, ha Endrőd rendelkezni fog az azal az összeggel, amivel a terv megvalósítható.⁴⁶

Összegzés

A levéltári dokumentumok és a korabeli sajtó segítségével részletes képet kapunk arról, hogy miként zajlottak az emlékműállítással kapcsolatos teendők Gyomán és Endrődön. Az emberek részéről megjelent az igény arra, hogy a háborúban elesett és végtisztességben nem részesített katonák számára méltó emlékművet emeljenek. A monumentumokra vonatkozó levéltári és sajtóanyagok áttekintése után kijelenthető, hogy az emlékművet és annak állítását nemcsak maga a község, hanem magánemberek és társadalmi csoportok egyaránt szorgalmazták és finanszírozták.

Maga az emlékmű a közösségekben kettős célt szolgált, egyrészt megjelent a katonahős kultusza, másrészt – ami a családtagok számára még fontosabb – egyfajta kapcsot képezett az élő és az elhunyt között. Ez azért is fontos, mert a Nagy Háborút követően szinte nem volt olyan család, amelyik ne vesztette volna el valamelyik tagját. Mivel ezeket a monumentumokat nyilvános helyen helyezték el, a kollektív gyász és emlékezet képét is tudták segíteni, alakítani.

⁴⁶ Uo.

A visszacsatolás után
Levéltári források a bácskai lakosság
1941–1944 közötti hangulatához

CSÓKE MÁRK

1941 áprilisában a magyar katonai alakulatok támadást indítottak Jugoszlávia ellen, aminek következtében Magyarország ellenőrzése alá kerültek a bácskai területek. Jugoszláviától Magyarország 11 475 km² nagyságú területet foglalt vissza, melyen kb. 1,1 millió lakos élt, de ennek a lakosságnak csak relatív többségét alkották a magyarok. A magyarok 301 ezren, a szerbek 243 ezren, a horvátok 220 ezren, a németek 197 ezren voltak, de e mellett több tízezernyi szlovén és szlovák, valamint ruszin és zsidó lakosság is élt a területen.¹ Így a lakosság az örömmámor mellett gyakran kritikusan, néha nemtetszéssel fogadta a kialakult helyzetet. Tanulmányomban elsősorban a különböző levéltári források alapján vizsgálom, miként változott a bácskai magyarok és a kisebbségek hangulata és következtetéseket vonok le a kialakult helyzetre és a kialakult helyzet társadalmi lecsapódásaira vonatkozólag.

Tekintettel a terjedelmi korlátokra, nem vállalkozhatom arra, hogy a témáról teljesen átfogó képet alkossak, ennek megfelelően a dolgozatomat két fő részre tagoltam. Az első részben megvizsgálom a bevonulás menetét és fogadtatását, és levéltári forrásokkal mutatom be a magyar kormányok különböző intézkedéseit, amelyek gyakran ellenszenvet válthattak ki a Bácskában élő lakosság körében. Az események tárgyalása átvisz minket a második részhez, mely egy tipikus bünténnyel, a kormányzósértési perekkel² foglalkozik, hiszen a kialakult helyzet nagyban befolyásolhatta az ilyen jellegű büntettek elkövetését. A tanulmány megírása során a releváns szakiro-

¹ Sajti Enikő: *Délvidék 1941–1944. A magyar kormányok délszláv politikája*. Kosuth Könyvkiadó, Budapest, 1987. 17.

² Kormányzósértés büntettének nevezhetünk minden olyan tettet, gesztust, megnyilvánulást, mely a kormányzó, Horthy Miklós személye ellen, tetteinek vagy erényeinek legkisebb részben való negatív ábrázolásával irányult. A témával részletesebben lentebb foglalkozom.

dalom feldolgozása mellett felhasználtam a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának iratanyagát,³ a Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltárának iratanyagát,⁴ valamint a Szabadkai⁵ és Zentai Történelmi Levéltár⁶ korszakra vonatkozó iratait is átnéztem és dolgozatomba építettem.

Bácska 1941–1944

A délvidéki területek – szemben Észak-Erdély és a Felvidék déli részével – nem szerződés, hanem háborús megszállás következtében kerültek vissza az anyaországhoz. Sőt a katonai akciót hatalmi vákuum sem előzte meg, ami az 1939. március 15-i kárpátaljai katonai akciót jellemezte.⁷ Így a területek visszacsatolásának jogosságát és tartósságát Németország háborús ellenfelei és maga a délszláv lakosság is megkérdőjelezte. Ezt a bevonuló alakulatok is érezhették, hiszen már a bevonulás alkalmával túlértékelték a szerbek ellenállását és eltúlozták a vélt ellenállásra adott válaszreakciókat is. A Jugoszlávia elleni német támadás április 6-án indult,⁸ de a magyar csapatok a trianoni határokat csak április 11-én lépték át. A gyors német támadás hatására a szervezett ellenállás néhány napon belül összeomlott, de a magyar csapatok ennek ellenére a bevonulás során különböző tisztogató akciókat tartot-

³ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Miniszterelnökség (MNL OL) Nemzetiségi és kisebbségi osztály iratai 1923–1944 (K28), 175. tétel Délvidéki és Muraközi vonatkozású társadalmi egyesületek ügyei. 1927, 1938–1944.

⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára (CSML), VII. A jogszolgáltatás területi szervei, a 2. A Szegedi Királyi Törvényszék iratai, b. Büntetőperes iratok.

⁵ Szabadkai Történelmi Levéltár (SZTL), F:060. Szabadka thj. Város Polgármesteri Hivatala – Szabadka (1941–1944).

⁶ Zentai Történelmi Levéltár (ZTL), F:385. Zentai hírlapok gyűjteménye.

⁷ A felvidéki eseményekről bővebben ld. Simon Attila: *Magyar idők a Felvidéken*. Jaffa Kiadó, 2014. Kárpátaljáról ld. Fedinec Kinga: *A magyar szent koronához visszatért Kárpátalja*. Jaffa Kiadó, 2015. Az észak-erdélyi eseményekről bővebben ld. Ablonczy Balázs: *A visszatért Erdély*. Jaffa Kiadó, 2015.

⁸ Jugoszlávia második világháborús történetéről a teljesség igénye nélkül ld. Major Nándor: Jugoszlávia a második világháborúban. *Múltunk*, 50. évf. (2005), 1. sz. 33–88.; Juhász József: *Volt egyszer egy Jugoszlávia*. Aula Kiadó, Budapest, 1999. 73–112.; Tomasevich Jozo: *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945*. Stanford University Press, Stanford, 1975.; Barbara Jelavich: *A Balkán története II. 20. század*. Osiris Kiadó – 2000, Budapest, 1996. 218–265.

tak, aminek értelmét a megfélemlítésben és az ellenállás csírájában való elfojtásában kell keresnünk. Ezen akciók keretében a civil áldozatok száma a magyar vagy a jugoszláv forrásoktól függően 1435 és 3506 között alakult.⁹ Több olyan levéltári forrásunk van, mely a magyar csapatok felkészületlenségéről, néha felesleges erőszakoskodásáról szól, ezt a következőkben néhány példával is szemléltetem.

A bevonuló csapatokhoz tartozó egységek azzal gyanúsították a szabadkai magyar nemzetiségű Vujkovicz Cz. Pált, hogy a házából adtak le tüzelést. A házba bement csendőrök „(...) a csetnikek üldöztetése és keresése közben véletlenül [a kiemelés tőlem – Cs.M.] 370 pengő kárt okoztak...”¹⁰ Köztük olyan tárgyakat is megrongáltak, amelyek nyilvánvalóan nem a csetnikek bújtatásának eszközei lehettek, hiszen az ablakok, a tükrök, a porcelán edények sem maradtak épek, de a csendőrök egy Singer varrógépet is használhatatlanná tettek.¹¹ Egy április 16-án keletkezett irat szerint a 10. gyalogosdandár parancsnoksága szigorú intézkedéseket helyezett kilátásba azokkal a katonákkal szemben, akik fosztogatásokat követtek el, sőt „a katonai közigazgatás működő bíróságainak iratai között nagyszámú, katonák által elkövetett lopási ügyet találunk. A nem túl szigorú ítéletek elrettenteni nem tudtak, így a fosztogatások később is előfordultak.”¹² Egy május 8-án keletkezett forrás szerint „még mindig előfordul, hogy emberi hullák és állati dögök eltemetetlenül, illetve eltakarítatlanul hevernek.”¹³ Habár a forrásból nem tudunk meg többet, nem állítható biztosra, hogy itt a terület pacifikálása közben történt gyilkosságokról van szó, de ebből az iratból is következtethetünk az akkori közállapotokra. Április 11-én Werth Henrik vezérkari főnök bevezette a katonai közigazgatást, amivel megkezdődhetett a terület pacifikálása, és amivel a hadsereg néhány hónapon keresztül szinte „kizárólagos hatalmi-politikai tényezővé vált”.¹⁴

⁹ Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2004.

¹⁰ SZTL F:60 24140/1941.

¹¹ Uo.

¹² Sz: 10/11. dd. I.b. 41. IV. 16. In: Dr. Godó Ágnes – Dr. Liptai Ervin – Fabijan Trgo – Dr. Morva Tamásné (szerk.): *Horthy-Magyarország részvétele Jugoszlávia megtámadásában és megszállásában 1941–1945*. Zrínyi Kiadó, Budapest, 1986.

¹³ SZTL F:60. P-1324/1941.

¹⁴ Sajti: *Impériumváltások, revízió, kisebbség...* i. m. 178.

A katonai közigazgatás elsőszerű feladata a rend helyreállítása és a terület pacifikálása volt, hogy a polgári közigazgatásnak átadják az irányítást. Ezt részben túsok szedésével, internálásokkal próbálták elérni. Szabadka lakosságából 3624 fő hagyta el a várost, döntő többségük szerb és horvát volt, de további 166 fő kérelmezte a városból való önként távozását.¹⁵ Nagy részük elmenekülhetett, s a hátrahagyott vagyonukat a kiépülő katonai, később pedig a polgári közigazgatás beosztottjai kapták meg.¹⁶ A katonai közigazgatás állománya főleg besorozott katonákból és nyugdíjból visszahívott katonákból állt, akiknek csak két héttel a bevonulást követően biztosítottak egy, a meghódított terület etnikai-történelmi viszonyait bemutató művet, vagyis kezdetben teljesen a sötétben tapogatózva csak a helyi viszonyokra alapozhattak. Ilyen körülmények között kerültek felállításra az ún. ötös bizottságok, melyek feladata a lakosság nemzethűségi szempontok alapján való elbírálása volt. Később ezt a feladatkört a Krámer Gyula vezette, több százezer tagot számláló Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség vette át.¹⁷ Ezt a levelet az ötös bizottság egyik tagja küldte Balla Pálnak a célból, hogy a nemtetszését nyilvánítsa ki a kialakult helyzetről. A levél elég lesújtó képet fest a kialakult helyzetről:

„(...) Az általános helyzet nem épen mondható kielégítőnek. Mindannak ellenére, hogy az ötös bizottság ezen felhatalmazását [mármint a nemzethűségi igazoltatást – Cs.M.] a katonai parancsnokságtól nyerte, nagyon sok közhivatali vezető a bizottság megkerülésével vagy jelentéseinek figyelmen kívül hagyásával intézte az állások betöltését vagy a régi tisztségviselők átigazoltatását. (...) A katonai és egyéb közművelődési kiküldöttei nem egységes irányelv szerint járnak el. (...) Nagyon kellemetlen a visszhangja az ilyen eljárásoknak a polgárság körében. (...) A katonai közigazgatás emberei rövidesen eltávoznak és úgy látszik nem igen törődnek azzal, utánuk mi marad!”¹⁸

A munkahelyek elosztásánál „a katonai hatóságok közül mindenki saját felfogása, a helyzet és emberek ismerete nélkül cselekszik, amire igazán eklatáns példa a járásokban máris okozott nagy elégedetlenség. (...) Bármenny-

¹⁵ SZTL F:60 Sgt. 648/1941.

¹⁶ SZTL F:60 Eln.1243/1942.

¹⁷ MNL OL K-28 1941 – R – 18509.

¹⁸ Uo.

nyire is mind szolgálatainkat kiségetésül felajánlottuk, ezt igénybe nem vették.”¹⁹ Végezetül pedig nyomatékosítja a leírtakat, hogy „ne hidd, hogy hasonló sérelmek csak zomboriak, mert így megy ez minden járásban, ahol mindenütt a kiabálók és az öngigazolók vannak felül”.²⁰

A kiépülő magyar közigazgatás nagy nyomást helyezett a nyomtatott sajtóra a délvidéki magyarok és a nemzetiségi lakosság szimpátiájának erősítése és megnyerése céljából. Ezt az is bizonyítja, hogy a sajtót erőteljesen a saját kezükben próbálták tartani. A szerb nyelvű lapokat ideiglenesen vagy teljesen betiltották csakúgy, mint a baloldali lapokat. A nagy olvasóközönsséggel rendelkező szabadkai *Naplót* (korábban: *Bácsmegyei Napló*) megszüntették. Sőt a *Naplót* nyomtató Minerva nyomda élére hatósági biztost neveztek ki, az ott dolgozók nagy részét pedig elbocsájtották, mert „jelenlétük megfertőzi azt a szellemet, melyre a lapnak és a nyomdavezetésnek szüksége van”.²¹ Május 15-től „a felszabadított lakosság bizalmának s a kifejtendő hatásos propaganda céljából” folyamatosan küldték az ezt a célt szolgáló cikkeket, melyeket az összes magyar és nem magyar újságban meg kellett jelentetni.²² Már az első három ilyen írásból következtethetünk a benne rejlő tartalomra: „Teremtő erővel, hűséges fegyelmezettséggel kívánunk együttműködni magyar testvéreinkkel a haza felépítésén”, „Ne fecsegi, dolgozzál!” és „A mindent tudók”.²³ A *Zentai Újság* kiadványainak tanulmányozása közben is felfigyeltem arra, hogy a két-három naponta megjelenő újságban szinte kivétel nélkül megjelentek a magyar identitást erősítő, a magyar történelmi folytonosságot és a magyar nemzet vezető szerepét hangsúlyozó írások mellett szinte kivétel nélkül a háborús propaganda is.²⁴

De ez nem csak a sajtóra, hanem a kulturális élet más területeire is kihatott. A szerb kulturális egyesületeket betiltották, még akkor is, ha nem fejtettek ki politikai tevékenységet. Szabadkán például az 1865-ben alapult Graničar Dalegylet tevékenységét is betiltották, annak ellenére, hogy külön-

¹⁹ Uo.

²⁰ Uo.

²¹ SZTL F:60 25554/1941.

²² SZTL F:60 P-2620/1941.

²³ Uo.

²⁴ ZTL F: 385. Zentai hírlapok gyűjteménye. Néhány cíkcím szemléltetésképpen a *Zentai Újságból*: *A keleti arcvonalon minden szovjet támadás összeomlott* (1942. január 7.), *Nemzetiségi politika ma és holnap, Churchill lemondásra készül?* (1942. január 14.), *Nem állunk meg félúton, Fejlődik a város* (1942. február 25.).

böző gesztusokat tettek a magyar közigazgatás irányába, például 1941. május 25-én egy rendezvényen a magyar Himnuszt énekelve vettek részt.²⁵ Ráadásul a dekektivjelentés szerint „az egyesület célja a szláv templomi és világi énekek ápolása, fenntartása és terjesztése.” (...) „politikával nem foglalkoztak és politikai pártokkal összeköttetésben nem álltak.”²⁶

A magyar katonai közigazgatás idején megkezdődött az előző rendszer leépítése. Ez együtt járt az állami szimbólumok ledöntésével, a cirill betűs feliratok betiltásával, az utcanevek átnevezésével, a korábbi szerb nyelvű tankönyvek begyűjtésével,²⁷ a szobrok eltávolításával és ehhez hasonlókkal. Például Szabadkán a városháza elé „huszonhárom éves megszállás” alatt hoztak Szerbiából földet és ültettek tölgyfákat, ezzel szimbolizálva a területfoglalást. A magyar hatóságok a fákat kivágatták, az odaszállított földet pedig a Tiszába temették.²⁸ A közigazgatási beosztásban igyekeztek a trianoni békeszerződés előtti viszonyokat visszaállítani. A bácskai területeket egyesítették Bács-Bodrog vármegyével,²⁹ a baranyai háromszög Baranyához került, a Muraközön és a Muravidéken pedig Zala és Vas vármegye osztozott. Bács-Bodrog vármegye székhelye a történelmi gyökerekre hivatkozva Zombor vált, bár erre pályázott Szabadka és Újvidék is, de mindhárom korábban szabad királyi város törvényhatósági jogú státuszt kapott. A választásnál Zombor történelmi gyökerei mellett fontos volt még az, hogy a délszláv lakossága miatt a városnak „nem lévén érdemleges gazdasági élete, a magyarságot csak a sok hivatal gyarapítja. (...) Zombor magyarrá válása területileg összekapcsolná a tőle délre lévő s *telepítések révén erősen megszorodó* [kiemelés tőlem – Cs.M.] magyarságot az alföldi magyar nyelvterülettel.”³⁰

A fenti sorok elsősorban a Bukovinából érkező székely telepeseket jelölik, akiket az elüldözött szerbek helyére telepítettek be igen rapid módon.³¹

²⁵ SZTL P - 4950/1941.

²⁶ Uo.

²⁷ Papp Árpád (szerk): *Igaz történetek mindenkiföldjéről*. VMMI, Zenta, 2015. 67–68.

²⁸ SZTL F:60. P-4414/1941.

²⁹ Kivéve Horgost és környékét, melyet korábbi vármegyéjéhez, Csongrádhoz csatoltak vissza.

³⁰ Romsics Ignác (szerk): *Magyarok kisebbségben és szórványban: a Magyar Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályának válogatott iratai, 1919–1944*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 1995.

³¹ A bukovinai székelyekről és betelepítésükről a teljesség igénye nélkül ld. A. Sajti Enikő: *Székely telepítés és nemzetiségpolitika a Bácskában – 1941*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.; Papp Árpád: *Zenélő kút. A bukovinai székelyek a Bácskában*.

Azonban a székelyek a bácskai földművelő lakosságtól merőben más mezőgazdasági és társadalmi fejlettségi szinten álltak. Május közepétől június 16-ig 13 200 főt telepítettek le a Bácskában 35 ezer kataszteri hold területre, többségüket a dobrovoljacok³² helyére. A helyzetük nem „sikertörténet”, számos szociális problémával kellett szembesülniük, ráadásul a kiváltságos helyzetük miatt a helybeli magyarok között is voltak, akik magyar dobrovoljacoknak csúfolták őket. A magyar–szerb viszonyt 1942 telén a sajkásvidéki és újvidéki razzia is megterhelte, amikor a magyar hatóságok partizánakcióra hivatkozva követték el atrocitásokat.³³

Kormányzósértési perek

A kormányzósértési perek fontosságát a Bácska vonatkozásában elsősorban a társadalmi elégedetlenségek vizsgálatában látom, hiszen rávilágítanak arra, hogy a helyi lakosság a visszacsatolás felett érzett „örömmámor” mellett nem ritkán kritikus szemmel viszonyult a bevonulás menetéhez és a visszacsatolás körülményeihez. Emellett a Horthy-kultusz és a visszacsatolás társadalmi elfogadottságára is módunk van következtetni Bácska területén. Ezen túlmenően úgy érzem, hogy ezekkel a perekkel az egyszerű hétköznapi emberek gondolatvilága is elének tárulhat, gazdag mentalitástörténeti anyagot nyújtva a kor vizsgálatával foglalkozó történészek számára. A kormányzósértési perek jogi alapját két törvény készítette elő. Az egyik az 1920. évi I. törvénycikk volt, mely szavatolta a kormányzó személyének

ban (1941–1944). Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 2016.; Gombos György: Bukovinai székelyek letelepítése a Bácskában. *Láthatár*, 8. sz. (1941) 189–194.; Lőrinc Péter: *Harcban a földért. A magyar fasizmus jugoszláviai földbirtokpolitikája (1941–1944)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977.

³² A dobrovoljacok az első világháborús katonai részvételük miatt jelentős földterületeket kaptak a Magyarországtól elcsatolt részekben, aminek a célja elsősorban az etnikai viszonyok módosítása és a közép-szerbiai földéhségből táplálkozó társadalmi feszültség levezetése volt.

³³ Az ún. „hideg napok” történetét részletesen tárgyalja Sajti: *Délvidék 1941–1944...* i. m. 152–168.; Pihurik Judit: „Vagy ők vagy mink”. Harminc évvel a csurogi razzia után. In: Pihurik Judit: *Perben és haragban világháborús önmagunkkal*. Kronosz-ÁBTL, Pécs–Budapest, 2015.

sérthetlenségét és ugyanolyan büntetőjogi védelemben részesítette, mint amilyen 1918 előtt a királyt illette meg.³⁴

A két világháború közötti kormányzósértési perek száma az 1924-es évet leszámítva,³⁵ mindig 70 alatt volt. Az élénk megugrás az 1939-es évvel kezdődik, amikor már 147, 1942-ben pedig 237 kormányzósértési pert tartottak az egész ország területén.³⁶ A megnövekedett szám nem csak az elégedetlenség mértékét mutatja, hanem hozzá kell számolnunk azt is, hogy nagyarányú terület és lakosság került vissza Magyarországhoz, melyen jelentős számban éltek nemzetiségek is. A szegedi Csongrád Megyei Levéltárban 87 Bácskában elkövetett kormányzósértési per iratanyaga maradt fenn. A feldolgozott anyag alapján az elkövetés indítékát tekintve három fő tendencia figyelhető meg: a véletlenségből elkövetett kormányzósértések, a nemzetiségi ellentét, valamint a szociális elégedetlenség következtében elkövetett sértések.

Véletlenségből elkövetett kormányzósértési perek

A véletlenségből elkövetett kormányzósértési perek közé azokat a pereket soroltam, ahol tulajdonképpen az elkövető véletlenül követett el kormányzósértést vagy egyszerűen csak a körülmények – és a feljelentők – alakították az ügyet kormányzósértéssé. Ilyen volt a szegedi Laczy Sándor Gyula esete³⁷ is, aki 1942. február 24-én este nyilvános helyen összeszólalkozott a helybéli Mirkov Sándorral, akihez a kibontakozó vita hevében a következő szavakat intezte egy kis istenkáromlással is megfűszerezve: „ne félj, ha Horthy katonája vagy, ha pedig félsz, szar Horthy katonája vagy.” Laczy hiába védekezett a bíróságon, hogy ő nem a kormányzót, csak Mirkovot szeretne megsérteni, a bíróság kijelentette, hogy „a [kormányzó – Cs.M.] személye sérthetetlen. Ez a sérthetlenség minden magyar állampolgárra egyaránt kötelező és ennek megfelelően semmiféle vonatkozásban sem szabad a kormányzó személyét sértő módon, vagy tiszteletlenül említe-

³⁴ <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92000001.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D38>, letöltés: 2018.november 15.

³⁵ Ekkor a kormányzósértési perek száma igen magas, 105 volt, amit Bröker az 1924-es budapesti választásokkal magyaráz. Jan Bröker: „*Horthy is a nobody*”. *Trials of lése-régent in Hungary 1920–1944*. Central European University, History Department, Budapest, 2011. 46.

³⁶ Uo. 83–84.

³⁷ MNL CSML 70. doboz B 1979/1943.

ni.”³⁸ Laczyt végül elítélték, de fellebbezett a döntés ellen. A fellebbviteli bíróság az eredeti ítéletet két hónapra fogházra emelte fel.

A kormányzósértések elkövetésének egyik jellegzetes helye a kocsmák, melyek kisebb települések esetében igen fontos közösségi tér volt. Ezzel magyarázható, hogy a kocsmákban vagy italozás közben történt kormányzósértések igen nagy számban fordulnak elő az iratokban. A 87 perből 33-ban a kormányzósértés alkoholfogyasztás hatására vagy italozás közben következett be, ami azt jelenti, hogy a perek majdnem 40%-ához ilyen körülmények vezettek.

Nemzetiségi ellentét következtében elkövetett kormányzósértési perek

A bácskai nem magyar lakosság hangulata részben a magyar bevonulás és az azt követő rögtönzött igazságszolgáltatás miatt elég kiszámíthatatlan volt. A Szent István-i állameszme, az ezeréves Magyarország és a magyar felsőbbrendűség illúziója sokszor felesleges konfliktusokat okozott a multi-etnikus területen. Véleményem szerint az ebbe a kategóriába sorolt perek motivációja nagyban hasonlított a magyar állam és magyar nemzet megbecsülése elleni perek³⁹ elkövetésére, csak itt az elkövetésnél nem az államot vagy a nemzetet, hanem annak vezetőjét sértették meg, de mivel Horthy személye önmagában szimbolizálta Magyarországot és a kialakult helyzetet, így az elkövetésnél lényegében hasonló motivációk jöhettek számításba. A periratokból jól megmutatkozik, hogy maga a társadalom és az emberek egymáshoz való viszonya a háború velejárájaként milyen zaklatott volt.

Számos olyan perről is tudomásunk van, ahol nemzetiségi ellentét miatt került sor a kormányzósértésre, a legtöbb konfliktus a magyarok és a németek között volt. Több esetben előfordult, hogy két haragban lévő ember közötti szóváltás következtében ráfogták a nem magyar nemzetiségűre, hogy

³⁸ Uo.

³⁹ Állításom alátámasztására szemléltetésként idézek néhány magyar állam és magyar nemzet elleni sértést. 1942. májusában a zombori Jächel Ferenc ezt mondta: „Sajnálom, hogy magyarországinak adtam ki a lakásomat, maguk csak hencegnek, szarakodnak...” MNL CSML 70. doboz B 1680. Heller Nándorné Szegeden 1942. áprilisában a lakóival veszekedve ezt mondta: „Milyen buták a magyarok, a zsidót üldözik, ugyanakkor Jézus Krisztus s Szűz Máriát, aki zsidó, imádják...” CSML 69. doboz. B 1439/1943. Grandpierre Ernő és Grandpierre Ernőné román állampolgárként mondták, hogy „te piszkos magyar..., utáltalak benneteket, utálok a magyarokat, nincs piszkosabb a magyaroknál...” MNL CSML 76. doboz 2085/1944.

kormányzósértést követett el. Ilyenkor a per során előkerültek a régi sérelmek is, mint például, hogy az elkövető a jugoszláv éra alatt nagy magyargyűlölő vagy csetnik volt. Az iratokból is kitűnik, hogy Horthy Miklós személye nem volt népszerű a bácskai németek körében. Az egyik perirat szerint „Cservenka községben élő német nemzetiség egy része nem tartja tiszteletben a Kormányzó úr Őfőméltósága személyét, mert a községben lévő mozi előadáson, ha a Kormányzó úr arcképe megjelenik, tiszteletlen kijelentéseket hangoztatnak egymás között a Kormányzó úr személyére vonatkozólag, ami azonban tekintve a németiség erős össze tartozását egy mást nem árulják el, sőt bátornak tartják azt, aki ilyen (sic!) hasonló kijelentéseket tesz.”⁴⁰

A legérdekesebbnek ugyanakkor a gyerekek ideológiai és politikai megnyilvánulásait tartom; néhány perből ebbe is betekintést nyerhetünk. Ószivácon 1941. június 6-án Kanzler Fülöp, Hoffmann Jakab és Stieb Frigyes német nemzetiségű tanulók, közülük egyik sem volt 16 évesnél idősebb, megpróbálták megsemmisíteni az iskolában lévő Horthy-képet.⁴¹ Bácsfeketehegyen a 13 éves Breitweiser Hilda a „Batta-cipőüzlet kirakatában elhelyezett Horthy kormányzó arcképét leköpte, illetve 2 ízben a kép felé köpött.”⁴² De beszélhetünk olyan „csínytevésekről” is, amikor Horthy képét az udvarban lévő mosdó falára tették ki.⁴³ Kaizer Miklós kihallgatása során előadta, hogy „1941. május 25-én a dunabökenyi sportpályán jelen volt, amikor a dunabökenyi és a palonai futballisták játszottak. A játék befejezésekor a palonai játékosok német nyelven háromszor éljent kiáltottak, mire a pályán lévő dunabökenyi gyerekek: Hej Hitler/éljen Hitler kiáltással válaszoltak.”⁴⁴ Ez pedig annak lehet a bizonyítéka, hogy a háborús propaganda, a náci eszmék a gyermekek gondolatvilágába is beszűrődtek.

Társadalmi és szociális elégedetlenség következtében elkövetett kormányzósértések

1910-ben a délvidéki lakosság 70%-a dolgozott a mezőgazdaságban, 15% az alapvetően mezőgazdasági jellegű iparban és kisiparban, közalkal-

⁴⁰ MNL CSML 65. doboz 1424/1942.

⁴¹ MNL CSML 63. doboz Fbl. 5911/1941.

⁴² MNL CSML 63. doboz Fbl 5944/1941.

⁴³ MNL CSML 67. doboz B 4632/1942.

⁴⁴ MNL CSML 64. doboz B6164/1941.

mazott és szabadfoglalkozású csak 2,8% volt.⁴⁵ 1941-re vonatkozó adatokat a statisztikai kimutatások nem közöltek, de valószínűnek tartom, hogy az 1910-es népszámláláskor közölt foglalkoztatási adatok lényegében nem változtak. A kormányzósértések sokkal inkább jellemzők voltak a társadalom alsóbb rétegeire, így azt kell feltételeznünk, hogy az elégedetlenség, a háborús nélkülözés, a jegyrendszer, a frontszolgálat sokkal jobban érezte hatását a társadalom e szegmensében. Ezért nem csoda, hogy sokan a háborús nélkülözést Horthy Miklós személyével kapcsolták össze. Egy mondóka is megjelenik a forrásokban, mely betekintést ad a szociális helyzet változásába, vagyis hogy az emberek fejében összekapcsolódott az országot irányító személy és a jólét:

Korpakenyér facipő, ezt hozta a szebb jövő,
amíg Péter volt az apánk, vászonból volt a gatyánk,
amióta Horthy az apánk, ki van a picsánk.⁴⁶

A bácskai magyarságot nagyon érzékenyen érintette a földkérdés. A jugoszláv földosztásból kihagyták,⁴⁷ ezért a helyi földnélküliek szerették volna ezt revideálni. A magyar kormány erre ígéretet is tett, aminek jelentős következményei nem lettek, hiszen földet csak a bukovinai székelyek és a vitézek kaptak. Emiatt többen felháborodásukat fejezték ki. Visnyei Antalné a férje részére kiérkezett katonai behívó kézbesítésekor mondta a rendőröknek: „Erre való a Horthy, egye le a fene a húsát, evvel megtalálták a férjemet, de a földosztáskor nem találták meg.”⁴⁸ [Kiemelés tőlem – Cs.M.] Visnyei Antalné rögtön megbánta, amit mondott, és könyörgött a rendőröknek, hogy ne jelentsék fel, hiszen három gyermeke volt és kilenc hónaposan várta következő gyermekét, miközben a férje most kapott behívót. A rendőröket

⁴⁵ A témáról bővebben ld. Sajti Enikő: Az impériumváltás hatása a délvidéki magyarok társadalomszerkezetére. *Limes*, 2002. 2. sz. 41–50.

⁴⁶ MNL CSML 68. doboz B 338/1943. Ez a mondóka nem csak ebben a topolyai esetben fordul elő, hanem például a temerini Tóth Antal esetében is, ami bizonyítja a mondóka ismertségét és elterjedtségét. MNL CSML 74. doboz – 5567/1943.

⁴⁷ A Vajdaságban kiosztott közel 1 millió kataszteri holdból az ottani földnélküliek 41,4%-át kitevő magyar parasztság semmit sem kapott. Sajti: *Délvidék 1941–1944...* i. m. 18.

⁴⁸ MNL CSML 75. doboz 7215/1943.

és a bíróságot ezek a körülmények nem hatották meg, a Szegedi Királyi Törvényszék 1 hónapos fogházra ítélte.⁴⁹

Magyarország dolgozatomban tárgyalt időszaka első ránézésre sikertörténetnek számít. 1938 és 1941 között megvalósulni látszottak a magyar társadalom 1920-tól nyíltan vagy kevésbé nyíltan hangoztatott vágyai: nagyarányú területek kerültek vissza az országhoz, melyeken többségében magyar anyanyelvű lakosság élt (Bácska esetében 37%). A bácskai lakosság azonban a visszacsatolás nem minden változását érzékelte pozitívan, amit nyomon tudunk követni a levéltári forrásokban, kiemelten pedig a kormányzósértési perekben.

Csak a számadatokból az derülne ki, hogy Horthy személye nem volt népszerű a bácskaiak körében, azonban ezen feltételezésünk helytelen annak tükrében, hogy a perek csak úgy születhettek meg, ha az elkövető mellett ott volt egy, vélhetően a kialakult rendszerrel szimpatizáló személy is. Ráadásul a társadalmi elégedetlenség nem mutatható ki csak a kormányzósértési perek vizsgálatával, mert az ilyen jellegű perek elkövetőinek elsősorban nem a kormányzóval volt problémájuk, hanem a kialakult állapotokkal, melynek megszemélyesítője sokszor Horthy Miklós volt, de egyáltalán nem volt szükségeszerű nevének említése, hogy rendszerkritikát fogalmazzanak meg.

Bemutattam a visszacsatolás utáni közállapotokat, majd pedig a kormányzósértési perek különböző fajtáiba engedtem rövid betekintést. Az 1944-i átállási kísérlet megghiúsulása és Szálasi hatalomra kerülése megszüntetett minden olyan törvényt, mely akadályozta volna a Horthy Miklósról alkotott negatív vélemény kifejezését. A háborút követően semmivé váltak az 1941 és 1944 közötti intézkedések. A települések nagy részén felállított Turul-szobrok ledöntettek, az utcák átneveződtek, az anyaországból érkezettek elmenekültek, a székely betelepülők énekeit messze fújta a szél. Azonban a délvidéki magyarság számára nem csak ezt hozta el a háború vége, hanem részben a kollektív bűnösséget, részben pedig a megtorlást.

⁴⁹ Uo.

Az Egyesült Államok Tengerészgyalogsága a guadalcanali hadjáratban

DOMJÁN MÁTÉ

Bevezetés

Jelen tanulmány célja a második világháború csendes-óceáni hadszínterén lezajlott guadalcanali hadjárat, azon belül is az 1. tengerészgyalogos-hadosztály szerepének bemutatása 1942 augusztusa és decembere között.

A modern tengerészgyalogság először a guadalcanali hadjáratban került alkalmazásra önálló fegyvernemként 1942. augusztus 7-e és 1943. február 9-e között. A sziget stratégiaileg fontos helyen fekszik, ugyanis az itt épülő repülőtérről a japán gépek akár Ausztráliáig is elérhettek, illetve kiindulási pontként szolgálhatott volna a további terjeszkedésükhöz a Csendes-óceán déli régióiban, ami veszélyeztethette volna az Egyesült Államok, Ausztrália és a brit gyarmatok közötti összeköttetést. A hadjárat az amerikai egységek győzelmével ért véget és utat nyitott a további szövetséges hadműveletekhez.

A téma feldolgozottsága a magyar nyelvű szakirodalomban igen csekély, ezért a felhasznált irodalom nagy része angol nyelvű. A hadiesemények részletes bemutatásához John Miller, Jr. *Guadalcanal: The First Offensive* című munkáját használtam fel, amely a legaprólékosabb tájékoztatást nyújtja a hadjárat eseményeiről s felhasználja a különböző egységek hivatalos hadijelentéseit is. Emellett a tengerészgyalogságról mint fegyvernemről rendelkezésre áll magyar nyelvű szakirodalom is, de ez a harceseményeket, illetve az egyes hadjáratok részleteit nem taglalja. A hadműveletek bemutatásához felhasználtam a hadjáratban részt vett két tengerészgyalogos, Robert Leckie és Sidney Phillips visszaemlékezéseit is. Mindketten az 1. tengerészgyalogos-hadosztály, 1. ezred, 2. zászlóalj H századában szolgáltak, Leckie géppuskásként, Phillips pedig aknavetősként. Az általam vizsgált memoárok egyikét sem tisztelték vagy a hadjáratok kiemelkedő szereplői írták, hanem átlagos közkatonák, akik legtöbbször a napok múlását sem tartották számon, mégis sok fontos részlettel szolgálnak az eseményekkel kapcsolatban.

Az amerikai tengerészgyalogság története a 20. század kezdetéig

Az Egyesült Államok tengerészgyalogsága fegyvernemként csak a 20. században vált önállóvá, előzményei azonban már a 18. században is jelen voltak. A szervezet jogelődjét, a Kontinentális Tengerészgyalogságot 1775. november 10-én alakították meg, ami ebben a formában 1783 áprilisáig maradt fenn.¹ Az 1801 és 1805 között lezajlott tripoli háborúban, vagy más néven első amerikai–barbár háborúban immár új néven, mint az Egyesült Államok Tengerészgyalogsága (United States Marine Corps, USMC) vett részt az alakulat.²

A 19. század során jelen volt az USA legtöbb fegyveres konfliktusában. Többek közt az 1846–1848-as amerikai–mexikói háborúban is, ahol kitűntette magát a Chapultepec elleni harcokban, Mexikóváros ostrománál.³ 1861-ben, az amerikai polgárháború kitörésekor az állomány nagyjából egyharmada csatlakozott az Amerikai Konföderációs Államokhoz és megalakult a Konföderációs Államok Tengerészgyalogsága (Confederate States Marine Corps, CSMC). A tengerészgyalogság a polgárháború alatt mindkét oldalon kisebb szerepet játszott a harcokban. A polgárháború után a Konföderáció vereségével a CSMC megszűnt.⁴

A tengerészgyalogság az 1898-as spanyol–amerikai háborúban is bevetésre került, ahol mind a Karib-térségben, mind a Csendes-óceánon eredmé-

¹ Allan Reed Millet: *Semper Fidelis. The History of the United States Marine Corps*. Macmillan Publishing Co, New York, 1980. 7–25.; Brigadier General Edwin H. Simmons: *The United States Marines 1775-1975*. The Viking Press, New York, 1974. 2.

² Millet: *Semper Fidelis...* i. m. 20–22.; Lévai Csaba: *Amerikai történelem és történetírás*. Könyvpont Kiadó – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2013. 373–385.; Pálotás Zsolt: *Bejek, korzárók és diplomaták. A tuniszi kormányzóság kapcsolatai a nyugat-európai országokkal és az Egyesült Államokkal, 1605–1830*. SZTE BTK Doktori Iskola, Szeged, 2018. 162–167.

³ A háborúval és megítélésével kapcsolatban ld. Kökény Andrea: *Békeszerződés az Egyesült Államok és Mexikó között (1848)*. Documenta Historica 52. JATEPress, Szeged, 2001.; Kökény Andrea: Az 1846–1848-as amerikai–mexikói háború és megítélése. *Világtörténet*, 8. (40.) évf. (2018), 1. sz. 23–43.

⁴ Millet: *Semper Fidelis...* i. m. 87–100.

nyesen szerepelt, elfoglalta Guamot és a Fülöp-szigeteket, illetve partra szállt Kubában is.⁵

A 20. század elején, Theodore Rooseveltnél elnöksége alatt többször is bevetésre került az egység, ami a „furkósbótpolitika” megtestesülése volt. Az itt szerzett tapasztalatok alapozták meg azt a hadviselési formát, amit a második világháborúban is alkalmaztak. 1907 és 1914 között több hadgyakorlatot is tartottak, ahol már a kombinált fegyvernemi együttműködés kezdetei is megfigyelhetők, hiszen részt vett bennük a tengerészgyalogos légi egység is.⁶ Ennek a fajta kooperációnak szintén fontos szerep jutott a második világháború alatt.

Az I. világháború kitörése elterelte a figyelmet a hadsereg egészének fejlesztéséről, köztük a USMC-ről is. A Kongresszus az USA semlegességét deklarálta a konfliktusban, és egészen 1917-ig nem is kezdett nagyarányú fegyverkezésbe. Ekkor a Franciaországba küldött expedíciós hadsereg részeként a 4. és az 5. tengerészgyalogos-dandárt is bevetették a harcokban.⁷

A háború utáni megszorítások ellenére az új partraszállási koncepciók kidolgozása és finomíthatása s az ezekhez szükséges technológiai háttér, a megfelelő partra szállító járművek tervezetése zavartalanul zajlott 1920-tól a második világháború kezdetéig. Valós harci körülmények között azonban egészen 1942 augusztusáig nem kerültek kipróbálásra. Guadalcanal tehát nem csak a csendes-óceáni amerikai offenzíva kezdetét jelentette, hanem a modern tengerészgyalogság tűzkeresztségét is.

Az Amerikai Egyesült Államok és Japán kapcsolata a két világháború között

Az első világháború lezárulásával a korábbi német gyarmatok egy része az antant oldalán álló Japán uralma alá került, s ezzel megerősödött pozíciója a térségben. 1921–1922-ben megtartották a washingtoni konferenciát, ahol az USA, Nagy-Britannia, Japán, Franciaország és Olaszország megegyeztek hadiflottáik fejlesztésének korlátozásáról. Ennek keretében megszületett a négyhatalmi és a kilenchatalmi paktum is, amihez a korábbi résztvevők mellett Belgium, Hollandia, Kína és Portugália csatlakozott, sza-

⁵ Magyarics Tamás: *Az Egyesült Államok külpolitikájának története*. Antall József Tudásközpont, Budapest, 2014. 116–130.; Simmons: *The United States Marines...* i. m. 73–79.

⁶ Leo J. Daugherty: *Az amerikai tengerészgyalogos*. Hajja és Fiai Könyvkiadó, Debrecen, 2002. 9.

⁷ Uo. 8–9.

vatolva ezzel a csendes-óceáni békét a következő évtizedre.⁸ A washingtoni konferencia megállapodásait 1930-ban a londoni flottakonferencián felülvizsgálták. Korlátozni kívánták a kisebb csatahajók építését, Japán azonban 1934-ben felmondta a megállapodást és megkezdődött a fegyverkezési verseny.⁹

A két világháború között Japán folyamatosan amerikai importra szorult többek közt élelmiszerekből, gumiból, fémekből és kőolajból. Utóbbinak 60%-át importálta az Egyesült Államokból. Ennek csökkentése volt az egyik oka annak, hogy terjeszkedni kívánt a Csendes-óceánon, illetve Ázsiában, de a gyarmatbirodalmak területei lefedték a térség nagy részét. 1931-ben elfoglalta a Kínától részben függő Mandzsúriát, ezáltal gazdag nyersanyagkészletekre tett szert, majd 1937-ben Kínát is megtámadta. A japán hadsereg erőszakos eszközökkel igyekezett rendet tartani az elfoglalt területeken, aminek híre az USA-ba is elért.¹⁰

Japán 1936 novemberében kötötte meg az antikomintern paktumot Németországgal, ezzel elkötelezte magát a későbbi tengelyhatalmak mellett. A megállapodás legfőbb indítéka az volt, hogy a Szovjetunió nyersanyagban gazdag területeket birtokolt a Távols-Keleten és Kína nagy részének elfoglalása után a következő célponttá Mongólia vált. A harcok 1939 szeptemberének második hetében zajlottak és a japánok vereségével zárultak. Világossá vált, hogy a Szovjetunió irányában nem tudják kiterjeszteni birodalmukat, ezért dél felé fordultak. Miután 1940 szeptemberében a katonai befolyás még jobban megerősödött a japán kormányban, szeptember 27-én megkötötték a háromhatalmi egyezményt Olaszországgal és Németországgal, majd megtámadták Francia-Indokínát és gyors győzelmet arattak. Ezzel logisztikai előnyökhöz jutottak a Kína elleni háborúhoz, illetve tengerészeti bázisokat szereztek a későbbi hadműveleteikhez.

Japán célja a kelet-ázsiai gyarmatok és országok „felszabadítása” és saját uralma alá vonása volt. Erről nyíltan beszélt is, ezzel próbálva ösztönözni a gyarmatokat a gyarmattartók elűzésére és az „önkéntes csatlakozásra” a birodalomhoz.¹¹ Ezzel amerikai, brit és holland érdekeket egyaránt sértett. A feszült viszony még jobban elmérgesedett, amikor a japán haderőt Indokína

⁸ Hahner Péter: *Az Egyesült Államok elnökei*. Maecenas Könyvkiadó, Budapest, 2006. 230.; Magyarics: *Az Egyesült Államok külpolitikájának története*. i. m. 162–166.

⁹ Hahner: *Az Egyesült Államok elnökei*. i. m. 242.

¹⁰ John Davison: *A csendes-óceáni hadszíntér napról napra*. Hajja és Fiai Könyvkiadó Kft., Debrecen, 2005. 6–7.

¹¹ Uo. 8.

déli részére csoportosították át 1941 júliusában, ennek hatására pedig az USA, Nagy-Britannia és Hollandia drasztikusan csökkentette a külkereskedelmét Japánnal.¹² Mivel az országot elvágták legfontosabb erőforrásaitól, a japán vezetés a mielőbbi katonai lépések mellett tört lándzsát, félve attól, hogy az embargó az akkor létszámában és fejlettségében is a térség legerősebbjének számító japán flottát ítélné gyors pusztulásra. 1941-re a japán hadsereg létszáma 1 800 000 főt számlált, többségében veteránokat, akik 1937 óta folyamatosan harcban álltak Kínában. A japán légiőő a legerősebbnek számított a térségben, több mint 2000 harci repülőgéppel.¹³

Eközben az Egyesült Államokban Franklin Delano Roosevelt elnök az 1939. szeptember 5-én kimondott semlegesség ellenére szeptember 8-án elrendelte a tengerészgyalogság létszámának növelését 25 000 főre, ami a későbbiekben jelentős szerepet játszott abban, hogy a csendes-óceáni hadműveletek a Pearl Harbort ért támadás után viszonylag gyorsan megkezdődhettek.¹⁴ 1941 novemberében az USA és Japán között több tárgyalás is zajlott az olajembargó enyhítéséről, ezek azonban nem jártak sikerrel, így november 26-án a japán flotta megindult a Kuril-szigetektől Hawaii felé.¹⁵

1941. december 7-én hajnalban a japán flotta repülőgép-hordozó anyahajóiról felszálló bombázógépek a Pearl Harbor elleni rajtaütés során megsemmisítették az Egyesült Államok szinte teljes csendes-óceáni flottáját, azonban a kikötő létfontosságú részeit célzó harmadik támadóhullámot visszavonták, így az tovább üzemelhetett.¹⁶ 8-án az USA hadat üzent Japánnak.¹⁷ Ezt követően megindult a teljes körű japán offenzíva a csendes-óceáni térségben, illetve Indonézia, Thaiföld és Malájföld ellen, és 1941 decemberének végére már Hongkong, Guam és Wake is a japánok kezére került.

¹² Magyarics: *Az Egyesült Államok külpolitikájának története*. i. m. 174–175.; Davison: *A csendes-óceáni hadszíntér napról napra*. i. m.

¹³ Davison: *A csendes-óceáni hadszíntér napról napra*. i. m. 9.

¹⁴ Millett: *Semper Fidelis...* i. m. 344.

¹⁵ John Toland: *The Rising Sun*. Random House Inc., New York, 1970. 168–172.; Magyarics: *Az Egyesült Államok külpolitikájának története*. i. m. 176–177.

¹⁶ Davison: *A csendes-óceáni hadszíntér napról napra*. i. m. 10–12.

¹⁷ Franklin D. Roosevelt: Hadüzenet a Kongresszus mindkét háza előtt, 1941. In: Bódy Pál – Urbán Aladár: *Szöveggyűjtemény az Amerikai Egyesült Államok történetéhez 1620–1980*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2001. 357.

A guadalcanali hadjárat előzményei, az 1942-es japán offenzíva

1942 januárjában a japán offenzíva tovább folytatódott, hogy a Japán-szigetek számára létfontosságú nyersanyagok beszerzését a meghódított területekről tudják megvalósítani. Sziám még 1941. december 14-én szövetségre lépett Japánnal és 1942-ben innen indultak támadások a burmai angol csapatok ellen.¹⁸ A Csendes-óceánon először a Fülöp-szigeteket érte támadás januárban, majd elfoglalták Új-Britannia központját, Rabault és a legfontosabb déli támaszpontjukká építették ki, ami a háború végéig a kezükön maradt.¹⁹ Innen további támadásokat indítottak a Salamon-szigetek és Új-Guinea elfoglalására, ahol előretolt védelmi állások és repülőterek létesítése volt a céljuk. A tavasz folyamán a japán hadseregek elfoglalták Burmát, a Fülöp-szigeteket és Új-Guinea északi részét is, a déli rész azonban ausztrál fennhatóság alatt maradt. Májusban pedig megindultak a Salamon-szigetek elfoglalására. 1942. április 18-án került sor az első amerikai légitámadásra japán városok ellen, ami Doolittle-rajtaütés néven vált ismertté.²⁰ A japán offenzívát végül az 1942. június 4-e és 6-a között megvívott Midway-szigeteki csata zárta le, ahol a japán flotta elveszítette négy anyahajóját, ami pótolhatatlan veszteségnek bizonyult.²¹

A csata után az Egyesült Államok fellélegezhetett és megkezdte a felkészülést a csendes-óceáni térségben történő támadás előkészítésére. Eközben a japán hadsereg támaszpontjai kiépítésével és repülőterek építésével foglalkozott a Salamon-szigetek térségében. Célja a közeli Rabaul védelmének megerősítése volt, ezért többek közt Bougainville szigetén, illetve a Salamon-szigetek déli sávjában, Guadalcanalon és Florida szigetén is katonai bázisokat létesített.²²

¹⁸ Michael Barrett – Mark Granstaff – Michael Paul – David Welch: *A második világháború*. Gabo Kiadó, Budapest, 2006. 116.

¹⁹ Uo. 118.

²⁰ Louis Morton: *Strategy and Command. The First Two Years*. Office of The Chief of Military History Department of The Army, Washington D. C., 1962. 269–274.; Davison: *A csendes-óceáni hadszíntér napról napra*. i. m. 36–37.

²¹ Davison: *A csendes-óceáni hadszíntér napról napra*. i. m. 40.

²² John Miller Jr.: *Guadalcanal. The First Offensive*. Center of Military History, United States Army, Washington, D.C., 1985. II. számú térképmelléklet. <https://www.ibiblio.org/hyperwar/USA/USA-P-Guadalcanal/index.html>, letöltés: 2018. október 5.

A hadjárat

A Pearl Harbort ért támadás után az USA is hadviselő féllé vált, azonban nem voltak megfelelő csapatai az ellentámadáshoz. Az 1942 januárjában kibővített egységek, köztük az 1. tengerészgyalogos-hadosztály állományának jelentős részét újoncok alkották. A tisztikar többsége is tapasztalatlan, frissen kinevezett személyekből állt. Miután a hírszerzés értesült róla, hogy a japánok Guadalcanalon repülőteret építenek, s tudták, hogy onnan már elérhetik Ausztráliát is, a szigetek elfoglalásáról döntöttek.²³

Az első tengerészgyalogos hadosztály 1942. június 22-én hajózott ki San Franciscóból.²⁴ Leckie és Phillips ugyanazon a hajón, a *George F. Ellioton* utazott.²⁵ Először Új-Zélandra szállították őket, ahol tíz napot töltöttek, innen július 22-én haladt tovább a konvoj a Fidzsi-szigeteken át Guadalcanal felé.²⁶

Bár a szigetek brit gyarmatnak számítottak, nem volt kiépített infrastruktúrájuk. Az utak többsége csak a helyiek által használt csapásokat jelentette, nem voltak hidak, és a gépjárművekkel való közlekedés is szinte lehetetlen volt. Ehhez még társult az is, hogy a sziget nagy részét sűrű esőerdő borította, amely csak a tengerpartokon ritkult meg, ahol kókuszpálmaligetek vették át a helyét, illetve a sziget belsejében húzódó hegygerinceken, ahol mezők váltották föl. Ezenkívül a szigeten több folyó és patak húzódott, amelyekben többek között krokodilok is éltek, így téve még veszélyesebbé a szigeten való közlekedést. A mocsaras részeken pedig maláriát terjesztő szúnyogok tenyészték.²⁷

Az amerikai hadvezetés nem rendelkezett pontos ismeretekkel a szigetekről, légi vagy gyalogos felderítést nem lehetett végezni, mert ez leleplezhette volna a közelgő inváziót, ezért Ausztráliába és Új-Zélandra áttelepült helyieket kérdeztek ki információkért, és az ő elbeszéléseik alapján készítették térképeket Guadalcanalról. Ezenkívül felhasználták a Brit Haditengerészet és Gyarmati Hivatal feljegyzéseit is. Az elkészült térképeken azonban a folyók nevei többször felcserélve szerepeltek, illetve nem jelölték rajtuk a mé-

²³ Ferwagner Péter Ákos: *A második világháború történelmi atlasza*. Pannon-Literatúra Kft., Kisújszállás, 2008. 148.

²⁴ Robert Leckie: *Helmet For My Pillow*. Ebury Press, London, 2011. 56.

²⁵ Sidney C. Phillips: *You'll Be Sor-ree! A Guadalcanal Marine Remembers the Pacific War*. Valor Studios, Inc., Denver, 2010. 43.; Leckie: *Helmet For My Pillow*. i. m. 53.

²⁶ Miller Jr.: *Guadalcanal. The First Offensive*. i. m. 55–58.

²⁷ Robert Leckie: *Challenge for the Pacific*. Doubleday & Company, Inc., Garden City – New York, 1965. 10–11.

retarányt és a domborzati viszonyokat sem.²⁸ Az ellenséges haderő létszámát illetően is csak becslések készültek a hadművelet előtt, amelyek közül a legnagyobb 8400 főt jelentett. Ghormley admirális becslése alapján megközelítőleg 3100 fő alkotta a szigetek védelmét, amit az augusztus eleji jelentések is igazoltak.²⁹

Az akciót augusztus 7-re tűzték ki. A tengerészgyalogság egységei ellenállás nélkül partra szálltak Guadalcanalon a Tenaru és a Tenavatu folyók között kijelölt partszakaszon. A csatorna többi szigetén heves harc bontakozott ki, de augusztus 8–9-re az összes kis sziget amerikai kézre került. Augusztus 8-a és 9-e éjjelén a japán hajók a Sealark-csatorna nyugati bejáratánál fekvő Savo-szigetnél megsemmisítették a tengerészgyalogság védelmét biztosító ausztrál Crutchley tengernagy cirkálóit. A szövetségesek vesztesége négy cirkáló volt, ezzel szemben a japánok nem szenvedtek semmilyen veszteséget.³⁰

Eközben az amerikai flottát is visszavonták a szigetektől augusztus 9-én délután, tehát a tengerészgyalogság magára maradt Guadalcanalon. Ráadásul a magukkal hozott készleteket sem sikerült teljesen partra tenni, a hatvannapnyi ellátmánynak nagyjából a felét tudták kirakodni, mielőtt a flotta elhajózott.

Augusztus első heteiben az egységek a Guadalcanalon uralkodó viszonylagos nyugalmat kihasználva a védelmi vonal kiépítésére koncentrálhattak. A szigeten a japánok ellenállás nélkül visszavonultak nyugati irányban és a szinte teljesen elkészült repülőteret rengeteg felszereléssel és fegyverrel együtt hátrahagyták az amerikaiaknak. Ez később komoly hibának bizonyult.

Phillips leírta egy repülőtérenél tett látogatását. A tengerészgyalogosok a zsákmányolt járművekre és berendezésekre az *Under New Management* (új irányítás alatt) feliratot festették. Guadalcanalon már a partraszállás napján megkezdődött a mindennapos japán légitámadások sorozata. Ekkor a szigeten még nem voltak amerikai repülőgépek, amelyek harcba szállhattak volna a támadókkal, ezért a katonák kézfegyverekkel lötték őket, többnyire ered-

²⁸ Miller Jr.: *Guadalcanal. The First Offensive*. i. m. 43.

²⁹ Uo. 50.

³⁰ Davison: *A csendes-óceáni hadszíntér napról napra*. i. m. 45.; Simmons: *The United States Marines...* i. m. 148.; Miller Jr.: *Guadalcanal. The First Offensive*. i. m. 80–81.

ménytelenül. A reptér mellett azonban már felállításra kerültek a légelhárító lövegek, és ezek több japán gépet is lelőttek.³¹

Az augusztus 15-re elkészült leltár szerint 30 napra elegendő élelmük volt, azonban nem lehetett tudni, hogy mikor érkezik újabb szállítmány, ezért a napi háromszori étkezést kettőre csökkentették.³² A készletek egy részét a japánok által hátrahagyott kukacos rizs képezte, ezért felállítottak egy „zászlóaljétkedét”, ahol a főtt rizst osztották ki a katonáknak. Ez azonban nem adott elegendő energiát a mindennapos nehéz fizikai munka elvégzéséhez.

A szigeten lévő tengerészgyalogság létszáma nem tette lehetővé összefüggő védelmi vonal kialakítását, ezért a part védelmére koncentráltak. Több másodlagos állást is kiépítettek, hogy ellenséges támadás esetén könnyebb legyen átcsoportosítani az egységeket.

Leckie visszaemlékezése szerint az állásaik közelében egy elhagyott japán raktárat fedeztek fel, ahol több rekesz szakét és sört, illetve konzervdobozokban tárolt lisztet, rizst és halfejeket találtak, de az élelmiszer nem foglalkoztatott senkit. Minden éjszaka ivászatot tartottak, Leckie-t idézve: „könnyelmű és féktelen életet éltek körülbelül egy hétig”.³³ Leckie ennek kapcsán leszögezte, hogy nem voltak tisztában azzal, mire számítsanak. Ezért amíg a harcok nem kezdődtek meg a szigeten, olyan luxusra is volt lehetőségük, hogy az óceánban fürdőzzenek, vagy a szigeten bőségesen felkelhető kókuszpalmák termésének levét ihassák.

Augusztus 17-re elkészült a reptér, ezért megkezdődhetett az újabb szállítmányok érkeztetése. A szigetek védelmére kirendelt repülőegység első része augusztus 20-án érkezett meg.³⁴

Phillips memoárja megörökít egy másik eseményt, amely az augusztus 20-i tenarui csata előtt történt. Az egyik tengerészgyalogos őrzőrajton rajtaütöttek a japánok, de néhány túlélő visszajutott a saját vonalaikhoz. Ezután egy nagyjából háromszáz főből álló csapat ment a helyszínre összeszedni a halottakat, aminek Phillips is tagja volt. A japánok mindegyik elesett amerikaiat lefejezték és meggyalázták. Phillips szerint ez annyira belevésődött a

³¹ Phillips: *You'll Be Sor-Ree!* i. m. 78–81.

³² Az elkészült lista szerint B fejadagból 17 napi, C fejadagból 3 napi és japán fejadagból 10 napi állt rendelkezésre. Miller Jr.: *Guadalcanal. The First Offensive.* i. m. 81.

³³ Leckie: *Helmet For My Pillow.* i. m. 68.

³⁴ Davison: *A csendes-óceáni hadszíntér napról napra.* i. m. 46.; Miller Jr.: *Guadalcanal. The First Offensive.* i. m. 26.

tudatukba és olyan gyűlöletet generált, hogy többé nem ejtettek japán hadifoglyokat.³⁵

Az első nagyszabású harcérintkezésre augusztus 20-án éjjel került sor a Tenaru folyó torkolatánál. Az Icsiki ezredes vezette japán csapatok megkíséreltek átkelni a Tenaru torkolatánál képződött homokpadon, de a tengerészgyalogságnak sikerült megtartania pozícióját és pirkadatra visszaverte a támadókat. Az utolsó japán egységek visszavonultak a dzsungelbe, ahol az utánuk küldött tengerészgyalogos zászlóalj, tankokkal kiegészülve, felszámolta az egység maradékát. Icsiki ezredes öngyilkos lett a támadás során.³⁶ Ebben a csatában Leckie és Phillips is részt vett.³⁷ Később ezt az összecsapást „Hell’s Point-i csataként” emlegették.³⁸

Az amerikaiak számítottak a repülőtér elleni támadásra, ezért megerősítették pozícióikat és rendszeresen őrzőegységeket küldtek ki a védelmi állások mentén, azonban nem tudták a japán haderő pontos helyzetét bemérni.³⁹ A tengerészgyalogság által védett vonalon hatalmas rések tátongtak, ezért keletre, az Ilu folyónál beásott 1. ezred több kilométerrel kiterjesztette az arcvonalat déli irányban a folyó mentén. A nyugati szakaszon szintén több kilométeres rés húzódott a Lunga folyó és az 5. ezred állásai között. Ezen a szakaszon két kisebb védelmi pont volt, az egyiket a műszaki egységek tartották ellenőrzésük alatt, a másikat pedig a kételtű szállítójárművek sofőrjei.

Vandergrift tábornok az egyesített ejtőernyős és rohamgyalogságot Merritt A. Edson alezredes irányítása alatt rendelte a reptértől délre húzódó Bloody Ridge védelmére. Véleménye szerint, ha ez a szakasz védtelen maradt volna, a hegygerinc jó pozíciót nyújtott volna a japánoknak a reptér elleni támadáshoz.⁴⁰ Bloody Ridge-ért 11-én éjszaka kezdődött meg a harc és 14-én reggelig tartott. Mindkét fél több támadást intézett, de ezek kevés si-

³⁵ Phillips: *You’ll Be Sor-Ree!* i. m. 97–98.

³⁶ Miller Jr.: *Guadalcanal. The First Offensive.* i. m. 96–97.

³⁷ Phillips: *You’ll Be Sor-Ree!* i. m. 93–101.; Leckie: *Helmet For My Pillow.* i. m. 78–82.

³⁸ Leckie: *Helmet For My Pillow.* i. m. 88. A csatának több különböző elnevezése is létezik, a térképeken felcserélt folyónevek miatt nevezik tenarui, ilui, Alligator Creek-i csatának is.

³⁹ Miller Jr.: *Guadalcanal. The First Offensive.* i. m. 115.

⁴⁰ Uo. 115. VI. számú térképmelléklet.

kerrel jártak. Végül 14-én a jobb helyzetben lévő amerikaiak a légi erő támogatásával visszavonulásra kényszerítették a japán egységeket.⁴¹

Miután szeptember 18-án megérkezett a 7. tengerészgyalogos-ezred is, sikerült összefüggő védelmi vonalat kialakítani, és lehetőség nyílt a Matanikau folyóig kiterjeszteni az ellenőrzésük alatt álló területet. A Bloody Ridge-i csata után az amerikai parancsnokság tudta, hogy a Matanikaun túl, Kokumbona falunál nagy létszámú japán haderő koncentrálódik, ezért a tengerészgyalogos egységek szeptember végén és október elején kisebb akciókat hajtottak végre a Matanikau folyón keresztül, de ezek nem jártak tartós sikerrel.⁴² Október közepére megérkezett a szigetre az amerikai hadsereg első egysége is, az Americal hadosztály 164. gyalogezrede.⁴³

A japán egységek újabb, addigi legnagyobb arányú offenzívája október 20-án vette kezdetét, több hullámban, három különböző irányból intéztek támadást. A harcok egészen 26-ig zajlottak, de a japánok nem jártak sikerrel.⁴⁴ Az októberi ütközet után, ahogy Leckie írja, szabályos séma szerint zajlottak a napok. Éjszaka a japánok támadtak, utánpótlást tettek partra vagy tüzéséggel lövették az ellenséges állásokat. Nappal pedig az amerikaiak tettek ugyanezt, illetve légi csatát vívtak a japán bombázó kötelékekkel.⁴⁵

November első napjaiban újabb amerikai egységek érkeztek a szigetre, köztük a 2. tengerészgyalogos-hadosztály 8. ezrede. Utóbbiak Leckie és Phillips visszaemlékezései szerint még mindig első világháborús sisakot viseltek.⁴⁶ A hónap második felében a tengerészgyalogság és a hadsereg egységeinek sikerült hídfőállást létesíteni a Matanikau túlpartján.

December első napjaiban megkezdődött az 1. tengerészgyalogos-hadosztály csapatainak folyamatos felváltása az arcvonalakon. Erre több okból is szükség volt. Először is a megbetegedések miatt, amit a klíma, a kimerültségből fakadó legyengültség és a szigeteken bőségesen tenyésző legyek és szúnyogok okoztak. Másodsor a kiszáradás, az alultápláltság is fontos indok volt,

⁴¹ Simmons: *The United States Marines...* i. m. 152.; Miller Jr.: *Guadalcanal. The First Offensive.* i. m. 116–118.

⁴² Miller Jr.: *Guadalcanal. The First Offensive.* i. m. 122–129.

⁴³ Americal hadosztály: 1942 májusában az amerikai hadsereg csapatokat küldött Új-Kaledóniába, hogy japán támadás esetén megvédjék a szigetet. Ezekből a csapatokból alakult meg az Americal (American, New Caledonian) hadosztály.

⁴⁴ Uo. 156–165.

⁴⁵ Leckie: *Challenge for the Pacific.* i. m. 299.

⁴⁶ Leckie: *Helmet For My Pillow.* i. m. 135.; Phillips: *You'll Be Sor-Ree!* i. m. 131.

illetve a tisztálkodás hiánya, ami a szűkös vízkészletek miatt alakult ki.⁴⁷ A harmadik és legfontosabb szempont pedig az volt, hogy a csapatok létszámát feltölthessék, illetve felkészíthessék őket az újabb bevetésre. Leckie az 1. tengerészgyalogos-hadosztály veszteségeit 774 halottra, 1962 sebesültre és 5400 maláriafertőzöttre tette.⁴⁸ Ezzel szemben John Miller, bár az augusztus 7-e és december 10-e közötti időszakra vonatkozóan nem közölt pontos adatot, több mint 600 főre tette a halottak számát, emellett megemlíti és megjegyzi, hogy decemberre a hadosztály több mint 2100 sebesült vagy megbetegedett tagját evakuálták már.⁴⁹

Leckie leírta a memoárjában, hogy az ő egységét 1942. december 14-én, az utolsók között vonták ki. December végén tovább folytatódott az elkeseredett harc a szigeten Mount Austen birtoklásáért. Véres csata folyt karácsony éjszaka is, ami a kimerült japánok számára komoly veszteségeket okozott, s végül december 31-én a japán császári vezérkar elrendelte a sziget kiürítését.⁵⁰

Bár a szigetért folytatott küzdelem 1943 januárjában is tovább tartott, a japán egységeket fokozatosan fölmorzsoolták a létszámban és ellátmányban is kedvezőbb helyzetben lévő amerikai csapatok. Január 23-án hosszas tüzéségi előkészítés után Kokumbona is az amerikaiak kezére került. Az utolsó 11 000 japán katona kimenekítésére a szigetről február 1-je és 9-e között került sor.

A guadalcanali hadjárat után az 1. tengerészgyalogos-hadosztály egységeit Melbourne-be szállították feltöltésre, ahol több hónapig tartózkodtak. Ezután legközelebb 1943 decemberében kerültek bevetésre a Cape Gloucester-i hadjáratban.

Összegzés

A guadalcanali hadjárat 1942. augusztus 7-től 1943. február 9-ig, azaz hat hónapig és két napig tartott. Ez tekinthető a modern tengerészgyalogság debütálásának is, ami megalkotta a kombinált fegyvernemi hadműveletek új típusát, a légierő, a flotta és a gyalogság együttműködésével.

⁴⁷ Miller Jr.: *Guadalcanal. The First Offensive*. i. m. 212.

⁴⁸ Leckie: *Challenge for the Pacific*. i. m. 341.

⁴⁹ Miller Jr.: *Guadalcanal. The First Offensive*. i. m. 210.

⁵⁰ Davison: *A csendes-óceáni hadszíntér napról napra*. i. m. 55.

Az amerikaiak számára Guadalcanal megszerzése támaszpontot biztosított a későbbiekben a Carthweel-hadművelethez, amely a Salamon-szigetek északi részének elfoglalására irányult, egyúttal szavatolta Ausztrália és Új-Zéland biztonságát, és elhárította a fontos hajózási útvonalakra leselkedő veszélyeket is.

Koncepciós perek Csehszlovákiában 1948 és 1954 között a Piller-jelentés alapján

BESSENYEI VANDA

A koholt vádak alapján, előre megírt forgatókönyvekkel operáló politikai perek a totalitárius rendszerek szinte állandó jelenségei közé sorolhatók. Nincs ez másképpen a kommunista diktatúrák esetében sem. Ezek mintája a Szovjetunió pergyára, amely gyakorlatilag a Szovjetunió fennállása első pillanatától kezdve beindult. A kelet-közép-európai államokban, ahol 1949-ig bezárólag megtörtént a kommunista hatalomátvétel, a Szovjetunióban alkalmazott és jól begyakorolt módszerek kiváló alapot biztosítottak a saját külső, majd belső ellenségekkel való leszámoláshoz.

Így nem meglepő, hogy a politikai perek Csehszlovákiában is jellemzők voltak. Itt 1948 februárjában ragadta meg a kizárólagos hatalmat Csehszlovákia Kommunista Pártja (CSKP). A Szovjetunió e csatlós államában a párton belüli ellenfelekkel való leszámolást a Magyarországon megrendezett Rajk-per indukálta. Bár ettől függetlenül is zajlottak koncepciós perek az országban (többek között Milada Horáková pere 1950-ben, vagy Arnošt Kolman ügye),¹ egyik sem érte el a Sztálin által támasztott követelményeket, vagyis egyik sem volt legalább olyan horderejű, mint a Rajk-per. A Rajk-per megkomponálása során összesen 347 csehszlovák személyről készítettek jegyzőkönyvet a vallomások alapján,² ami jó kiindulópont volt a csehszlovák kirakatperek számára, hiszen ezek alapján tömeges letartóztatásokat in-

¹ Horáková a CSKP képviselője volt, aki 1948-ban a februári hatalomátvétel után lemondott mandátumáról. 1950 tavaszán tizenkét társával együtt fogták perbe azzal a váddal, hogy a rendszer megváltoztatására törekedtek. A perben négy halálos ítéletet hoztak, többek között Horákováét is. Kolmant egy 1948-as cikke kapcsán vádolták meg, amelyben kritikával illette a párt felső vezetését. Emiatt frakciónak, trockistának, agitátornak, pártellenesnek bélyegezték. Még abban az évben házi őrizetbe vették, majd rövid időn belül családjával együtt a Szovjetunióba szállították, ahol 1953-ig ült börtönben tárgyalás nélkül.

² Zinner Tibor: „*A nagy politikai affér.*” *A Rajk–Brankov-ügy II.* Saxum Kiadó, Debrecen, 2014. 349.

dítottak. Bár hivatalosan a Rajk-perrel kapcsolatban csak 17 letartóztatásra került sor Csehszlovákiában,³ az általános gyanakvás és feszültség nőtt a párhivatalnokok körében, ami elősegítette a szovjet elvárást, hogy kutassák fel a pártot és a szocialista egységet bomlasztó ellenséget. Ugyanakkor a „csehszlovák Rajkot” jóval nehezebb volt felkutatni, mint azt a CSKP felső vezetése hitte.

Megkezdődött a múltbéli hibák feltárása a párton belül, s a „fő ellenség” gyanúja elsőként Vladimír Clementis külügyminiszterre vetült. 1950 első hónapjaiban Karel Šváb⁴ jelentést állított össze Clementis bűneiről azon vádlomások alapján, amelyeket korábban letartóztatott politikusokból csikartak ki.⁵ A párt ezután nyílt támadást indított Clementis ellen, ami azonban fokozatosan fonódott össze az ún. „szlovák burzsoá nacionalisták” ügyével, amely olyan prominens szlovák politikusokat érintett, mint például Gustáv Husák.⁶ Mivel azonban Clementis és a többi vádlott ügye kizárólag a szlovák régióra koncentrált, nem lehetett olyan méretűvé formálni, mint a Rajk-per, amely nem csak a kommunista államokban váltott ki jelentős hatást, de nemzetközi téren is.⁷

Csehszlovákiában tehát késett a Sztálin által elvárt kirakatper, és ez aggasztó teherként nehezedett a CSKP felső vezetésének vállára. Az addigi jelöltekről (Clementisről, az ügye során felmerülő Artur Londonról⁸ és Eugen [Evžen] Löblről⁹) sorra kiderültek, hogy személyük nem játszik olyan marginális szerepet a politikában, hogy egy Rajk-perhez hasonló koncepciót lehessen köréjük felhúzni. Az azonban nem jöhetett szóba, hogy a hajszáról

³ Jiří Pelikán (szerk.): *The Czechoslovak Political Trials, 1950-1954. The Suppressed Report of the Dubček Government's Commission Inquiry*. Stanford University Press, Stanford, 1971. 77.

⁴ Šváb állambiztonsági tisztviselő, majd 1950-től nemzetbiztonsági miniszterhelyettes egészen letartóztatásáig.

⁵ Karel Kaplan: *The Report on the Murder of the General Secretary*. I.B. Tauris, London, 1990. 61–62.

⁶ Husák a világháborút követően Szlovákia Kommunista Pártja KB Elnökségének tagja volt, majd 1948 után bekerült a CSKP KB-ba is. Szabadulását és rehabilitációját követően 1969-től a CSKP első titkára, 1971-től főtítkár, 1975-től köztársasági elnök.

⁷ Pelikán: *The Czechoslovak Political Trials...* i. m. 90.

⁸ London a letartóztatásáig külügyminiszter-helyettesként dolgozott.

⁹ Eugen (cseh forrásokban gyakran Evžen) Löbl szlovák közgazdász, külkereskedelmi miniszterhelyettes.

letegyenek, már csak azért sem, mert nem csak Sztálin, de maga Rákosi Mátyás is nyomást gyakorolt a CSKP-ra, különösen 1950 után, aminek eredményeként egyre drasztikusabb lépésekre kényszerült a CSKP, hogy előálítsa a maga Rajkját.

A következő személy, aki köré nagy volumenű pert lehetett volna építeni, Otto Šling, a brnói kerületi¹⁰ párttitkár lett. Az ellene irányuló és bűneit feltáró vizsgálatot Jarmila Taussigová¹¹ kezdeményezésére indították meg 1950 nyarán. Probléma volt azonban, hogy ezt a vizsgálatot a főtitkár, Rudolf Slánský jelenléte nélkül végezték el, aki hazatérve a jelentésben szereplő Šling elleni vádakát saját maga ellen is felhasználhatónak érezte, így új bizottságot hívott össze az ügy nyomozására, kevés sikerrel. Šling ügye megtorpanni látszott. Ezt a helyzetet tetézte, hogy mivel Šling helyzete az olomouci és Karlovy Vary-i¹² régiókban lezajlott letartóztatások után ingott meg (ráadásul az őt ért kritikákat taktikusan cáfolta meg), úgy tűnt, ismét csupán egy regionális ügy van kibontakozóban.¹³

Hogy miért tartóztatták le mégis 1950. október 6-án, arra egy levél adott ürügyet, amelyet Šling Emanuel Voskától kapott.¹⁴ A megkérdőjelezhető eredetiségű levél Šling kémtevékenységére adott gyanút, ez pedig elegendő alapnak bizonyult a „csehszlovák Rajk” leleplezéséhez.¹⁵

Šling azonban az 1951 februárjáig elhúzódó, brutális kihallgatások ellenére ismét kudarcot jelentett a nagy konspiráció leleplezéséhez. Az első kihallgatások során nem volt hajlandó megnevezni (nem létező) bűntársait és kapcsolatait, de az őt ért vádakát is tagadta. Később pedig, noha újra és újra kicsikartak belőle vallomásokat, azokat rendre visszavonta. A kihallgatások kíméletlensége azonban végül őt is megtörte. Megnevezte bűntársaiként barátait, ismerőseit, különböző tisztviselőket és magát Marie Švermovát is, aki korábban igyekezett őt támogatni Taussigová vádjaival szemben.¹⁶ Novem-

¹⁰ A csehszlovák kerület (ún. *kraj*) a magyar megye megfelelője, bár annál nagyobb közigazgatási egység.

¹¹ Taussigová 1948 és 1951 között a CSKP KB Pártellenőrző Bizottság vezető tagja.

¹² A két említett regionális ügy 1949-ben zajlott le. Előbbi esetében A. Tannenbaumot, utóbbiban pedig J. Stavinohát tartóztatták le.

¹³ Pelikán: *The Czechoslovak Political Trials...* i. m. 91.

¹⁴ Voska mind a két világháború alatt az Amerikai Egyesült Államokban élő emigránsként a csehszlovák ellenállást segítette hírszerzői munkájával. Szocialista nézetei ellenére a nyugati kapcsolatai miatt vált gyanússá.

¹⁵ Kaplan: *The Report on the Murder of the General Secretary.* i. m. 81–85.

¹⁶ Uo. 97.

ber 9-én megvonták tőle a párttagságot, majd vallomása alapján tömeges letartóztatások indultak meg. Az ügyel kapcsolatban többek között letartóztatták Marie Švermovát,¹⁷ Oswald Závodskýt,¹⁸ de a külön Šling ügyének felgöngyölítése érdekében létrehozott speciális csoport 1951 első hónapjaira közel hatszáz személyes aktát vizsgált át, és összesen húsz személyt vettek őrizetbe.¹⁹ A letartóztatottak között tartott kihallgatásokon szerzett információk azonban elégtelenek voltak egy nagy koncepciók per megrendezéséhez,²⁰ így a CSKP felső vezetése ismét zsákutcába került a saját Rajkja után folytatott hajsza során.

Ekkor merült fel annak a gondolata, hogy magát a párt főtitkárát,²¹ Rudolf Slánskýt keverik gyanúba, neve ugyanis egyre sűrűbben tűnt fel a már letartóztatottak vallomásaiban. Sokáig akadályt jelentett ugyanakkor a tény, hogy prominens vezetőkre vonatkozó vallomások az állambiztonság tisztjei nem vehettek fel. Ez azonban nem jelentette azt, hogy a szovjet tanácsadók figyelmét ne keltette volna fel Slánský nevének mind gyakoribb említése. Ennek hatására a Szovjetunió is felismerte a lehetőséget Slánský személyében, és Sztálin is fokozatosan kezdte kiejteni kegyeiből. 1951 januárjában pedig már nyílt kritikát is megfogalmazott ellene Taussigová, amit a szovjet főtanácsadó is támogatott. Ekkor azonban még a szálakat a szovjet tanácsadók és a velük együttműködő állambiztonsági tisztek mozgatták a háttérben Sztálin utasításai szerint, viszont a CSKP felső vezetésének tudtán kívül, így az nem is tett lépéseket Slánský ellen.²²

Sztálin és a tanácsadók beavatkozásával az addig folytatott kihallgatások is megváltoztak, és bár továbbra is a trockista és titóista összeesküvés fel-

¹⁷ Švermová a CSKP KB Elnökségének tagja letartóztatásáig, Karel Šváb testvére, és Jan Šverma ellenálló felesége. Férje kommunista politikus, 1944-től a szlovák partizánok tagja lett, aki a felkelés bukása után hunyt el.

¹⁸ Závodský a második világháborút követően a CSKP KB tagja. Előbb a Belügyminisztérium Belső Biztonsági Csoportjának parancsnoka, majd 1949-ben államvédelmi ezredes, végül 1950–1951 folyamán államvédelmi parancsnok.

¹⁹ Mary Heimann: *Czechoslovakia. The State that Failed*. Yale University Press, New Haven és London, 2009. 199.

²⁰ Pelikán: *The Czechoslovak Political Trials...* i. m. 99.

²¹ A többi kelet-közép-európaiországtól eltérően Csehszlovákiában a főtitkári pozíció a második számú volt a párton belüli rangsorban.

²² Kaplan: *The Report on the Murder of the General Secretary*. i. m. 120.

göngyölítésén dolgozott az Állambiztonság, a tanácsadók felügyeletével egyre inkább Slánský személyére helyezték át a hangsúlyt.²³

Itt kell megjegyezni, hogy a korábbi, a kelet-közép-európai kommunista államokon belül zajló koncepciós perekhez képest jelentős fordulat következett be, mégpedig a vád tekintetében. A szovjet tanácsadók a korábbi trockista és titóista vádakot ugyan meghagyták, ám sokkal jelentősebb hangsúlyt kapott az ún. „cionista összeesküvés”, ami a későbbi per fővadjává is vált.²⁴ Ennek háttérben külpolitikai okok húzódtak meg, ugyanis az 1950-es évek elején kezdte a cionizmust egyfajta fegyverként látni a Szovjetunió az imperialista Nyugat és szövetségesei kezében. A Közel-Keleten elszenvedett külpolitikai kudarcok csak tovább motiválták Sztálint abban, hogy a cionizmust a titóizmusnál és a trockizmusnál is fenyegetőbb ellenségképpé formálja. A zsidó származású Slánský letartóztatásával így gyakorlatilag két problémát is megoldhatott: egyfelől egy cionista összeesküvőkből álló perrel alátámaszthatta az új anticionista irányelveit, másfelől végre megvolt a személy, aki köré immár biztosan fel lehetett húzni egy nagy volumenű pert.²⁵

Miközben Sztálin, a szovjet tanácsadók és a velük kollaboráló csehszlovák állambiztonsági tiszték már pontosan tudták, hogy Slánskýt és társait cionizmus vádjával kell letartóztatni, Slánský 1951 júliusában töltötte be ötvenedik életévét, az eseményt pedig óriási ünnepség övezte. A magasztaló cikkek és hozzá címzett gratuláló levelek mellett gyárat is neveztek el róla. Ami azonban a legfontosabb mozzanata volt a személyét dicsőítő ünnepségnek, hogy Gottwald neki ítélte oda a „Szocializmus Érdemrendjét”. Érzékelve azonban Sztálin távolodását Slánskýtól, Gottwald a köszöntőbeszédéből kihúzta azokat a sorokat, amelyekben a közös munkáikról szólt volna. Slánský legnagyobb csalódottságára Moszkvából semmilyen üdvözlő nem küldtek az alkalomra.²⁶

Szeptemberben a Központi Bizottság döntése alapján korábbi pozícióját megszüntették, őt magát pedig a kormány elnökhelyettesévé nevezték ki. Ez nyilvánvalóan bizalmatlanságot ébresztett párttársaiban, amit csak tetézett, hogy ugyancsak szeptemberben önkritikára kényszerült. Ekkor minden poli-

²³ Uo. 122.

²⁴ Uo. 124.

²⁵ Hevő Péter: A Slánský-per anticionista jellege és annak következményei. In: Majoros István (főszerk.): *Hindu istenek, sziámi tigrisek. Balogh András 70 éves.* ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, Budapest, 2014. 230. és 240.

²⁶ Kaplan: *The Report on the Murder of the General Secretary.* i. m. 130.

tikai hibáját beismerte, amelyek korábban az őt ért kritikákban merültek fel. Önkritikáját a többség ugyan elfogadta, megszólaltak azonban radikálisabb hangok is, akik Slánský felelősségre vonását követelték. Ez immár teljességgel lehetővé tette, hogy az Állambiztonság tisztjei végleg feladják a Šling-ügyet, és a letartóztatottakat nyíltan Slánský tevékenységeiről kérdezzék.²⁷

Ugyanakkor Slánskýt végül csak 1951. november 24-én tartóztatták le. Egyrésztől, ahogy arról fentebb már szó volt, a közvetlenül a pártfőtitkásra vonatkozó kérdések feltevése a vallatások során tilos volt, így a kihallgatásokat vezető állambiztonsági tiszték sokáig nem jutottak konkrét bizonyítékok birtokába. Másfelől a CSKP elnöke, a párt első számú vezetője, Klement Gottwald maga is vonakodott, hiszen Slánský az egyik legmegbízhatóbb embere, a párt vezetésében jobbkéze volt. Slánský és mindazok sorsát, akit vele együtt tartóztatattak le, végül ismét csak egy levél pecsételte meg, amelyet a „Nagy Utcapróhoz” címeztek, és amely a párt és Állambiztonság legfelsőbb vezetése számára egyértelmű bizonyítéka volt annak, hogy Slánský a párton belül hozott létre és irányított egy összeesküvő központot. Rudolf Slánský hajszája a „csehszlovák Rajk” után lezárult; ő maga került a közellenség szerepébe.

A letartóztatottak kihallgatásának végeztével (amelynek során Slánský öngyilkosságot is megkísérelt) 1952. november 20-tól 27-ig sor kerülhetett a régóta várt (és szovjet oldalról elvárt) perék lefolytatására a pankráci bíróság termében. A per az „Államellenes Összeesküvő Központ R. Slánský vezetésével” címet kapta. Ahogy az korábban a Rajk-pernél is történt, a tárgyalás teljes sajtó- és rádiónyilvánosságot kapott. A jelenlévők között pedig a párttagok, miniszterek és természetesen az államvédelmi tiszték mellett civilek is helyet kaptak: gyárak és más intézmények küldtek delegációkat, de a hozátartozók is jelen lehettek.

A fő vád szerint Slánský Konni Zilliacus²⁸ brit baloldali politikus segítségével készült államellenes összeesküvésre a maga köré gyűjtött emberekkel. Az addig megszokott trockizmus és titóizmus vádjával szemben azonban sokkal inkább kihangsúlyozták a cionizmust, és az egész pert ennek fényében komponálták meg előre. A forgatókönyv alapján tehát a zsidó származású Slánský fő bűne az volt, hogy szándékosan cionistákat nevezett ki ma-

²⁷ Uo. 137.

²⁸ Zilliacus a brit parlament tagja, a Munkáspárt balszárnyának vezető alakja. A második világháborút követően számos csehszlovák és más baloldali, kommunista politikussal tartott fenn szoros kapcsolatot.

gas pozíciókba, akik hatalmuknál fogva további cionistákat helyeztek az egyes párt- vagy államhivatalnoki posztokba.

A tizennégy vádlott Rudolf Slánský, Ludvík Frejka, Josef Frank, Vladimír Clementis, Bedřich Reicin, Karel Šváb, Artur London, Vavro Hajdů, Evžen Löbl, Rudolf Margolius, Otto Fischl, Otto Šling és André Simone voltak. Közülük csupán Londont, Hajdút és Löblt ítélték életfogytig tartó szabadságvesztésre, a többi vádlottat halálbüntetéssel sújtották, melyet 1952. december 3-án hajtottak végre.

A hosszú évekig tartó hajszának, amely számos emberéletet követelt, nem lett vége. A Slánský-pert további mellékperek követték, noha 1953 tavaszán nem csak Sztálin, hanem Gottwald is elhunyt. Sztálin halálával hiába következett be fordulat a Szovjetunión és a csatlós kelet-közép-európai államokon belül, Csehszlovákiában továbbra is zajlottak a politikai perek. Gottwaldot az államfői poszton Antonín Zápotocký követte, aki szintén kialakította a maga felső vezetési körét, akik közül Antonín Novotný lett a párt első titkára. A magyarázat arra, hogy az új politikai vezetés miért nem követte a hruscsovi olvadás mintáját az, hogy a legfelsőbb pozícióba kerülő személyek mind tevékenyen részt vettek a Slánský-per előkészületeiben és végrehajtásában. Ha tehát a Szovjetunióhoz hasonlóan elismerték volna a rendszer (bizonyos) hibáit, azzal önmaguk bűnösségét is igazolták volna. Ezt elkerülve a CSKP keményen tartotta magát a sztálini irányvonalhoz és kezdte meg a Slánský-per mellékpereinek megvalósítását.

A mellékpereket gyakorlatilag azonnal, még 1953-ban megindították. Bár az első perekben még csupán két követet és egy követségi tanácsost ítélték el, az ezt követő eljárás már a Belügyminisztérium tagjait érintette: a belbiztonsági osztály vezetőjét, Osvald Závodskýt halálra ítélték. A következő évben, 1954-ben a fegyveres erők egyes tagjait fogták perbe. Áprilisban lezárták a „szlovák burzsoá nacionalisták” ügyét, amelyet bár még Clementis személyéhez kapcsolódóan indítottak, most az ő helyébe Gustáv Husákot tették meg főbűnösnek, akit életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. A szlovák burzsoá nacionalisták” perét a nyár folyamán a közgazdászok ellen folytatott eljárások követték. Ezt az őszre tolódott Eduard Oustrata professor elleni eljárás zárta le. Azokat, akik a főperben már „nem kaphattak helyet”, de szoros kapcsolatban álltak annak vádlottjaival, 1954 januárjában fogták perbe. Így Marie Švermovát is további hat magas rangú vezetővel együtt. Švermovát Husákhöz hasonlóan életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték.²⁹

²⁹ Hódos György: *Tettesek és áldozatok*. Noran Kiadó Kft., Budapest, 2005. 197.

Csehszlovákia tehát nem csak teljesítette, de túl is teljesítette a Szovjetunió elvárásait: 1948 és 1954 között összesen 233 halálos ítéletet hoztak, amelyekből 178-at hajtottak végre.³⁰ Az ítéleteket olyan mennyiségben hozták, hogy az Igazságügyi Minisztériumnak kapacitás hiányában haladékot kellett kérnie a végrehajtásukhoz.³¹

A Piller-jelentés

Ahhoz, hogy a koholt vádak alapján elítélt személyeket rehabilitálhassák, elengedhetetlen volt, hogy magát a per körülményeit is vizsgálat alá vessék. A kelet-közép-európai államokban zajló rehabilitációkra értelemszerűen csak Sztálin 1953-ban bekövetkezett halálát követően nyílt lehetőség. Sztálin halálával a Szovjetunió Kommunista Pártjának vezetésben zajló változásai kialakították azt a közeget, ami a persorozatok felülvizsgálatához volt szükséges. Teljes rehabilitációra és a koncepciók perek részleteinek feltárására azonban csak az 1989-es rendszerváltást követően nyílt lehetőség.

Csehszlovákiában az elhúzó perekhez képest meglepő módon három rehabilitációs kísérlet is követte egymást meglehetősen rövid időintervallumon belül. Ennek ellenére a folyamat viszonylag későn indult meg, hiszen míg Magyarországon már 1954-ben megkezdődött a koncepciók perek felülvizsgálata, addig ekkor Csehszlovákiában még javában zajlottak a bíróságokon a politikai perek.

Az első bizottságot 1955-ben állította fel a CSKP, ám ekkor még egyáltalán nem azzal a céllal, hogy a Rudolf Barák³² által vezetett csoport felülvizsgálja az alig egy-két éve lezajlott pereket, hanem hogy végleg lezárják a Slánský-pert és mellékpereit. Ugyanakkor ez volt az első alkalom, amikor az életben maradt érintett személyek kimondhatták, min kellett keresztülmenniük a perek megkomponálása során. Lehetőség nyílt vallomásaik visszavonására és rehabilitációért folyamodásra. Bár nem minden kérelmet fogadtak el, 1955-ben mégis a Barák-bizottság munkájának eredményeként rehabili-

³⁰ Bencsik Péter: *Csehszlovákia története dokumentumokban*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2016. 279.

³¹ Pelikán: *The Czechoslovak Political Trials...* i. m. 27.

³² Rudolf Barák 1953 és 1961 között a CSKP legfelsőbb vezetésének tagja, illetve belügyminiszter.

tálták Vavro Hajdút és Artur Londont.³³ A tény azonban, hogy 1962-ben Barákot a bizottságon belül végzett munkája miatt találták fenyegetőnek és tartóztatták le sikkasztás vádjával, önmagáért beszél.³⁴

Még Barák letartóztatásának évében, 1962-ben állította fel a CSKP a Drahomír Kolder vezette bizottságot, amelynek immár nyíltan kimondott feladatává vált a koncepciók perek felülvizsgálata (ennek magyarázata az SZKP XXII. Kongresszusán indított újabb desztálinizálási folyamat volt). Kolder csoportjával párhuzamosan dolgozott továbbá az ún. „Barnabita-bizottság”³⁵ is. A két bizottság 1963-ban kiadott közös jelentésében került sor a Slánský-per halálraítélteinek államellenes bűncselekményeik alól való felmentésére, továbbá Marie Švermová, illetve a „szlovák burzsoá nacionalisták” felmentésére.³⁶

1968 januárjában Antonín Novotný helyett Alexander Dubček került az első titkári posztra, és az általa képviselt „Akcióprogram” és az „emberarcú szocializmus” jelentősen befolyásolta a csehszlovák belpolitikát. Nem csupán kedvező közeget teremtett a perek felülvizsgálatához, de egyenesen megkövetelte azt. 1968 áprilisában Jan Piller, a CSKP KB Elnökségének tagja vezetésével bizottságot állítottak össze e feladat elvégzése céljából. Piller irányítása alatt közgazdászok, ügyvédek, történészek és politológusok dolgoztak, hogy felgöngyölítsék az 1950-es években zajló politikai pereket (különös tekintettel a Slánský-perre, illetve a perek mechanizmusára és következményeire).³⁷ A jelentést olvasva leszögezhető, hogy készítői a rendelkezésükre álló dokumentumok (a CSKP Központi Bizottságának anyagai, Novotný és Slánský saját iratai)³⁸ alapján a lehető legrészletesebben kívánták feldolgozni az eseményeket. Minden adat természetesen nem állt a rendelkezésükre: egy részüket a CSKP tartotta vissza, másik részüket maga a Szovjetunió. Ennek ellenére a Piller-bizottság tagjai nyíltan beszéltek a jelentésben arról, miként alakították azokat a szovjet tanácsadók vagy maga Sztálin. Tekintve, hogy a CSKP felső vezetésében továbbra is ott ültek azok,

³³ Bencsik Péter – Mitrovits Miklós: *„A Szovjetunióval örök időkre, és soha más-hogy!” Az 1956-os magyar forradalom csehszlovák dokumentumai*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Budapest, 2018. 18.

³⁴ Bencsik: *Csehszlovákia története dokumentumokban*. i. m. 306.

³⁵ Nevüket az üléseik színhelyéül szolgáló kolostorról kapták.

³⁶ Uo. 306–307.

³⁷ Pelikán: *The Czechoslovak Political Trials...* i. m. 9–10.

³⁸ Uo. 35.

akik aktívan szerepet vállaltak az 1950-es évek persorozataiban, a jelentés részletessége és valóságűsége való törekvése alapvetően magában hordozta nyilvánosságra kerülésének kudarcát. Piller a fokozódó politikai feszültség közepette jelentette nyáron a CSKP KB-nak, hogy a jelentés olyan szenzitív részleteket tartalmaz, amelyek nyilvánosságra kerülve teljesen eltörölnék a CSKP és vezetésének tekintélyét a nép körében, mi több válsághelyzetet idézhetnének elő. Ez értelemszerűen rendkívüli fenyegetést jelentett mindazok számára, akik a perék előkészítésében vagy lebonyolításában bármilyen módon részt vettek. Az Elnökség tagjainak többsége a fentiek figyelembevételével a jelentés megtárgyalásának elhalasztása mellett döntött. A „prágai tavasz” eszkalálódó politikai hangulata és Piller jelentése végül odáig vezetett, hogy a bizottság számára korábban átadott dokumentumokat még az augusztusi intervenció előtt elkobozták, ahogy az azokról készült jegyzeteket is, a kész jelentést pedig titkosították, készítőit munkahelyeikről elbocsátva hallgattatták el. Az augusztus 20–21-i szovjet (valamint magyar, bolgár, lengyel és elviékben keletnémet) bevonulást követően nyilvánvalóvá vált, hogy a jelentésről vagy annak tartalmáról ismét tilos beszélni, noha Dubček még ezt követően is igyekezett azt benyújtani a Központi Bizottság számára, hatalmában megingatva azonban eredménytelenül.³⁹ A jelentés Jiří Pelikán csehszlovák újságírónak köszönhetően került Nyugatra, aki 1969-ben távozott Csehszlovákiából. Angol nyelvre fordítva 1971-ben látott napvilágot Pelikán szerkesztésében. A jelentés nyugati kiadását Csehszlovákia pusztán a Nyugat egy újabb propagandájának minősítette.⁴⁰

Ahogy már fentebb említettem, a jelentés elsődleges célja az 1950 és 1954 között zajló politikai perék felülvizsgálata, részleteinek feltárása (a lehetőségekhez képest a legpontosabban), kiemelve a Slánský-pert. A jelentés három részből áll: I. Politikai perék, II. Újraértékelés és rehabilitáció, III. Politikai felelősség a pereket illetően.⁴¹ Az első fejezetben a bizottság bemutatta, hogy a „csehszlovák Rajk” utáni hajsza miként eszkalálódott Moszkva

³⁹ Uo. 12.

⁴⁰ Uo. 14.

⁴¹ Az első fejezet alfejezetei: A nemzetközi színtér; A hazai front; A perék fejlődése; A perék megkomponálásnak módja; A perék társadalmi következményei. A második fejezet alfejezetei: Felülvizsgálat a Szovjetunió Kommunista Pártjának XX. Kongresszusáig; Az első felülvizsgálat lezárása; Felülvizsgálat, 1958–62; Rehabilitáció. Az utolsó fejezet alfejezetei: A párt- és kormányiszervek felelőssége; A vezető hivatalnokok személyes felelőssége; Konklúziók.

által is elfogadott, nemzetközi hatással rendelkező koncepció perré, ezzel nélkülözhetetlen eseménytörténeti keretet adva a bizottság által végzett további vizsgálatokhoz. Ez a fejezet tárja fel azokat a módszereket is, amikkel az egyes pereket megkomponálták, illetve itt került sor annak vizsgálatára, miként hatottak a politikai ügyek a csehszlovák társadalomra, hogyan torzították el a szocializmust a perekkel, sokakat így elfordítva az eszmétől. A konkrét rehabilitációkra csupán a második fejezet utolsó szegmensében került sor. Tekintve, hogy a Kolder-bizottság már korábban feltárta a politikai pereket a kommunista hatalomátvétel és 1954 között, a Piller-jelentés ennek némely ténymegállapítását átemelte.⁴²

Bár a jelentés elsődleges célja a totalitárius rendszer igazságtalanságainak feltárása és áldozatainak rehabilitációja volt, erősen marxista szellemben íródott, és a kommunizmus eszméinek dicsőítésétől alapvetően nem távolodott el, sőt annak a diktatúra általi torzulására hívta fel a figyelmet.⁴³ Továbbá, bár rendkívül fontos volt már a maga korában is, akárcsak történelmi forrásként napjainkban, a bizottság rendelkezésére álló szűkös anyagok tekintetében a Piller-jelentés sem teljes és nem minden részletre kiterjedő vizsgálata a korszak politikai pereinek.

⁴² Pelikán: *The Czechoslovak Political Trials...* i. m. 35.

⁴³ Uo. 10.

*Részletek az 1968-as csehszlovákiai intervencióban résztvevő magyar gépkocsizó lövész és harcokocsizó alakulatok tevékenységéből**

CSÍK ÁDÁM LAJOS

Bevezetés

Tanulmányom célkitűzése, hogy az 1968-as csehszlovákiai intervencióban részt vett magyar páncélos és gépkocsizó lövészrezdek tevékenységének néhány részletét bemutassam levéltári források és a szakirodalom alapján. A Csehszlovákia elleni intervenciót megelőző politikai eseményekkel, a Magyar Néphadsereg felkészülésével és Magyarország intervencióba való bevonásának folyamatával nem foglalkozok. A 31. harcokocsiezredet, a 6., a 14., a 33. és a 63. gépkocsizó lövészrezdeket veszem górcső alá. Az említett alakulatok szemszögéből kívánom végigvenni a bevonulás főbb eseményeit, az alakulatok vezetését és kommunikációját, illetve azok parancsnokainak a helyi politikai helyzettel kapcsolatos észrevételeit.

A bevonulás végrehajtása

Csémi Károly vezérezredes (1922–1992), a Magyar Néphadsereg vezérkari főnöke (1963–1973) 1968. augusztus 18-án parancsot adott a 8. gépkocsizó lövészadosztálynak a megindulási körlet elfoglalására. Ezzel megkezdődött a hadművelet előkészítése. 19-én elkezdtek felfesteni a csapatokat egyértelműen megkülönböztető jelzést.¹ Megkezdődött a hadianyagok felmálházása, bepakolása, a fegyverek tisztítása, ami a határ felé tartva is folyt. 19-én Provalov szovjet vezérezredes a „CS” időpontot – az akció kezdetét – helyi idő szerint augusztus 20-án 24:00 órában határozta meg. A hadművelet

* A tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma UNKP-18-2 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

¹ Ld. a 3. és 4. képmellékletben.

során három menetoszlopban való előretörést határoztak meg. Az előrenyomulás során a magyar légielőbiztosította volna a szükséges légi fedezetet. A hadművelet nyitányaként a magyar határőrség csapatai augusztus 20-án 23:30-kor elkezdték lefegyverezni a határ másik oldalán szolgálatot teljesítő csehszlovák határőröket és a belügyi szervek munkatársait. A feladatot legkésőbb 21-én 0:30-ra a határ teljes szakaszán végre kellett hajtani. A bevonulást megelőzően Svoboda hadseregtábornok, a csehszlovák köztársasági elnök és a honvédelmi miniszter parancsot adott ki, hogy a hadsereg semmilyen körülmények közt ne álljon ellen a beérkező VSZ-csapatoknak.²

A 14. gépkocsizó lövészezred az előrevonulást 20-án 23:00-kor kezdte meg. A határt a balassagyarmati átkelőn lépték át 02:00-kor. A határátkelőnél harc nem alakult ki, a magyar határőrség csapatai már előre sikeresen elfoglalták a csehszlovák határőrposztokat. A művelet során az alakulatot sem az úton, sem a városokban, helyőrségekben támadás nem érte. A 14/1. gépkocsizó lövészzászlóalj³ elfoglalta a Vágújhelynél található híradós tiszti iskolát 14 és 15 óra között. A feladatot a városban addigra már kialakult tüntetés miatt, amely a parancsnok szerint 700-800 fős lehetett, a várost megkerülve, 10 harcokosi biztosításával tudták végrehajtani. A laktanya elfoglalását egy 500 fős tömeg meg akarta akadályozni. A magyar alakulatok kordónok segítségével fékeztek meg a tüntetőket. Az alakulat aznap elfoglalta a városi postahivatalt, a „csendőrség”⁴ városi parancsnokságát. A tiszti iskolában 18 órára a fegyvereket elzárták, majd a csehszlovák katonákkal közösen őrizték. A 14/2. gépkocsizó lövészzászlóalj 260 km megtétele után a pöstyényi repteret elfoglalta. A 14/3. gépkocsizó lövészzászlóalj 13 órára elérte a nagytapolcsányi laktanyát. A csehszlovák parancsnokokkal közös megegyezés alapján ellenőrzés alá vonták. A feladat végrehajtását követően a 14/1. gépkocsizó lövészzászlóalj gesztusként szeptember 20-án a tiszti iskola elülső részéből áttelepült a hátsó részébe, majd öt nappal később az ezredtörzshöz költözött át. A 14/2. gépkocsizó lövészzászlóaljnak a helyi ve-

² Pataky Iván: *A vonakodó szövetség. A Magyar Néphadsereg közreműködése Csehszlovákia 1968. évi megszállásában.* Rastafari BT, Budapest, 2008. 88–97.; Jagadics Péter: *1968. Egy elfelejtett hadjárat. A zalaegerszegi 8. gépkocsizó lövészhadosztály és a katonai elhárítás részvétele Csehszlovákia megszállásában.* Szülőföld kiadó, 2018. 92–102.

³ Az egyértelműség kedvéért a zászlóaljnál jelölöm az ezredét is, amelyhez tartozott.

⁴ Mivel Csehszlovákiában ilyen nevű szervezet nem létezett, a csendőrség kifejezés a jelentésekben más belügyi fegyveres szerve utalhat.

zetéssel közösen sikerült működtetnie az elfoglalt repteret. 14/3. gépkocsizó lövészzászlóalj pedig augusztus 26-án áttelepült Vágújhelytől 2 kilométerre nyugatra.⁵

A 33. gépkocsizó lövészezred 20-án 22 órára végrehajtotta a besorolást, a menetet 23:00-kor kezdte meg a 31. harcokocsiezred alakulatai mögött. Az ezred Kálna térségében két részre oszlott. Az első csoportba a 33/1. és a 33/3. gépkocsizó lövészzászlóalj és a hozzájuk rendelt alakulatok tartoztak. Első célállomásuk Nyitra volt, amelyet gyorsan elfoglaltak. Biztosították a gépkocsizó tiszti iskolát, a „csendőrség” épületét, a vasútállomást, a városi bankot, a postahivatalt és a helyi nyomdát. A 33/1. gépkocsizó lövészzászlóalj a városban 1 db UHK⁶ és 2 db FUG⁷ járművel járőrözött. Az iskola oktatói és tisztjei nem tanúsítottak ellenállást. Ennek ellenére a későbbiekben uszító jelszavak jelentek meg az iskola ablakaiban. A következő napokban az iskolát lefegyverezték, a rádiókészülékeiket begyűjtötték. Augusztus 23-án elfoglalták a nyitrai rádióállomást, az őrségét lefegyverezték és letartóztatták. Galóc (Hlohovec) városát 21-én 15:00-kor érte el a 33/3. gépkocsizó lövészzászlóalj. A fontosabb polgári és katonai objektumokat gyorsan elfoglalták, ellenállás nem volt. 24-én a közeli rádióállomást elfoglalta a zászlóalj, őrségét lefegyverezte. A második csoport a 33/2. gépkocsizó lövészzászlóalj vezetésével 11:00-kor érte el Seresd⁸ határát. A Seresden található fontosabb objektumokat 14 órára elfoglalták. A lakosság negatívan fogadta a bevonuló magyarokat, ökölrázással, fenyegetéssel és különböző feliratokkal adott hangot nemtetszésének. A helyi laktanya parancsnokaival a laktanya közös ellenőrzéséről, közös járőrözésről, a hangosbemondó működéséről és a fegyverek elzárásáról született megállapodás. A csehszlovák alakulatok nem kerültek lefegyverzésre, a laktanyát megfigyelés alá vonták.⁹

⁵ HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténelmi Levéltár és Irattár (HL MN), 1968 „ZALA” 44. d. 71. ö.e. A 14. Gl. EPK „A „DUNA” hadművelet összefoglaló jelentésének felterjesztése.” Szám: 00694/1968.

⁶ Úszó harcokcsi. A Magyar Néphadseregben erre a célra a szovjet gyártmányú PT–76-os típus volt rendszeresítve.

⁷ Felderítő úszó gépkocsi. A Magyar Néphadseregen belül a D–442 FUG páncélozott négykerekű gépkocsira ezzel a megjelöléssel utaltak. A magyar hadiipar egyik legsikeresebb járműtípusa volt a korszakban, a Csehszlovák Néphadsereg is OT–65 néven rendszeresítette.

⁸ A település nem azonosítható.

⁹ HL MN 1968 „ZALA” 44. d. 71. ö.e. A 33. Gl. EPK „Összefoglaló jelentés felterjesztése.” Szám: 00756/68.

A 63. gépkocsizó lövészezred 20-án 21 órára elérte a menetkész állapotot. A jelentésben feljegyezi a parancsnok, hogy óráikat a moszkvai időhöz igazították. Az ezred felderítő alakulata a határőrseggel közösen elfoglalta a Ipolyszalka határőrőrsöt. 21-én 02:00-kor az ezred Letkésnél átlépte a határt. A 63/1. gépkocsizó lövészzászlóalj Párkány, a 63/3. gépkocsizó lövészzászlóalj Keménd (Kamenin), Kőbölkút (Gbelce) és Érsekújvár elfoglalását hajtotta végre. Mindegyik elfoglalása ellenállás nélkül történt a helyi vezetéssel való egyeztetést követően. Az ezredhez tartozó harcokocsiszázad átkeléséhez külön hidak építésére volt szükség az Ipoly és a Garam folyókon. A híd építését a 8. gépkocsizó lövészadosztály külön egységekkel támogatta, ennek ellenére azt nem sikerült normaidőre végrehajtani. A lakosság mindegyik városban ellenségesen viselkedett, feszült légkör alakult ki a következő napokra.¹⁰

A 31. harcokocsiezred a terveknek megfelelően 0 óra 15 perckor kezdte meg a menetet, majd 02:15-kor lépte át a határt Ipolyságnál. Az előrenyomulás során háborítatlanul haladt Léva irányába. Az egyetlen akadályt a megindulás során kialakult forgalmi akadályok és a terepviszonyok jelentették. A hegyes terepviszonyok miatt a harcokocsik óvatosan, nagy körültekintéssel tudtak csak haladni.¹¹ Lévat 04.20-kor érték el, a tervek alapján a belügyi szerveket lefegyverezték, ellenőrzés alá vették a fontosabb polgári objektumokat. Fegyveres ellenállást nem tapasztaltak, a városi belügyi szervek nem tanúsítottak ellenállást, helyi Népi Milícia¹² parancsnoka a bevonulás tényét elfogadta, együttműködött. A Léván állomásozó csehszlovák 64. harcokocsiezred parancsnoka személygépkocsival a beérkező csapatok elé hajtott és a 31. harcokocsiezred parancsnokát bevárta, majd tájékoztatta szándékairól, hogy nem tanúsít ellenállást. A 31. harcokocsiezred csapatai eközben körülzárták a lévai laktanyát. A helyzet tisztázása érdekében a csehszlo-

¹⁰ HL MN 1968 „ZALA” 44. d. 71. ö.e. A 63. Gl. EPK „Összefoglaló jelentés a „DUNA” hadművelet előkészítéséről és végrehajtásáról.” Szám: 00694/1968.

¹¹ Pataky Iván: A Magyar Néphadsereg közreműködése Csehszlovákia 1968. évi megszállásában. *Hadtörténelmi Közlemények*, 110. évf. (1997), 2. sz. 355–387. 355–356.; Pataky Iván: „ZALA” hadgyakorlat. A rétsági 31. harcokocsiezred részvétele Csehszlovákia 1968. évi megszállásában. 12–16.; HL MN 1968 „ZALA” 55. d. 89. ö.e. „Harcselekmény napló.” Szám: F-083.; HL MN 1968 „ZALA” 56. d. 90. ö.e. „31. HK. EPK. Összefoglaló jelentése.” Szám: 0050.; HL MN 1968 „ZALA” 56. d. 90. ö.e. „Összefoglaló jelentés a „Zala” gyakorlat végrehajtásáról.” Szám: 00352-H/327.

¹² Csehszlovák megfelelője a Munkásőrségnek.

vák tisztek részére gyűlést tartottak. A tiszti gyűlésen a 31. harcokoszred parancsnoka kijelentett, hogy ő Léva katonai parancsnoka.¹³

Léván reggel kisebb tüntetések voltak, amelyek egész nap tartottak. A vitatkozásokon és a békés tiltakozásokon kívül mást nem tettek. A nap folyamán komolyabb atrocitás nem történt. A magyar katonák megfontoltan viselkedtek, kerülték a konfliktusokat a lakossággal. A 31. harcokoszred parancsnoka tárgyalásokat kezdeményezett a járás valamennyi hivatalával és szerveivel, valamint egyeztetett a helyi gazdasági és politikai vezetőkkel. A csehszlovák résztvevők jogtalanoknak és szükségtelennek minősítették a bevonulást. Ezzel szemben a magyar parancsnok kiállt a bevonulás jogosságáért mellette. Emellett azonban a csehszlovák helyi vezetők hajlottak az együttműködésre a közrend és a közellátás, zökkenőmentes biztosításának érdekében. A 31. harcokoszred körzetében már az első nap elrendelték az alkoholtilalmat.¹⁴

A 6. gépkocsizó lövészezred a feladata sajátossága miatt (a Csehszlovákiában tartózkodó magyar csapatok megerősítése) augusztus 26-án 13:15-kor kezdte meg a menetet a laktanyájából. Az ezred harcokosiegysége az eri vasútállomásról indulva, vasúti szerelvényre pakolva került kiszállításra. 27-én 01:00-kor lépte át a határt, 6 órára érte el Vágújhelyet. A menet során ellenállásba nem ütközött. A működési körzetbe tartozó településeken az ezred átvette a kivonult alakulatok helyőrségeit és feladatait.¹⁵

Az alakulatok vezetése, kommunikációja

A vezetéssel kapcsolatban a legtöbb összefoglaló jelentés hasonló tapasztalatokat ír le. Az ezred törzstisztjeinek és egységparancsnokainak munkáját az ezredparancsnokok egy eset kivételével mindig jónak, kiválóknak, megfe-

¹³ HL MN 1968 „ZALA” 56. d. 90. ö.e. „31. HK. EPK. Összefoglaló jelentése.” Szám: 0050.; Homor György: *Hívatlan vendégként északi szomszédainknál, 1968.* Jókai Mór Városi Könyvtár, Pápa, 2010. 89–94.

¹⁴ Pataky Iván: „ZALA” hadgyakorlat. A rétsági 31. harcokoszred részvétele Csehszlovákia 1968. évi megszállásában. 12–16.; HL MN 1968 „ZALA” 55. d. 89. ö.e. „Harcselekmény napló.” Szám: F-083.; HL MN 1968 „ZALA” 56. d. 90. ö.e. „31. HK. EPK. Összefoglaló jelentése.” Szám: 0050.; HL MN 1968 „ZALA” 56. d. 90. ö.e. „Összefoglaló jelentés a „Zala” gyakorlat végrehajtásáról.” Szám: 00352-H/327.; Homor György: *Hívatlan vendégként északi szomszédainknál...* i. m. 89–94.

¹⁵ HL MN 1968 „ZALA” 44. d. 71. ö.e. A 6. Gl. EPK „Hadműveleti összefoglaló jelentés felterjesztése a „DUNA” hadműveletről.” Szám: 00670.

lelőnek írják le.¹⁶ Ez a kivételes eset a 31. harckocsiezred hadtápért felelős tisztjeivel szemben állt fenn. Az összefoglaló jelentés több esetben is megemlíti, hogy súlyos fegyelmezetlenségek voltak tapasztalhatók a hadtáptisztek körében, emiatt eljárást is indítottak ellenük. Ez esetben a parancsnok tárgyilagos stílusát félretéve, személyes elégedetlenségének is hangot adott az adott tisztekkel szemben.¹⁷ Az alakulatok vezetésének munkáját értékelve a parancsnokok mindig kiemelik, hogy viszonylag nehéz helyzeteket oldottak meg eredményesen. A hadművelet megszervezéséhez és végrehajtásához szükséges vezetési szerkezet kialakításáról, annak működéséről írnak a források. A hadművelet megszervezéséhez egyes esetekben két, egymással kooperáló csoportot hoztak létre.¹⁸

A 63. gépkocsizó lövészezred a feladat végrehajtása előtt, közben és után a vezetést híradó eszközökkel, elsősorban vezetékes és rádióberendezések használata révén oldotta meg. A feladat végrehajtása közben kommunikációs problémák merültek fel a parancsnok és a beosztottak között. Ennek okai a kis teljesítményű rádiók, a hegyes terep és az átjátszó állomások hiányai voltak. Tapasztalatként merült fel a rejtjelező gépek lassúsága, amely a menet közbeni kommunikációt lassította. Az ezred előtt tevékenykedő felderítő csoporthoz beosztott, híradáshoz értő katonák a menet során átvették az elfoglalt objektumokban a híradási feladatokat. Megbénították a távolsági és a

¹⁶ HL MN 1968 „ZALA” 56. d. 90. ö.e. „31. HK. EPK. Összefoglaló jelentése.” Szám: 0050.; HL MN 1968 „ZALA” 44. d. 71. ö.e. A 14. Gl. EPK „A „DUNA” hadművelet összefoglaló jelentésének felterjesztése.” Szám: 00694/1968.; HL MN 1968 „ZALA” 44. d. 71. ö.e. A 6. Gl. EPK „Hadműveleti összefoglaló jelentés felterjesztése a „DUNA” hadműveletről.” Szám: 00670.; HL MN 1968 „ZALA” 44. d. 71. ö.e. A 33. Gl. EPK „Összefoglaló jelentés felterjesztése.” Szám: 00756/68.; HL MN 1968 „ZALA” 44. d. 71. ö.e. A 63. Gl. EPK „Összefoglaló jelentés a „DUNA” hadművelet előkészítéséről és végrehajtásáról.” Szám: 00694/1968.

¹⁷ HL MN 1968 „ZALA” 56. d. 90. ö.e. „31. HK. EPK. Összefoglaló jelentése.” Szám: 0050.

¹⁸ HL MN 1968 „ZALA” 56. d. 90. ö.e. „31. HK. EPK. Összefoglaló jelentése.” Szám: 0050.; HL MN 1968 „ZALA” 44. d. 71. ö.e. A 14. Gl. EPK „A „DUNA” hadművelet összefoglaló jelentésének felterjesztése.” Szám: 00694/1968.; HL MN 1968 „ZALA” 44. d. 71. ö.e. A 6. Gl. EPK „Hadműveleti összefoglaló jelentés felterjesztése a „DUNA” hadműveletről.” Szám: 00670.; HL MN 1968 „ZALA” 44. d. 71. ö.e. A 33. Gl. EPK „Összefoglaló jelentés felterjesztése” Szám: 00756/68.; HL MN 1968 „ZALA” 44. d. 71. ö.e. A 63. Gl. EPK „Összefoglaló jelentés a „DUNA” hadművelet előkészítéséről és végrehajtásáról.” Szám: 00694/1968.

helyi összeköttetést, kikapcsolták a rádióerősítő állomásokat. Ezt olyan módon tették az összefoglaló jelentés állítása szerint, hogy az nem járt anyagi kárral. A bevonulás után az ezred híradási rendszere jól, teljes kihasználtsággal működött. Ennek ellenére az alegységek közti kommunikációban problémák akadtak. Az URH¹⁹ rádiók működését korlátozta a hegyes terep. A tábori posta működésében a technikai eszközök cseréjét emeli ki a jelentés, például motorkerékpárok helyett terepjáró gépkocsikat használjanak erre a feladatra. A jelentés a rádiókészülékek terén az alegységeknél rendszeresített R-120-as és R-106-os rádiók cseréjét javasolja R-108-as és R-109-es típusú eszközökre. Az ezred vezetéséhez erősebb URH rádiók beszerzését és a vezetéshez szükséges K 20 típusú híradó kocsi nagyobbra, lehetőleg K 40-es típusúra való cseréjét javasolja.²⁰

A 6. gépkocsizó lövészezred esetében a mozgósítás alatt az összeköttetés folyamatos volt. Ellenben a bevonulás során a rádióösszeköttetés nem volt megoldott az alegységek között. Ez elsősorban a rádiókészülékek hibája és a bevonult állomány gyakorlatlansága miatt történt. A zászlóaljnak nem voltak ellátva a megfelelő adó-vevő készülékekkel. A határ átlépését követően rádión nem tudták felvenni a kapcsolatot a 8. gépkocsizó lövészhadosztály parancsnokságával. Ez az R-118-as típusú rádióállás hibája volt. Az ezred kijelölt körleteinek elfoglalása után már fel tudták venni a kapcsolatot a hadosztály-parancsnoksággal. A helyőrségben való vezetékes kapcsolat kiépítése során a TKV-100-as típusú kábel nem felelt meg a feladatnak, mivel nem állt ellen a rongálódásnak és az időjárás körülményeinek. A postai és futárszolgálat nem kielégítően végezte a feladatát a feladatot ellátók képzettségének hiánya miatt. A postakommandánsok feladatukat nehezebben tudták ellátni, mivel a jelentés írója szerint a csehszlovák postai alkalmazottak akadályozták munkájukat.²¹

A 33. gépkocsizó lövészezred esetében az eredeti helyőrségből a várakozási körletbe való áttelepülés során rádiócsendet rendeltek el az alegységek számára. Menet közben a kapcsolatot összekötőkkel, pihenő közben személyes jelentéstételekkel tartották. A várakozási körletben a kapcsolatot rádióés vezetékes eszközökön tartották egymással az ezred alegységei. A bevonu-

¹⁹ Rövidhullámú rádió.

²⁰ HL MN 1968 „ZALA” 44. d. 71. ö.e. A 63. Gl. EPK „Összefoglaló jelentés a „DUNA” hadművelet előkészítéséről és végrehajtásáról.” Szám: 00694/1968.

²¹ HL MN 1968 „ZALA” 44. d. 71. ö.e. A 6. Gl. EPK „Hadműveleti összefoglaló jelentés felterjesztése a „DUNA” hadműveletről.” Szám: 00670.

lásra jelek és jelzések használatát határozták meg a kommunikáció céljára. Ezt a menetet során mind a parancsnokok, mind az alárendeltek megszegték. Ez a rádióforgalmazás titkosítására és egyszerűsítésére szolgált volna. Véltetően a menetet közbeni használata túl bonyolultnak bizonyult, alkalmazása csak hátráltatta volna a műveletet. A bevonulás során az ezred a rá osztott feladat miatt két részre oszlott. A két rész közötti kommunikációt nem mindig biztosították. Ennek elsősorban technikai okai voltak. Mint például a parancsnoki FUG meghibásodása, rádiótechnikai gondok, a hegyes terep árnyékoló hatása, illetve az R-105-ös rádiók nehezen voltak használhatók zajos helyeken (például egy FUG belsejében). A helyőrségek létrehozása során megkezdtek a vezetékes kommunikáció kiépítését. A postai kézbesítéssel problémák adódtak, mivel az egyes küldemények csak 8-10 napos átfutási idővel kerültek kikézésre. A posta kommandánsokkal kapcsolatban problémák merültek fel, mivel nem tudták magukat kiismerni a különböző katonai hálózatokon.²²

A 31. harcokoszred összeköttetésének megszervezéséről a jelentés leírja, hogy a meglévő híradó eszközök biztosították az ezred vezetéséhez szükséges információáramlást. Ennek ellenére az üzembiztos működéshez szükséges áramfejlesztők nem álltak rendelkezésre. A hírszavak kódolását a művelet végrehajtása után a jelentés szerzője nem tartotta célszerűnek a feloldás és átírás hosszúsága miatt, mikor azt már nem indokolta a helyzet.²³ A tábori posta keretei közt 9750 db magánküldemény érkezett. Az ezred katonái a Csehszlovákiában való tartózkodás alatt 8210 db küldeményt küldtek.²⁴

A jelentés külön kitér az ezredhez beosztott postai szakképzettsgű katonák munkájára. A csehszlovákiai tartózkodás időszakában megkönnyítették az ezred kommunikációját, illetve előmozdították, hogy a csehszlovák postai kommunikációs hálózatot is tudja használni az ezred. A jelentés írója javaslatot is tett ilyen speciális szakképesítésű katonák rendszerítésére az ez-

²² HL MN 1968 „ZALA” 44. d. 71. ö.e. A 33. Gl. EPK „Összefoglaló jelentés felterjesztése.” Szám: 00756/68.

²³ HL MN 1968 „ZALA” 56. d. 90. ö.e. „31. HK. EPK. Összefoglaló jelentése.” Szám: 0050.; HL MN 1968. „ZALA” 56. d. 90. ö.e. „Jelentés a „ZALA” feladat tapasztalatairól.” Szám: 0633/1968.; HL MN 1968. „ZALA” 56. d. 90. ö.e. „Kiegészítő jelentés az 1968.11.17-én felterjesztett – Jelentés a „Zala” gyakorlatról” – c. üggydarabhoz.” Szám: 0540/1968.

²⁴ HL MN 1968 „ZALA” 56. d. 90. ö.e. „31. HK. EPK. Összefoglaló jelentése.” Szám: 0050.

redben belül, illetve hogy több géptávírási képzettségű katona kell. További meglátás, hogy a harckocsik legénységi kiképzésénél nagyobb hangsúlyt kell fektetni a rádiótechnika alkalmazására. A rádiótechnikai vonatkozásban több átjátszó állomás alkalmazására tesz javaslatot.²⁵

A hadművelet végrehajtása során az ezredparancsnok egy BTR–50–PUBól,²⁶ mozgás közben, rádión keresztül irányította a menetet. Ez azért bizonyult előnyösnek, mert az ezredparancsnok képes volt kapcsolatot tartani a csapataival, gyorsan és célzottan tudott nekik utasításokat adni, illetve közben meg tudta hallgatni közvetlen alárendelt tisztjei rövid javaslatait.²⁷ A negatívumok közé tartozott, hogy egyes alakulatoknak csak egy rádiója volt, így a közvetlen kommunikáció nehézkes volt, illetve az ezred egyes hátul lévő alakulataival megszakadt a közvetlen kapcsolat. A tolmácsokkal kapcsolatban említésre került, hogy „meglehetősen gyengén beszélnek a nyelvet”.²⁸

A helyi politika, a kialakult helyzet értékelése

A csehszlovák politikai helyzet értékelésénél egyfajta kötelező elemként a marxista szemléletű, a szovjet vezetés által kialakított és a többi bevonuló államban átvett, a csehszlovák helyzettel kapcsolatban megfogalmazott, elfogult szemlélet került lejegyzésre. Minden folyamat mögött ellenzéki erők aknamunkáját látták. Az embereket megtévesztettnek, a szocializmus iránt

²⁵ HL MN 1968 „ZALA” 56. d. 90. ö.e. „31. HK. EPK. Összefoglaló jelentése.” Szám: 0050.; HL MN 1968. „ZALA” 56. d. 90. ö.e. „Jelentés a „ZALA” feladat tapasztalatairól.” Szám: 0633/1968.; HL MN 1968. „ZALA” 56. d. 90. ö.e. „Kiegészítő jelentés az 1968.11.17-én felterjesztett – Jelentés a „Zala” gyakorlatról” – c. ügyszerabhoz.” Szám: 0540/1968.

²⁶ A BTR–50 típusú páncélozott szállítójármű parancsnoki verziója, ezred szintű alakulatok vezetéséhez szükséges rádiótechnikai berendezésekkel felszerelve.

²⁷ HL MN 1968 „ZALA” 56. d. 90. ö.e. „Jelentés a „ZALA” feladat tapasztalatairól.” Szám: 0633/1968.; HL MN 1968 „ZALA” 56. d. 90. ö.e. „Kiegészítő jelentés az 1968.11.17-én felterjesztett – Jelentés a „Zala” gyakorlatról” – c. ügyszerabhoz.” Szám: 0540/1968.; HL MN 1968 „ZALA” 56. d. 90. ö.e. „31. HK. EPK. Összefoglaló jelentése.” Szám: 0050.

²⁸ HL MN 1968 „ZALA” 56. d. 90. ö.e. „31. HK. EPK. Összefoglaló jelentése.” Szám: 0050.; HL MN 1968 „ZALA” 56. d. 90. ö.e. „Jelentés a „ZALA” feladat tapasztalatairól.” Szám: 0633/1968.; HL MN 1968 „ZALA” 56. d. 90. ö.e. „Kiegészítő jelentés az 1968.11.17-én felterjesztett – Jelentés a „Zala” gyakorlatról” – c. ügyszerabhoz.” Szám: 0540/1968.

kiábrándultnak mutatták be. Az ellenzék ellenállási módszerei először tüntetésekre, dudálásokra, lázító feliratokra korlátozódtak. Ez viszonylag mindegyik összefoglaló jelentés közös jellemzője.²⁹ A jelentések ezen részükben igen merevek, az adott helyzetben csak a magyar szemléletet adták vissza. A meglátásaikat is elsősorban tárgyilagosan, kisebb terjedelemben rögzítették. Ezt követően a politikai helyzetet taglaló fejezetek elszakadnak a tágabb politikai elemzéstől, és az adott ezred tevékenységi körzetében lévő helyi vezetésre, a lakosság hangulatára és a helyi csehszlovák haderőkre fókuszálnak.³⁰

A 14. gépkocsizó lövészezred parancsnoka szerint a bevonulás pillanatában nehéz volt meghatározni a helyi viszonyokat, a lakosság hangulatát és a helyi politikai helyzetet. A jelentés szerint a bevonulás napjának reggelén a lakosság először barátságosan fogadta őket, ami elsősorban az út menti integritásban nyilvánult meg. Ez viszont a nap folyamán megváltozott. A városokban és ipari területeken kisebb-nagyobb csoportok gyülekeztek. A bevonulással kapcsolatos ellenérzéseiket kiabálva, köpködéssel, nem egy esetben a haladás megakadályozásának megkísérlésével adták közre. A parancsnok becslése szerint a központjukban a 10 ezer fős lakosságból körülbelül 800 fő tüntetett ellenük.³¹

A csehszlovák katonai erők nem tanúsítottak ellenállást, de együtt sem működtek a magyar csapatokkal a járőrözés, tömegoszlatás kérdésében. A „csendőrség” és a Milícia inaktív, passzív maradt. A helyi politikai vezetés a rend fenntartásában és a közintézmények zavartalan működésében volt érdekelt. A párttagok passzívak, tartózkodóak voltak, eseti személyes kirohanások történtek. A bevonulást követő napokban továbbra is tartózkodók voltak a pártfunkcionáriusok. Komoly rendbontások, atrocitások nem történtek. A jelentés írója beszámolóik alapján nemzeti egység kialakulását írja le.³²

²⁹ HL MN 1968 „ZALA” 56. d. 90. ő.e. „31. HK. EPK. Összefoglaló jelentése.” Szám: 0050.; HL MN 1968 „ZALA” 44. d. 71. ő.e. A 14. Gl. EPK „A „DUNA” hadművelet összefoglaló jelentésének felterjesztése.” Szám: 00694/1968.; HL MN 1968 „ZALA” 44. d. 71. ő.e. A 6. Gl. EPK „Hadműveleti összefoglaló jelentés felterjesztése a „DUNA” hadműveletről.” Szám: 00670.; HL MN 1968 „ZALA” 44. d. 71. ő.e. A 33. Gl. EPK „Összefoglaló jelentés felterjesztése.” Szám: 00756/68.; HL MN 1968 „ZALA” 44. d. 71. ő.e. A 63. Gl. EPK „Összefoglaló jelentés a „DUNA” hadművelet előkészítéséről és végrehajtásáról.” Szám: 00694/1968.

³⁰ HL MN 1968 „ZALA” 44. d. 71. ő.e. A 14. Gl. EPK „A „DUNA” hadművelet összefoglaló jelentésének felterjesztése.” Szám: 00694/1968.

³¹ Uo.

³² Uo.

A 33. gépkocsizó lövészezred parancsnoka a bevonulás során egyből ellenséges fogadtatásról számol be. Már a bevonulás napján megjelentek különböző tiltakozó feliratok, jelmondatok. Nyitrán tüntetés tört ki, de komoly atrocitás nem történt. A tüntetések az első 2-3 napban elhaltak. A „csendőség” és a hadsereg alakulatai passzívan reagáltak, nem voltak hajlandók az együttműködésre. A lakosság és a hadsereg részéről általános álláspontként írja le, hogy „itt nem volt ellenforradalom, felesleges az idejövetel”. A helyiekkel folytatott beszélgetések során felmerült a többpártrendszer igénye, a magyarok szerepe a bevonulásban, mint belekényszerített fél és a Szovjetunió gazdasági kiszipolyozó hatása Csehszlovákiára. A jelentés írója szerint a konkrét behívás hiánya hátráltatja a varsói ötök képviselte politikai irányvonal erősödését. Helyi politikai szinten a vezetők eltávolítására tett kísérletről számol be. A szovjetellenesség a bevonulást követő napokban erősödött, rémhírek is felütötték a fejüket.³³

A 63. gépkocsizó lövészezred parancsnoka jelentésében párhuzamot vont a csehszlovákiai politikai események és az 1956-os magyarországi események között. A szerző véleménye szerint a bevonulással megszűnt a veszélye annak, hogy Csehszlovákiában hasonló események történjenek. A szerző szerint a helyi politikai konszolidáció nehéz, mivel a helyi politikusok passzívak. A helyi lakossággal való kapcsolatfelvétel során azt a véleményt hangoztatták, hogy a konszolidáció hátráltatói a bent lévő idegen csapatok. Ezen beszélgetésekből a következőket vonta le: a lakosság nem mer beszélni a magyar katonákkal, a csehszlovák vezetők nem mernek népszerűtlen döntéseket hozni, jelentős nemzeti egység alakult ki, a fegyveres testületek és a Milícia nem együttműködők.³⁴

A 6. gépkocsizó lövészezred parancsnoka már egy kialakult helyzetet követően veszi fel a fonalat, mivel később – 1968. augusztus 27-én – vonultak be Csehszlovákiába. A jelentés a helyőrségbe érkezése során „zűrzavarról” számol be. A jelentés leírja, hogy a helyi vezetőt – Vojtak Polakot – mint új járási pártvezetőt, akit „szélsőjobboldali, sovíniszta, szovjetellenes” politikusnak jellemzett, augusztus 26-án választottak meg. A jelentés írója szerint a frissen megválasztott vezető miatt a CSKP-tagok nem mernek kapcsolatba lépni a magyar helyőrség katonáival. Ennél mélyebben nem ismer-

³³ HL MN 1968 „ZALA” 44. d. 71. ö.e. A 33. Gl. EPK „Összefoglaló jelentés felterjesztése.” Szám: 00756/68.

³⁴ HL MN 1968 „ZALA” 44. d. 71. ö.e. A 63. Gl. EPK „Összefoglaló jelentés a „DUNA” hadművelet előkészítéséről és végrehajtásáról.” Szám: 00694/1968.

tette tevékenységét a jelentés. A többi jelentéstől eltérően a Csehszlovák Ifjúsági Szervezetről (CsISz) is szót ejt. Annak vezetését nacionalistának vélte.³⁵

A magyar és a csehszlovák katonák közt a helyzetet „feszültnék” jellemezte. A csehszlovák katonák nem voltak együttműködők, és a magyarok ellenőrzéseit nehezményezték. A kapcsolatokban akkor állt be változás, amikor a csehszlovák egységek értesítést kaptak áthelyezésükről. Ezután a csehszlovák katonák magyar kollegáiktól igyekeztek megtudni, hogy áthelyezésük esetén családjaik velük jöhetnek-e (hivatásos katonákról lehetett szó). Továbbá, hogy kik fogják őket felülvizsgálni, illetve mekkora lesz a hadsereg, megmarad-e a beosztásuk, állásuk. A jelentésből nem derül ki, hogy melyik alakulat, vagy hogy honnan hova helyeznék át őket. A lakossággal való kapcsolattartás során olyan nézetek és vélemények is felmerültek, mint hogy a magyar csapatok ne vonuljanak ki a területről, félve, hogy helyettük szovjet csapatok érkeznek. A lakosságnak az a véleménye a bevonulásról, hogy alapvetően pozitív folyamatokat akasztott meg. Ebben az időszakban a jelentést író parancsnok szerint komolyabb ipari termelés kiesés nem volt az adott körzetben.³⁶

A 31. harcokszívó ezred katonáinak módszerei közé tartozott a helyi vezetéssel való tárgyalások és az ezen keresztül való befolyásolásuk, illetve a lakosság körében a gyárlátogatások és a járőrözésekkel egybekötött agitációk. Továbbá leírják, hogy ha egy adott területen a bevonulókkal szemben uszító feliratok jelentek meg, azokat feljegyezték, majd jelezték a járási illetékesek felé. Ezek eltüntetése érdekében erőteljesen, ha kellett, többször is keményen felszólaltak a helyi járási vezetésnél és a helyi hatósági szerveknél. A jelentésben szóba kerül a cseh–szlovák viszony, amelyben a szlovákok negatívabb képet festenek a csehekről. A jelentésben felmerül a lakosság véleményeként, hogy Dubček nem tudja végigvinni politikai elképzeléseit, illetve „képes lesz-e felszínen maradni”.³⁷

³⁵ HL MN 1968 „ZALA” 44. d. 71. ö.e. A 6. Gl. EPK „Hadműveleti összefoglaló jelentés felterjesztése a „DUNA” hadműveletről.” Szám: 00670.

³⁶ Uo.

³⁷ HL MN 1968 „ZALA” 56. d. 90. ö.e. „31. HK. EPK. Összefoglaló jelentése.” Szám: 0050.

Összegzés

A hadművelet végrehajtását taglaló részben az összefoglaló jelentések leírják a végrehajtás menetét és részleteit. A vizsgált ezredek menetvégrehajtása során a célállomásokat elérték, a kijelölt objektumokat ellenőrzés alá vették, teljesítették a kijelölt feladataikat. Eközben leírják, hogyan fogadták a csehszlovák állampolgárok a bevonulókat. A fogadtatással kapcsolatban egységesen elmondható, hogy amint a lakosság számára egyértelmű lett a magyar csapatok felbukkanásának célja, a kezdeti különféle szimpátiajelzések (integetés) megszűntek, és a különböző tiltakozások, unszimpátiát kifejező gesztusok kerültek előtérbe. A jelentésekből kitűnik, hogy az objektumok elfoglalásánál különféle megegyezéseket kötöttek az adott objektumban lévőekkel. A másik megközelítés pedig a laktanyák gyors és szisztematikus megszállása, mint például a 31. harkocsiezred esete a lévai harckocsizó laktanya megszállásánál. A felmerült problémák, mint a Garam és az Ipoly folyókon való átkelési nehézségek, a rádiókapcsolatban fennálló hiányosságok és az útvonallal kapcsolatos gondok inkább jártasságbéli hiányokra utalnak.

A vezetést és a kommunikációt taglaló fejezetben látható, hogy kommunikációs szempontból a bevonulás alatt akadtak problémák az ezredeknél. Elsősorban az szűrhető le, hogy a vizsgált alakulatok kommunikációja nagyban függött a terepviszonyoktól és a kommunikációs infrastruktúrától. A hegyvonulatok blokkolták a rádiós kommunikációt a bevonulás során, a vezetékes kommunikáció nem volt megoldható. A jelentésekben emellett kiemelik, hogy az akkor rendelkezésükre álló rádiótechnikai eszközök nem feleltek meg a követelményeknek, cseréjük modernebb verziókra szükség-szerűvé vált. Néhány jelentésben felmerülnek a rádiótechnika alkalmazásában tapasztalt tudásbeli hiányok. A hadművelet végrehajtása során a titkosított kommunikáció nehézkes volt. A csehszlovák kommunikációs hálózat ellenőrzés alá vétele ezzel ellentétben sikeresnek bizonyult. A kommunikáció más formái, például a postai szolgáltatások terén különböző okok miatt (leterheltség, szakképzettség hiánya) lelassultak. A jelentések érdekes jelensége, hogy amíg egyes alakulatoknál a postakommendáns egységek munkájával elégedettek (például a 31. harckocsiezred), más alakulatnál (14. gépkocsizó lövészezred) nem voltak megelégedve teljesítményükkel. Ez magyarázható a postakommendánsok különböző felkészültségi szintjével, esetleg a megoldandó problémák nehézsége közti különbséggel.

A politikai helyzetértékelésnél a szerzők különböző szempontokat vettek figyelembe. A csehszlovák belpolitikai helyzetet a magyar politikai narratíva alapján látták. Mindegyik jelentés igyekezett képet alkotni a működési területén folyó helyi politika és irányítás működéséről. Emellett előfordulnak olyan elemek a jelentésekben, amelyek már más kérdésekkel is foglalkoznak, például a csehszlovák katonai alakulatok helyzetével, problémáival.

Melléklet

1. ábra „Szeretet a hazafiaknak, megvetés az árulóknak. Az igazság győz.” A jelentésekben általában ehhez hasonló plakátokat minősítettek felforgató, uszító propagandának.³⁸

³⁸ Kiss András: *Magyar honvéd csehszlovák földön.*

http://www.archivnet.hu/hadtortenet/magyar_honved_csehszlovak_foldon.html?oldal=3, letöltés: 2018. október 30.

2. ábra „Dubček és Svoboda örökké éljenek!” A bevonulást követő napok, hetek jellegzetes véleménynyilvánítási formája a falfeliratok voltak.³⁹

3. ábra A Léván áthaladó magyar csapatok egyik teherautója, amelyen lövészek utaznak harcra készen. A teherautón látni a fehér csíkot, mint megkülönböztető jelzést.⁴⁰

³⁹ Uo.

⁴⁰ <http://skrl1968.blogspot.com/2010/08/kolona-aut-madarskej-armady-na-ul.html>,
letöltés: 2018. október 30.

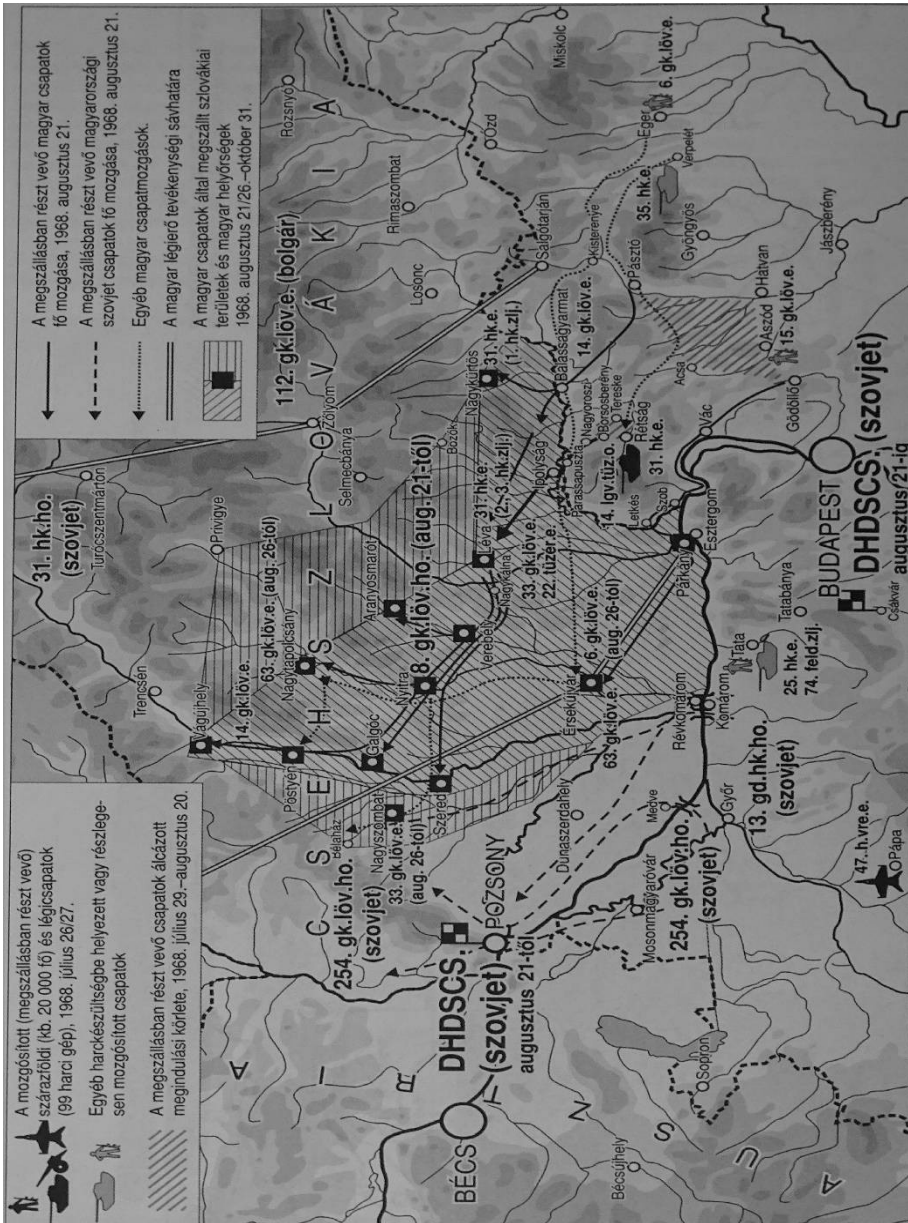
4. ábra Magyar gépkocsi Léva környékén⁴¹

5. ábra Magyar harckocsik a lévai laktanya előtt⁴²

⁴¹ <http://skrl1968.blogspot.com/2010/08/madarska-armada-na-nixprote-v-leviciach.html>, letöltés: 2018. október 30.

⁴² <http://skrl1968.blogspot.com/2010/08/retsagi-ezred-levai-kaszarnyaknal.html>, letöltés: 2018. október 30.

6. ábra A magyar alakulatok bevonulási irányai és elhelyezkedésük⁴³

⁴³ Számvéber Norbert – Solymosi József (szerk.): „Zala” 1968. Az MN 8. Gépköcsizó Lövészadosztály hadműveleti naplója Csehszlovákia megszállásának időszakából. Püldo Kiadó, Budapest, 2012. 140.